

გუჩაბ ბიამვაძე

კოცხეთი და იბერიკ

არქეოლოგიური ძიებანი

რედაქტორი

გელა გამყრელიძე

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი

დამკაბადონებული

ირინე სტროგანოვა

გარეკანის დიზაინერი

ილია ხელაია

ISBN 978-9941-494-31-4

© ზურაბ ბრაგვაძე

© გამომცემლობა არტანუჯი, 2021

სარჩევი

წინასიტყვა	9
კოლხურ-ეგეოსური ურთიერთობების დინამიკა ქ. წ. II-I ათასწლეულში	11
არგონავტიკა და კოლხეთის ისტორიის რამდენიმე საკითხი	17
საირხე	21
ქ. წ. V-IV საუკუნეების აღმოსავლეთ კოლხეთის სოციალურ- პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი	29
კოლხეთის სამეფო და ირანი ქ. წ. V-IV საუკუნეებში	39
მოდინახე	51
ლეონტი მროველი და ელინისტური ხანის კოლხეთ-იბერიის ისტორიის საკითხები	55
იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის	65
იბერიის მეფე ფარნავაზ II	77
ზემო იმერეთი რომაულ ხანაში	83
პიტიახშები ანტიკური ხანის იბერიაში	93
რამდენიმე შენიშვნა ძველი კოლხეთის ჰიდრონიმების შესახებ	106

ზემო იმერეთის შუა საუკუნეების ციხეები – წარსულის რეპრეზენტაცია	111
ძეგრის არქეოლოგიური ძეგლები.....	117
რგანი.....	130
არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ღვანკითში.....	133
დამატება	
პირველი რესპუბლიკის ბრძოლები დამოუკიდებლობისთვის	141
ილუსტრაციების აღწერილობა	147
ბიბლიოგრაფია	261
საძიებლები	275

CONTENT

Preface.....	155
The Dynamic of Colchis – Aegean Relations in the II-I Millennium B.C. ...	157
The Argonautics and Some Issues Concerning the History of Colchis	162
Sairkhe	164
Some questions regarding the socio-political history of East Colchis in the V-IV centuries B.C.	171
The Kingdom of Colchis And Iran in V-IV BC.	174
Modinakhe	181
Leonty Mroveli and Some Questions about the History of Colchis and Iberia during the Hellenistic Period.....	185
Towards Several Historical and Archaeological Problems of Iberia and Colchis	186
King of Iberia Parnavaz II	187
Upper Imereti in the Roman Period	189
The Pitiskhshs of the Iberian Antiquity	190
Some Remarks on the Hydronyms of Ancient Colchis.....	192
Medieval Fortresses of Upper Imereti – a Representation of the Past.....	194
Archaeological Monuments of Dzevri	195

Rgani.....	196
Archaeological excavations in the village of Ghvankiti	199
APPENDIX	
The First Republic Battles for Independence	200
Description of Illustrations	203
Bibliography	261
Index	281

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие	211
Динамика Колхидско-Эгейских отношений во II-I тысячелетии до н. э.	213
Аргонавтика и некоторые вопросы истории Колхиды.....	218
Саирхе	220
Некоторые вопросы общественно-политической истории Восточной Колхиды в V-IV веках до н. э.	226
Колхидское царство и Иран в V-IV вв. до н. э.	230
Модинахе	235
Леонтий Мровели и вопросы истории Колхиды и Иберии эллинистической эпохи.....	239
Некоторые историко-археологические проблемы Иберии и Колхиды.....	240
Царь Иберии Парнаваз II	241
Верхняя Имерети в римский период	243
Питиахши Иберии Античной Эпохи	244
Несколько замечаний о гидронимах древней Колхиды	245
Средневековые крепости Верхней Имерети – репрезентация прошлого.....	247

Археологические памятники Дзеври.....	248
Ргани.....	249
Археологические раскопки в селе Гванкити.....	252
ДОПОЛНЕНИЕ.	
Из истории борьбы первой республики Грузии за независимость.....	253
Описание иллюстраций.....	256
Библиография.....	261
Указатель имен.....	284

წინასიტყვა

წინამდებარე წიგნი წარმოადგენს ჩემ მიერ სხვადასხვა წელს გამოქვეყნებული სტატიების კრებულს. ზოგიერთი მათგანის დაწერიდან საკმაოდ დრო გავიდა და შეიძლება ამ გადასახედიდან სხვანაირად ვფიქრობდე, თუმცა მაინც გადავწყვიტე არ გადამეკეთებინა და თავდაპირველი სახით წარმომედგინა თქვენთვის.

ბუნებრივია, დიდი მადლობა მინდა გადაეუხადო იმ ადამიანებს, ვისაც წვლილი მიუძღვით ჩემი, როგორც მკვლევრად ჩამოყალიბების საქმეში. ესენი იყვნენ: გურამ ლორთქიფანიძე, რამინ რამიშვილი, ჯურხა ნადირაძე, მერი ინაძე, ნოდარ ლომოური. არც ერთი მათგანი ცოცხალი აღარ არის. სამწუხაროდ, სიცოცხლეში ვერ შევძელი მათთვის სათანადო მადლობის თქმა და ახლა ეს სამადლობელი სიტყვები შესაძლოა სულხან-საბას უკან მიდევნებული ლამპარივით გამოიყურება.

ასევე გულწრფელ მადლობას ვწირავ ყველა იმ კოლეგას, ვის გვერდითაც მომიხდა არცთუ ხანმოკლე არქეოლოგიური საქმიანობა. მადლობას ვუხდის ქალბატონებს – მანანა შეყილაძეს და სვეტლანა ქევხიშვილს – განუღო თანადგომისთვის.

განსაკუთრებულ მადლობას ვუხდის ჩემს მეუღლე ნანა კაპანაძეს, რომლის თანადგომის გარეშეც გამიჭირდებოდა გამეკეთებინა ის, რისი გაკეთებაც შევძელი.

კოლხურ-ეგეოსური ურთიერთობების დინამიკა

ქ. ნ. II-ი ათასწლეულში

თითქმის ყველა მკვლევარი, ვინც კი აღნიშნულ პრობლემას შეხებია, ერთხმად აღიარებს, ეგეოსური სამყარო კოლხეთისთვის წარმოადგენდა უდიდესი მნიშვნელობის მქონე არეალს, საიდანაც კოლხეთში მოდიოდა საზოგადოებრივი პროგრესის დიდი ტალღა და ეს რეგიონიც თავის მხრივ, მუდამ იჩენდა ინტერესს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მიმართ [ლორთქიფანიძე 2002; 125-184]. რა თქმა უნდა, კოლხურ-ეგეოსურ ურთიერთობებზე მსჯელობის დროს გასათვალისწინებელია არაერთი ნიაუანსი და გასათვალისწინებელია არაერთი ასპექტი, რადგან ეს ურთიერთობები ყოველთვის ერთგვაროვანი არ იყო და მას ჰქონდა როგორც აღმავლობის, ასევე გარკვეული შენელების პერიოდები. ამ კონტაქტების სიღრმისეულ კვლევას ართულებს ის გარემოებაც, რომ არ მოგვეპოვება თანადროული წერილობითი წყაროების ცნობები და ამიტომ ხშირად ესა თუ ის მოსაზრება გამყარებული არ არის სათანადო ფაქტებით. მხოლოდ არგონავტების მითი, რაც უნდა განუზომელი იყოს მისი მნიშვნელობა კოლხურ-ეგეოსური ურთიერთობების შესწავლის თვალსაზრისით, ნამდვილად არ ქმნის საკმარის წყაროთმცოდნეობით ბაზას და ისიც არ უნდა იყოს სადავო, რომ არქეოლოგიური აღმოჩენები მხოლოდ მაშინ იძენს სანდოობის მაღალ ხარისხს, როდესაც გამყარებულია წერილობითი წყაროების ცნობებით.

ცნობილი ფაქტია, რომ კოლხები და სხვა ქართველური ტომები ხეტურ წერილობით წყაროებში არ მოიხსენიებიან [ჯაფარიძე 2012; 383]. ეს გარემოება თითქმის იმის დასტური უნდა იყოს, რომ ქ. ნ. II ათასწლეულის პირველ ნახევარში არც ეგეოსური სამყაროსთვის უნდა ყოფილიყო ცნობილი ძველი კოლხეთის შესახებ, რადგან ქ. ნ. XIII საუკუნემდე (ხეთების იმპერიის დაცემამდე) კოლხებს და ეგეოსელებს სახმელეთო გზით არ ექნებოდათ პირდაპირი კონტაქტების შესაძლებლობა და ასეთი კავ-

შირები უფრო ზღვის საშუალებით უნდა ყოფილიყო შესაძლებელი. მით უმეტეს, რომ ქაშექების მიერ ხეტებს შავ ზღვაზე გასასვლელი უკვე ჩაკეტილი ჰქონდათ [Mellaart 1968; 191]. ბუნებრივად იბადება კითხვა, როდიდან შეიძლებოდა შავი ზღვის მეშვეობით კონტაქტების გაბმა კოლხურ და ეგეოსურ სამყაროებს შორის და შეიძლებოდა თუ არა კადეშისა (ძვწ. 1274 [Mumane 1990; 52-58]) და ტროას (ქ. წ. 1260/1230 [Гордезиани 1978; 196]) ომების შუალედში, სულ რაღაც 14 წელიწადში, მომხდარიყო ეგეოსური სამყაროს შეჭრა შავ ზღვაზე?

კოლხეთის არქეოლოგიური მასალა შეიძლება ადასტურებდეს უფრო ადრინდელ ვითარებასაც (ბრილის, გაგიდასა და მოდინახეს სამაროვნები (სურ. 3-6) [Bragvadze 2016; 122-127], მაგრამ შუა ბრინჯაოს ხანაში, თუნდაც მის ფინალურ ეტაპზე, არ იქნებოდა მიზანშეწონილი ინტენსიურ ურთიერთობებზე საუბარი და ქ. წ. XIII საუკუნემდე ასეთი ურთიერთობები, როგორც ჩანს, არც იყო და იგი ატარებდა ფრაგმენტულ ხასიათს. როდესაც ორ ეთნო-კულტურულ სამყაროს შორის ურთიერთობების ინტენსიურობაზე ვმსჯელობთ, აუცილებელია არა მხოლოდ იმის აღნიშვნა, ეგეოსური წარმომადგენლობის ან ეგეოსური სამყაროს გავლით რა რაოდენობის არტეფაქტები მოგვეპოვება კოლხეთში, არამედ იმის დაზუსტებაც, რა გვაქვს ეგეოსისპირეთში კოლხეთიდან. სწორედ ამის შემდეგ შეგვეძლება ვისაუბროთ ამ ურთიერთობების ორმხრივ თუ ცალმხრივ ხასიათზე. ყოველ შემთხვევაში, ქართველი და უცხოელი ავტორები დღემდე წარმატებით იკვლევენ ეგეოსურ იმპორტს საქართველოში, მაშინ როდესაც ეგეოსისპირეთში კოლხური იმპორტის კვლევა არავის გაუხდია საგანგებო საგნად. გასაგებია, რომ ეგეოსისპირეთიან კოლხეთში მოგვეპოვება არცთუ მცირე რაოდენობის იმპორტი (კერამიკა, იარაღი, სამკაული, მცირე პლასტიკა), მაგრამ რის სანაცვლოდ ხვდებოდა ეს ყველაფერი კოლხეთში და რა წარმოადგენდა გაცვლის საგანს, ეს საკითხი თითქმის უცნობია. მხოლოდ არსებობს ერთი შეხედვით ნაკლებად დასაბუთებული მოსაზრებები, რომ კოლხეთიდან ეგეოსისპირეთში უნდა გაეტანათ ბრინჯაო, რკინა და ოქრო [ინაძე 2009; 209. ბარამიძე 1998; 176]. თუმცა, დღემდე არ მომხდარა ეგეოსისპირა არქეოლოგიურ ძეგლებზე მოპოვებული ლითონის არტეფაქტების ქიმიურ-სპექტრული ანალიზის შედარება კოლხურ თანადროულ მასალასთან. ამ მხრივ ჯერ კიდევ ბევრი სამუშაოა წინ. ვერავითარ კრიტიკას ვერ უძლებს საკუთრივ ქართველი მკვლევარების ზოგ შემთხვევაში ხმამაღალი განცხადებები ქ. წ. II-I ათასწლეულებში კოლხეთში ეგეოსური იმპორტის მრავალრიცხოვნების შესახებ, რადგან

დღემდე არავის არ დაუთვლია და შესაბამისი სტატისტიკური კვლევა არ ჩატარებია ამ იმპორტის რაოდენობრივი მაჩვენებლების შესახებ. ჩვენ დღემდე მიახლოებითაც არ ვიცით კოლხეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარ-ში რამდენი არტეფაქტი შეიძლება მომდინარეობდეს ეგეოსური სამყარო-დან. მხოლოდ ასეთი კვლევები მოგვცემდა საშუალებას არგუმენტირებულად გვემსჯელა კოლხურ-ეგეოსური ურთიერთობების ინტენსიურობის ხასიათზე. რა თქმა უნდა, ალბათ ხდებოდა მეტალის გატანა კოლხეთიდან, მაგრამ როგორი სახით? ზოდების, წილების თუ ნახევარფაბრიკატების? მაინც მგონია, რომ იმ იმპორტის სანაცვლოდ, რაც ეგეოსური სამყაროდან კოლხეთში შედიოდა, სანაცვლოდ მეტალთან ერთად, და ალბათ უფრო დიდი რაოდენობით, უნდა გასულიყო უპირატესად სასოფლო სამეურნეო პროდუქცია (თაფლი, სელი, კანაფი და სხვადასხვა საკვები პროდუქტი, თუმცა რა, დანამდვილებით თქმა სათანადო მონაცემების არქონის გამო, შეუძლებელია). ამის შესახებ გაკვრით თითქოს პეროდოტეც მიანიშნებს შედარებით გვიანდელი სიტუაციის აღწერისას [Herod II.105]. თუ ეს პი-პოთეზა სინამდვილესთან ოდნავ მაინც არის ახლოს, მაშინ ცხადი იქნე-ბა, რატომ არ ჩანს ეგეოსისპირა არქეოლოგიურ მონაპოვარში კოლხური წარმომავლობის არტეფაქტები. მაგრამ მაინც მიმაჩნია, რომ ამ რეგიონში აღმოჩენილი მეტალის ნივთებისა და დასავლეთ საქართველოში მოპო-ვებული ბრინჯაოსა და რკინის ზოდებისა და წილების ურთიერთშეჯე-რებითი ქიმიური კვლევა და აგრეთვე ორივეგან გამოვლენილი ოქროს ნანარმის ამ კუთხით შესწავლა (უფრო ქ. ნ. I ათასწლეულის II ნახევრის არტეფაქტების) ბევრ საკვანძო კითხვას გასცემდა პასუხს და ახალ ფურ-ცელს გადაშლიდა კოლხურ-ეგეოსური ურთიერთობების ისტორიაში. ამ მხრივ საინტერესოა რ. პაპუაშვილის სტატია [პაპუაშვილი 2003; 63-67], სადაც ის შეეხო საქართველოს ფარგლებს გარეთ აღმოჩენილ კოლხუ-რი წარმომავლობის ცალკეულ არტეფაქტებს და შეეცადა ეჩვენებინა, რომ კოლხური ბრინჯაოს ექსპორტს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა ქ. ნ. II-I ათასწლეულებში. თუმცა, მისი კვლევა აღნიშნული მიმართულე-ბით, სამწუხაროდ, შორს აღარ წასულა და არ გასცემია პასუხი ისეთ მნიშვნელოვან კითხვებს, როგორიცაა ამ არტეფაქტების კოლხეთის გა-რეთ მოხვედრის გზები და გარემოებები. აღნიშნული სტატიის მიხედვით ჩანს, რომ კოლხური ბრინჯაოს გავრცელება ქ. ნ. I ათასწლეულის საწყის საუკუნეებში ძირითადად სამხრეთ კავკასიას (სომხეთს), ირანს და ჩრდი-ლოეთ თურქეთს მოიცავდა. რაც შეეხება ეგეოსისპირეთს, აქ ჯერჯერო-ბით მხოლოდ ბრინჯაოს ერთი არტეფაქტია გამოვლენილი. ესაა კუნძულ სამოსზე მიკვლეული ცხენზე მჯდომი ქალი ჩვილი ბავშვითურთ (სურ. 7).

თუმცა, მის წარმომავლობასთან დაკავშირებით საერთო აზრი ჯერ კიდევ არ არსებობს და შესაბამისად, მისი კოლხური წარმომავლობა მთლად ბოლომდე დადასტურებული არ არის. მკვლევართა ნაწილი მას განიხილავს კოლხურ ნიმუშად [მიქელაძე 1985; 63], ხოლო ნაწილი მას მიიჩნევს ქ. წ. VIII საუკუნის არტიფაქტად, რომელშიც სინთეზირებულია ბერძნული ორიენტალიზებული და კავკასიური ელემენტები [Voyatzis 1992; 262-265]. ცხადია, სამოსზე აღმოჩენილი ერთი ნივთი არ იძლევა შორს მიმავალი დასკვნების საშუალებას, მაგრამ გარკვეულ ტენდენციებზე საუბარი, რა თქმა უნდა, შესაძლებელია. ვგულისხმობთ გარემოებას, რომ სამოსის ქანდაკება საკმაოდ ახლო ანალოგებს პოულობს კოლხეთის სამაროვნებზე აღმოჩენილ ანალოგებთან (ურეკი, მუხურჩა, სურ. 8) [Микеладзе 1990; Таб. XXXVI]. უკანასკნელ წლებში ასეთივე ქანდაკებები აღმოჩნდა ცაიშის სამაროვანზეც (სურ. 9) [პაპუაშვილი რ. ესებუა. ჯიქია. პაპუაშვილი ი. 2015; 29. ტაბ. 23. 73].

ჩვენთვის საინტერესო პრობლემასთან დაკავშირებით მნიშვნელოვანია კოლხეთის ზოომორფული კერამიკა. მისი მსგავსების შესახებ ტერამარების კულტურასთან მიუთითებდა ჯერ კიდევ ბ. კუფტინი [Куфтин 1950; 223]. ასევე კოლხეთის არქეოლოგიის აღიარებული მკვლევრები ე.გოგაძეც და თ. მიქელაძეც არ გამორიცხავდნენ ასეთის არსებობის შესაძლებლობას [Гогадзе 1987; 38. Микеладзе 1990; 21]. თუმცა, არსებობს მოსაზრებაც, რომლის თანახმადაც, ამგვარი ანალოგიები მაინცდამაინც არ უნდა მიუთითებდეს მჭიდრო ურთიერთობებზე კოლხურ და ტერამარების კულტურებს შორის, მაგრამ არც იმის უგულებელყოფა შეიძლება, რომ ამ ორ კულტურას შორის კონტაქტები აშკარად არსებობს [ჯიბლაძე 1997; 116].

ჩვენი ვარაუდით, რალაც ამდაგვარ კავშირებზე უნდა მიანიშნებდეს არა მხოლოდ ზოომორფული კერამიკა, არამედ კოლხური კანელურებიანი კერამიკაც და ასევე – სამკუთხედებით შემკული კერამიკული ორნამენტი (სურ. 11-12) და ლითონის ჭურჭელი (სურ. 10). თუ ჩვენს განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური არტიფაქტები იძლევა საფუძველს, ვისაუბროთ ტერამარებისა და კოლხურ კულტურას შორის არსებულ კავშირ-ურთიერთობებზე, ალბათ უფრო მისაღები იქნებოდა ამ კონტაქტებზე მსჯელობა ტერამარები II-ის დროიდან (ქ. წ. 1500-700) [Salfund 1939; 35. Mongait 1974; 92]. ჯ. აფაქიძის მოსაზრებით, ბრინჯაოს ხანაში კოლხეთის დაბლობში და მდ. პოს აუზში რქისებურ შვერილიანი ყურების გამოჩენა უნდა ასახავდეს ამ რეგიონებს შორის მჭიდრო კავშირებსა და

ურთიერთობებს, რომელსაც ძირითადად, უნდა უნდა ჰქონოდა სავაჭრო ხასიათი და ეს ურთიერთობები ძირითადად შავი ზღვის საშუალებით უნდა განხორციელებულიყო, რადგან სხვა შემთხვევაში ვერ აიხსნება თუნდაც ბრინჯაოს რკალისებური ფიბულების გავრცელება კოლხეთში იტალიიდან და საბერძნეთიდან, რადგან თურქეთის ტერიტორიაზე ისინი დღემდე პრაქტიკულად არ ჩანს [აფაქიძე 2003; 53-54]. აქვე ავტორი არ გამოიყენებს ცალკეული ეთნიკური ჯგუფების მოძრაობასაც [აფაქიძე 2003; 53], თუმცა არ აკონკრეტებს, რას გულისხმობს ეთნიკური ჯგუფების მოძრაობაში. ჩვენ შორს ვართ იმ აზრისგან, რომ გავიაზიაროთ ეთნიკური ჯგუფების მიგრაცია ეგეოსისპირეთიდან კოლხეთისკენ და პირიქით გვიან ბრინჯაოსა და ადრე რკინის ხანაში. რა თქმა უნდა, ეს არ ეხება სავაჭრო ურთიერთობებში ჩართულ კონკრეტულ ადამიანებს, რაც თავის მხრივ არამც და არამც არ ნიშნავს კოლხეთის ეგეოსურ კოლონიზაციას და მით უფრო, პირუკუ პროცესს, რასაც არ გააჩნია არანაირი მეცნიერული დადასტურება. ისევე როგორც სხვადასხვა კულტურულ გარემოში შექმნილი ნივთების მსგავსება, ჩემი აზრით, ყოველთვის არ უნდა უკავშირდებოდეს კულტურათა შორის ხშირ კონტაქტს, იმპორტ-ექსპორტს და მით უმეტეს, ეთნიკური ჯგუფების გადაადგილებას. კერამიკის, იარაღის თუ სამკაულის ფორმები ხშირ შემთხვევაში გამოირჩევა ფორმების მდგრადობით და ეს მოვლენა, როგორც ჩანს, დამახასიათებელი არ არის მხოლოდ ერთი კონკრეტული კულტურისა და არეალისთვის. ამიტომ როდესაც ეგეოსურ-კოლხურ კავშირებზე ვმსჯელობთ, გასათვალისწინებელია არაერთი ნიუანსი, რადგან ალბათ არ იქნებოდა მართალი, ყველაფერი დაგვეკავშირებინა მხოლოდ იმპორტ-ექსპორტთან და მით უფრო, ხალხთა მიგრაციებთან.

ვფიქრობთ, რომ სწორედ ქ. ნ. II ათასწლეულის შუა ხანებისთვის უნდა ჩამოყალიბებულიყო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის (კოლხეთის) და ეგეოსისპირეთის ურთიერთობების ის სქემა, რომელიც საკმაოდ სიცოცხლისუნარიანი აღმოჩნდა და როგორც ამას შედარებით მოგვიანო ხანის (კლასიკური ეპოქის) კოლხეთის არქეოლოგიური მონაპოვარი ადასტურებს [ლორთქიფანიძე 2002; 125-258], უცვლელი დარჩა მთელი ქ. ნ. I ათასწლეულის განმავლობაში. ეს სქემა კი ასე გამოიყურება: ეგეოსური სამყარო – მცირე აზია – ანატოლია – კოლხეთი, რაც იმას ნიშნავს, რომ კოლხურ-ეგეოსურ ურთიერთობებში საკუთარ აქტიურ როლს ასრულებდნენ მცირე აზიისა და ანატოლიის სავაჭრო ცენტრები [Abramishvili 2010; 173]. სწორედ ეგეოსური სამყაროს გავლით უნდა განხორციელებულიყო

კოლხეთის ურთიერთობებიც უფრო დასავლეთით, ხმელთაშუა ზღვისპირეთის მიმართულებითაც.

ამრიგად, ქ. ნ. II-I ათასწლეულების კოლხურ-ეგეოსურ ურთიერთობებში შეიძლება გამოიყოს ორი ძირითადი ეტაპი: I – ქ. ნ. XV-XIV და II – ძვ. წ. XIII-VIII საუკუნეები. II ეტაპი ხასიათდება განსაკუთრებული ინტენსიურობით და სწორედ ეს მომენტი განაპირობებს ურთიერთობების თვისობრივად ახალ საფეხურს ქ. ნ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრიდან, განსაკუთრებით ქ. ნ. VI-IV საუკუნეებში, რომელიც თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მეცნიერული თვალსაზრისით გაცილებით უკეთ არის შესწავლილი [ლორთქიფანიძე 2002; 125-180], ვიდრე წინამორბედი ეპოქები.

არგონავტიკა და კოლხეთის ისტორიის რამდენიმე საკითხი

თქმულებას არგონავტების შესახებ დღემდე არ დაუქარგავს მეცნიერული ღირებულება. იგი განსაკუთრებით აქტუალურია კოლხეთის ისტორიის თვალსაზრისით. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ მას არაერთი მკვლევარი შეეხო და მომავალშიც ბევრისთვის იქნება განსჯის საგანი [ლორთქიფანიძე 1986]. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც არგონავტების თქმულება შეიცავს სხვადასხვა ქრონოლოგიურ ფენას და კოლხურ თემას მასში ადგილი უნდა დაემკვიდრებინა საკმაოდ ადრე, არაუგვიანეს ქ. წ. IX-VIII საუკუნეებისა, რასაც მოწმობს ის გარემოება, რომ კოლხეთი აღწერილია საკმაოდ ზღაპრულ ფერებში [ურუშაძე 1964; 7], ხოლო სხვა, კერძოდ, ასურული და ურარტული წერილობითი წყაროების მიხედვით ირკვევა, რომ ძვ. წ. XI-VIII საუკუნეები წარმოადგენდა კოლხეთის სახელმწიფოს ჩამოყალიბებისა და ძლიერების ხანას [Меликишвили 1959; 79]. აქვე აღვნიშნავ, რომ ამ ეტაპზე გადამწყვეტი მნიშვნელობა არ ენიჭება იმ ფაქტს, როდიდან გაჩნდა კოლხეთის თემა არგონავტიკის ვერსიებში ძვ. წ. VIII საუკუნის შემდგომ [Khening 1961; 37], თუ ძვ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარში [ლორთქიფანიძე 1966; 20-21]. მთავარია, რომ კოლხური სამყარო ნამდვილად არის ასახული და მიზანია გავარკვიოთ, არქეოლოგიურად როდიდან შეიძლება დასტურდებოდეს ის კოლხეთი, რომლის შესახებაც გადმოგვცემენ არგონავტიკის ავტორები. როგორც აღვნიშნა, არგონავტებთან დაკავშირებულ წყაროებში გამოიყენება ორი სხვადასხვა პერიოდის დანაშრევი: ერთი, რომელიც მიეკუთვნება ეგეოსურ პერიოდს და მეორე, რომელიც უფრო ქ. წ. VIII-VII საუკუნეების ეპოქას შეესაბამება [მიქელაძე 1978; 159]. ამასთან დაკავშირებით სარწმუნოდ მეჩვენება ოთ. ლორთქიფანიძის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, თუ არგონავტიკის ადრინდელ ვერსიებში ასახულია ქ. წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევრის კოლხთა ძლიერი გაერთიანება, უფრო გვიან, არგონავტების თქმულების უფრო პოპულარობის

ხანაში, კოლხთა ძლიერი და მდიდარი ქვეყნის შესახებ წარმოდგენებს ქ. ნ. V-IV საუკუნეების კოლხეთთან რეგულარული ურთიერთობების შედეგად მიღებული რეალური ინფორმაცია ასაზრდოებდა [ლორთქიფანიძე 1986; 81]. არგონავტების თქმულებაში უძველეს კოლხეთს (ქ. ნ. II ათასწლეულს) შესაძლოა უკავშირდებოდეს გადმოცემა ფრიქსეს აიაში მოსვლის შესახებ [მიქელაძე 1978; 167]. აქედან გამომდინარე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ეგეოსელი ზღვაოსნების მიერ კოლხეთის ათვისების პირველი ცდა და კოლხურ-ეგეოსური პირველი კონტაქტებიც სწორედ ამ პერიოდთან და შესაბამისად, ამ ეპიზოდთან იყოს დაკავშირებული. ძველ კოლხეთში ფრიქსე საკმაოდ პოპულარული რომ იყო, იმ ფაქტიდანაც ჩანს, რომ ანტიკურ ხანაში კოლხეთში არსებობდა მისი სახელობის ქალაქი. სტრაბონის ცნობით, ფრიქსეპოლისი კოლხეთ-იბერიის საზღვარზე მდებარეობდა [Strabo XI.39]. თუმცა მისი ზუსტი ლოკალიზაცია დღემდე ვერ ხერხდება და სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრებები ამ ქალაქის კლასიკური ეპოქის საირხესთან იდენტიფიკაციის შესახებ [ინაძე 2009; 96-108] მაინც მოკლებულია დამაჯერებლობას და ისტორიულ-არქეოლოგიურ კონტექსტს.

ძველი ბერძნული ლიტერატურის მკვლევრები საინტერესო პარალელებს ხედავენ ჰომეროსის პოემებსა და არგონავტების ლიტერატურულ ვერსიებს შორის. დღეს თითქმის საკამათო აღარ არის ის რეალობა, რომ ჰომეროსთან მიკენური კულტურა, ძველი ლეგენდები, მოვლენები და შორეული გმირები მოთავსებულია იმ რეალურ გარემოში, რომელშიც ცხოვრობდა თვითონ პოეტი. მის მიზანს არ წარმოადგენდა მხოლოდ გარდასულ დროთა მოვლენების დაფიქსირება, არამედ გადმოსცემდა იმ ეპოქასა და ცოდნა-წარმოდგენებს, რაც ზოგადად ჰქონდა ავტორს მის თანადროულ სამყაროსა და მის მიერვე აღწერილ მოვლენებზე [Гордезиани 1978; 332-333]. ამიტომ სრულიად მისაღებად მიმაჩნია, რომ ის ავტორებიც, რომლებიც აღწერდნენ არგონავტების ლაშქრობის ამბებს, გარკვეულად ასახავდნენ მათ თანადროულ ისტორიულ გარემოს. თუმცა, საკითხისადმი მხოლოდ ამგვარი მიდგომა არ არის გამართლებული, რადგან არგონავტების თქმულებებში გადმოცემულია ისეთი მოვლენები, რომლებიც დროში ბევრად უსწრებს მითის თუნდაც ყველაზე ადრინდელ ლიტერატურულ ვერსიას. ამ რეალობის გამო მიდიან იმ დასკვნამდე, რომ „არგონავტიკაში“ აღწერილი მოვლენები განხილული უნდა იყოს ცალ-ცალკე, შესაბამისი ეპოქების მიხედვით. პრობლემით დაინტერესებულ მკვლევარები (ო. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე) უფრო სანდოდ მიიჩნევენ

მოგვიანო ეპოქის ამსახველ ცნობებს, რადგან ისინი შედარებით კარგად შეიძლება შემონმდეს არქეოლოგიური მონაცემებით.

აქვე არ შეიძლება არ დავეთანხმოთ იმ მოსაზრებასაც, რომლის თანახმადაც საკმაოდ ძნელია აპოლონიოს როდოსელის გამოყენება ადრეული კოლხეთის ისტორიის უკრიტიკო წყაროდ, რადგან ძნელი გასარკვევია, კოლხეთის ისტორიის რომელ მონაკვეთს ეკუთვნის პოემაში დაცული ცნობები – ტროას ომის წინა პერიოდს, აპოლონიოს როდოსელის მოღვაწეობის ხანას, თუ ამ ორ პერიოდს შორის მოქცეულ რომელიმე ეპოქას [Лорткипанидзе 1975; 25]. თ. გამყრელიძისა და ვ. ივანოვის აზრით, ბრინჯაოს ხანაში არგონავტები კოლხეთის სანაპიროზე ზღვით ვერ მივიდოდნენ, რადგან ამ დროს მარმარილოს ზღვა სანაოსნოდ უვარგისი იყო და შესაბამისად, შავ ზღვას არ ჰქონდა მისასვლელი ბიზანტიის მხრიდან. ამიტომ სავარაუდოა, რომ კოლხეთში არგონავტების გამოჩენა მომხდარიყო ხმელეთის გზით, ხოლო ზღვით მისვლის ვერსია შექმნილიყო შედარებით მოგვიანო ხანაში [Гамкрелидзе. Иванов 1984; 907-908]. თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, მაშინ უნდა ვივარაუდოთ, რომ არგონავტების ეპოსში ზღვის თემა უნდა გაჩენილიყო შედარებით გვიან, არაუადრეს ქ. წ. VIII-VII საუკუნეებისა, რადგან სწორედ ამ დროიდან იწყება ბერძნების შედარებით რეგულარული გამოჩენა შავი ზღვის სანაპიროებზე. თუმცა, აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ის რეალობაც, რომ არგონავტების მითი და შესაბამისად, მისი ლიტერატურული ვერსიები საკმაოდ პოპულარული იყო ანტიკურ სამყაროში და ამ კუთხით იგი თუ არ აღემატებოდა, არც ჩამოუვარდებოდა იმ მითებს, რომლებიც იქცა პომეროსის პოემების პირველწყაროებად. ბუნებრივად ჩნდება კითხვა, მაინც რა განაპირობებდა არგონავტების მითის ასეთ პოპულარობას, თანაც იმ პირობებში, როდესაც იასონს და მის თანამებრძოლებს კოლხეთში მაინცდამაინც დიდი საგმირო საქმეები არ ჩაუდენიათ და რომ არა მედეა, საეჭვოც კი არის, შეძლებდნენ თუ არა ისინი აიეტის დავალებების შესრულებას და ოქროს საწმისის მოპოვებას. ამასთან დაკავშირებით შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ ერთი ახსნა – არგონავტები იყვნენ პირველი ზღვაოსნები, რომლებმაც იმოგზაურეს შავ ზღვაზე და აღმოაჩინეს მანამდე უცნობი მიწები. მათ მიერ გაკვალულმა გზებმა გადამწყვეტი როლი შეასრულეს ეგეოსელი და ზოგადად, მედიტერანიული სამყაროს ვაჭრებისათვის – კონტაქტები დაემყარებინათ მანამდე უცნობ შორეულ ხალხებთან. სწორედ არგონავტების გაკვალულმა გზებმა შეუწყვეს ხელი დიდი ბერძნული კოლონიზაციის პროცესს. ამიტომ მივიჩნევთ, რომ არგონავტების გამოჩენა

შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროზე უნდა მომხდარიყო სწორედ ეგეოსურ ეპოქაში, რადგან ოთ. ლორთქიფანიძის სამართლიანი შენიშვნით, თუ ამ თქმულებას ჩამოვაშორებთ ქ. ნ. VIII საუკუნემდე კოლხეთში ზღვით მისვლის ამბავს, მაშინ ეს მითი დაკარგავს იმ გმირულ ხასიათს, რითაც იზიდავდა იგი არაერთ მწერალს, რადგან ქ. ნ. VIII საუკუნის შემდგომ შავ ზღვაზე ნაოსნობა აღარ მიიჩნეოდა გამორჩეულ გმირობად და წარმოადგენდა ჩვეულებრივ მოვლენას [Лордкипаниძე 1989; 216]. ჯერ კიდევ ა. ჰუმბოლდტი ფიქრობდა, რომ არგონავტების შავ ზღვაზე გამოჩენა უნდა მომხდარიყო ტროას ომიდან მცირე ხანში, ქ. ნ. XII საუკუნეში [Гумбольдт 1851; 133]. ფ. რიხტჰოფენი კი ამ მოვლენას ქ. ნ. XIV საუკუნით ათარილებდა [Richthofen 1908; 272]. საგულისხმოა, რომ ქ. ნ. XV-XIV საუკუნეებიდან კოლხეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარში უკვე ჩნდება ეგეოსური სამყაროსთვის დამახასიათებელი არტიფაქტები [Bragvadze 2016]. რა თქმა უნდა, შორს ვარ იმ აზრისგან, რომ შუა და გვიან ბრინჯაოს ეპოქების კოლხეთის არქეოლოგიურ სინამდვილეში დადასტურებული იმპორტი სწორედ არგონავტების მოგზაურობას დავეუკავშიროთ, მაგრამ უკვე ამ დროისთვის ეგეოსურ სამყაროსა და კოლხეთს შორის სავაჭრო-კულტურული კავშირები რომ არსებობდა, უდავო ფაქტია. საკითხით დაინტერესებულ მკვლევრებს ნაკლებად სარწმუნოდ მიაჩნიათ ტროას დაცემამდე დარდანელის სრუტის გავლა ბერძნების მიერ. შავიზღვისპირეთსა და ეგეოსურ ურთიერთობებში პრობლემატურად ეჩვენებათ მცირე აზიის დომინანტი ხეობების იმპერია, რომელიც წარმოადგენდა მძლავრ საზღვაო სახელმწიფოს და სრულად აკონტროლებდა მცირე აზიის საზღვაო სანაპიროებს და სრუტეებს. ამის გამო ისიც ასევე ხელისშემშლელი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო ეგეოსელი და აქეველი ზღვაოსნებისთვის. თუმცა, ქ. ნ. 1374 წელს კადეშის ბრძოლაში განცდილი მარცხის შემდეგ ხეობებმა ეს უპირატესობა დაკარგეს [Cepreeв 1948; 101], რამაც ბერძნებს საშუალება მისცა საფუძვლიანად დამკვიდრებულიყვნენ პელესპონტის სანაპიროებზე. ამიტომ არ გამოვირიცხავთ, რომ სწორედ კადეშთან ხეობების მარცხი იქცა გადამწყვეტ გარემოებად ეგეოსელი ზღვაოსნებისთვის შავი ზღვის სანაპიროებზე მცხოვრებ ხალხებთან ურთიერთობების დამყარების საქმეში და შესაბამისად, კოლხურ-ეგეოსური პირველი კონტაქტებიც სწორედ შავი ზღვის საშუალებით განხორციელდა. ეს კონტაქტები სათავეს იღებენ შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულს და გვიან ბრინჯაოს ეპოქის დასაწყისში, კადეშის ბრძოლასა და ტროას ომს შორის მონაკვეთში. კვლევის ამ ეტაპზე ისიც შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ სწორედ ამ ურთიერთობების შედეგად აისახა კოლხეთის ისტორიის უძველესი პერიოდი არგონავტების თქმულებაში.

საირხე

XX საუკუნის 50-იანი წლებიდან საირხეში არაერთი არქეოლოგიური კამპანია ჩატარდა და მას სხვადასხვა დროს ხელმძღვანელობენ ნ. ლამბაშიძე, ჯ. ნადირაძე და გ. მახარაძე. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ საეტაპო მნიშვნელობა ჰქონდა ჯ. ნადირაძის ხელმძღვანელობით ჩატარებულ სამუშაოებს XX საუკუნის 60-80-იან წლებში, როდესაც გამოვლენილი და შესწავლილი იქნა კოლხ ნარჩინებულთა მდიდრული ნეკროპოლი, მეტალურგიული კერები, ქ. წ. I ათასწლეულის ნამოსახლარი ფენები და თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ჩვენი ცოდნის ამ ეტაპზე კლასიკური ხანის კოლხეთის ისტორიისა და არქეოლოგიის კვლევის საქმეში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჯერჯერობით მაინც სწორედ საირხისა და ვანის არქეოლოგიური ძეგლის მონაცემებს ენიჭება და არც ერთ სხვა ძეგლს არ მოუცია მსგავსი მნიშვნელობის მასალა.

საირხეში უძველესი კულტურული ფენები ქ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება [ნადირაძე 1990; 10] და როგორც ჩანს, ამ დროს ხდება საირხის სამოსახლოდ ათვისება კოლხური კულტურის მატარებელი ტომების მიერ. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ ამ ქვეყნის ფარგლებში შემავალ მიწა-წყალზე ცხოვრება გაცილებით ადრე ჩანს ჩასახული, ვიდრე თვით ამ საქალაქო ცენტრში. საირხის ირგვლივ გამოვლენილია ქ. წ. II ათასწლეულის მძლავრი არქეოლოგიური ფენები, თუმცა საკუთრივ ნაქალაქარის ტერიტორიაზე ცხოვრების კვალი შედარებით გვიან ჩნდება. ჩანს, საირხეც აქტიურად ჩაება იმ საერთო ისტორიულ პროცესში, რომელიც მიმდინარეობდა დასავლეთ საქართველოს მიწა-წყალზე ქ. წ. I ათასწლეულიდან. როგორც ცნობილია, სწორედ ამ დროს კოლხეთის არქეოლოგიურ ძეგლებზე დასტურდება ერთგვარი დემოგრაფიული აფეთქება და სამოსახლოთა წარმოქმნის ნამდვილი ბუმი [მახარაძე 1991; 11]. საირხის ქვეყნის ფარგლებში მიკვლეული არქეოლოგიური ძეგლების უდიდესი ნაწილი

ან სწორედ ამ პერიოდიდან იწყებს არსებობას, ან თითქმის ყველა მათგანზე მძლავრადაა გამოვლენილი ხსენებული ხანისთვის დამახასიათებელი მატერიალური კულტურის ნიშნები [ნადირაძე 1990; 120].

დღევანდელი სოფელ საირხის თითქმის მთელ ტერიტორიაზეა განფენილი ძვ. წ. VIII-VII სს არქეოლოგიური ფენები და ისინი გამოირჩევა ინტენსიური ცხოვრების კვალით. წინააღმდეგობა ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალა ძირითადად წარმოდგენილია თუნის ნანარმით, რომელიც უმთავრეს პარალელებს ვაწვდის და საერთოდ, კოლხეთის თანადროულ არქეოლოგიურ ძეგლებზე მიკვლეულ ნანარმთან პოულობს [ნადირაძე 1990; 10]. თუმცა, ამავე ხანის ყვირილის ხეობაში და, აქედან გამომდინარე, საირხეში შეინიშნება სხვა საინტერესო პროცესიც. კერძოდ, აღმოსავლურ ქართული ნაკადის შემოსვლა-დამკვიდრება. ამ პერიოდის არქეოლოგიურ მონაპოვარში საკმაოდ გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლებისათვის დამახასიათებელი არტიფაქტები. ამ მოვლენას ხელი შეუწყო, ერთი მხრივ, აღმოსავლეთ საქართველოსთან საირხის ტერიტორიულმა სიახლოვემ, ხოლო მეორე მხრივ, ამ სიახლოვის შედეგად წარმოქმნილმა და განვითარებულმა კულტურულ-ეკონომიკურმა ურთიერთობებმა. ყვირილის ხეობის ზემო წელზე, საირხის მიმდებარედ მიკვლეულია ქ. წ. II ათასწლეულის მნიშვნელოვანი ძეგლები, სადაც წარმოჩნდა სხვადასხვა არქეოლოგიურ კულტურათა კონტაქტები [მახარაძე, ლომთაძე 1996; 9-28]. ეს პროცესი, როგორ ჩანს, უფრო ძლიერდება ქ. წ. I ათასწლეულში და ამ დროის არქეოლოგიური მონაპოვარი ადასტურებს საირხის ქვეყნის ფარგლებში შერეული კულტურის არსებობას, რომელიც დაფუძნებული იყო აღმოსავლურქართული და კოლხური ნაკადების ურთიერთშერწყმაზე.

ჩვენი აზრით, ქ. წ. VIII-VII საუკუნეების საირხის ისტორიის ერთ-ერთი ძირითადი ნიშანი ისიც არის, რომ ამ პერიოდის საირხის მატერიალურ კულტურას მჭიდრო კავშირი აქვს აღმოსავლურქართულ სამყაროსთან. თუმცა, ისიც აუცილებლად უნდა აღინიშნოს, რომ მიუხედავად ამ კავშირებისა, კოლხური ელემენტი ამკარად ჭარბობს [ბრაგვაძე 2007; 15-20] და ეს ვითარება სულაც არ არის მოულოდნელი, რადგან სამეცნიერო ლიტერატურაში დიდი ხანია აღნიშნულია, რომ სწორედ ამ დროს ყალიბდება ის უმთავრესი წინამძღვრები, რამაც ხელი შეუწყო კოლხეთის სახელმწიფოს შექმნას [Лорджипанидзе 1989; 219] და ჩვენამდე მოღწეული არქეოლოგიური არტიფაქტები ადასტურებს, რომ ამ პროცესში საირხეც აქტიურად მონაწილეობდა.

ყურადღებას იპყრობს ღმერთების დიდი დედის კულტთან დაკავშირებული არტიფაქტები, უპირველეს ყოვლისა, თიხისგან დამზადებული ქაღალღთაებების გამოსახულებები, რომლებიც აღმოჩენილია სწორედ ქ. ნ. VIII-VII საუკუნის ფენებში (კოდისწყარო, საბადურის გორა, ლელისპირი) [ნადირაძე 1990; 10] (სურ. 19). ასე რომ, როგორც მკვლევართა ერთი ნაწილი ვარაუდობს, უკვე ამ დროიდან შემდგომი ხანის კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა ცენტრები გვევლინებიან როგორც მსხვილი საკულტო კერები (ოთ. ლორთქიფანიძე, მ. ინაძე, ვ. თოლორდავა).

კვლევის ამ ეტაპზე სადავო აღარ არის, რომ საირხე ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეებიდანვე წარმოადგენდა კოლხთა გაერთიანების გარკვეული მიწა-წყლის ცენტრალურ საკულტო ადგილს [Брагвадзе. Церетели 1997; 129]. მ. ინაძის აზრით, ამ საირხის დანიშნულებას საფუძვლად ედო მევენახეობა – მეღვინეობის სწრაფი განვითარება [ინაძე 1986; 33]. ჩვენი მხრიდან აღვნიშნავთ, რომ საირხის აღმავლობის საქმეში გადამწყვეტი როლი შეასრულა მეტალურგიამ, რაზეც მეტყველებს ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეების ფენებში ბრინჯაოსა და რკინის წიდეების, საქშენი მილების (სურ.21), გამოწამოშვებებისა და ტიგელების აღმოჩენების შემთხვევები (სურ. 20).

ოთ. ლორთქიფანიძის აზრით, წინარე ანტიკური ხანის ვანს გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა მის ირგვლივ გაერთიანებულ დასახლებებზე და თანდათან ეყრებოდა მტკიცე საფუძველი კოლხური ტომების კონსოლიდაციის პროცესს და მის შემდგომი გაღრმავების საქმეში დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ქ. ნ. VII-VI საუკუნეებში რკინის ფართო ათვისებაზე გადასვლას, რომელსაც, თავის მხრივ, ძველი კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკურ და კულტურულ-ეკონომიკურ განვითარებაში უნდა მოეხდინა გარკვეული ტრანსფორმაცია [Лордкипанидзе 1990; 11]. ეს მოსაზრება, ვფიქრობთ, კარგად მიესადაგება საირხის თანადროულ ისტორიულ ვითარებასაც. ამიტომ საეცებით ვიზიარებთ აზრს იმის შესახებ, რომ ქ. ნ. VII საუკუნეში რკინის მასობრივ წარმოებაზე გადასვლა არ შეიძლება წარმოვიდგინოთ კოლხეთის მთისა და ბარის რაიონების რეგულარული კონტაქტების გარეშე და რომ სწორედ ეს პროცესი ჰქმნიდა ერთ ეკონომიკურ და პოლიტიკურ სისტემაში ქვეყნის გაერთიანების მყარ საფუძველს [მახარაძე 1991; 10]. ამ პროცესის გაღრმავებასთან ერთად საირხე მოექცა ჯერ ადგილობრივი, ხოლო შემდეგ სახელმწიფოებრივი მნიშვნელობის მქონე კომუნიკაციების გადაკვეთაზე.

ქ. ნ. VII საუკუნის ბოლოს საირხის საბადურის გორაზე არსებული დასახლებაც არსებობას წყვეტს (სურ.13), თუმცა ქრონოლოგიური წყვე-

ტილი ხანგრძლივი არ არის. მეტიც, საირხის ტერიტორიაზე – ოდისწყაროზე, კარახტინში და სახოველში წინარე და ადრეანტიკური ხაზის არქეოლოგიური ფენები სტრატиграფიულად საერთოდ არ არის გამოიჯნული და საირხის ამ უბნებში ქრონოლოგიური წყვეტილი საერთოდ არ ფიქსირდება. საბადურის და წყაროსთავის ბორცვები საირხეში გათხრილი გორებიდან ყველაზე უკეთაა შესწავლილი და ძეგლის ზოგადი სტრატиграფიული სურათიც მათი მონაცემების მიხედვითაა დადგენილი. სწორედ საბადურის და წყაროსთავის გორებზე მოხერხდა წინარე და ადრეანტიკური ხანის ფენების გამოიჯნა, რამაც აჩვენა, რომ ქ. ნ. VI საუკუნიდან იწყება ახალი ეტაპი და ეს პერიოდი ხასიათდება მძლავრი ეკონომიკური აღმავლობით. ეს დასახლება საირხეში ქ. ნ. VI საუკუნის ბოლოს ან ქ. ნ. V საუკუნის დასაწყისშია განადგურებული [მახარაძე. წერეთელი 2007; 19-20]. როგორც ჩანს, საბადურის გორაზე არსებული სამოსახლო ძალდატანებით ნადგურდება, რაზეც მეტყველებს ძლიერი ცეცხლის კვალი. ქ. ნ. V საუკუნიდან კი ეს ადგილი უკვე ნეკროპოლისად გამოიყენება [მახარაძე. წერეთელი 2007; 20].

როგორც სამეცნიერო ლიტერატურაში არაერთგზის აღნიშნულა, ქ. ნ. VI საუკუნე კოლხეთის ისტორიაში უდიდესი ძვრების ხანაა. ამ დროს ყალიბდება სახელმწიფო წეს-წყობილება, რომელიც მოიცავს ფართო მიწა-წყალს და დიფერენცირებულს ხდის ცხოვრების თითქმის ყველა სფეროს. სახელმწიფოს ფორმირებასთან ერთად წარმოიქმნება სატაძრო ცენტრებიც, რომლებიც იმავდროულად ხდებიან გარკვეული პროვინციების მთავარი სამეურნეო და სავაჭრო კერებიც [ინაძე 1986; 33]. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ვანის და საირხის ქვეყნებში მდიდრული სამარხები ერთდროულად, ქ. ნ. V საუკუნიდან ჩნდება. ეს ფაქტი კი იმის პირდაპირი დასტურია, რომ სოციალური და პოლიტიკური დიფერენციაცია ერთდროულად იკიდებს ფეხს ძველი კოლხეთის საზოგადოებაში და ერთდროულად მიმდინარეობს სხვადასხვა სოციალურ ფენათა წარმოქმნის ურთულესი პროცესი¹. ვანისა და საირხის მდიდრული სამარხები მრავალმხრივ იჩენენ ერთმანეთისადმი სიახლოვეს, მაგრამ განსხვავებაც შეინიშნება. უპირველეს ყოვლისა კი განსხვავება ისაა, რომ ვანში სამარხები ცალ-ცალკეა გაფანტული, მაშინ როდესაც საირხეში, საბადუ-

ამ მხრივ საინტერესოა 2018 წლის შემთხვევითი აღმოჩენა გუდაუთის სოფ. აჩანდარაში, სადაც გამოვლინდა ვანისა და საირხის მსგავსი არქეოლოგიური არტეფაქტები (ოქროს დიადემა, სასაფეთქლე რგოლები და სხვ. იხ. http://old.archeo-news.ru/2018/02/blog_post_12.html).

რის გორაზე ყველა სამარხი ერთმანეთის გვერდიგვერდ იყო განლაგებული (სურ.15) და ქმნიდა ერთიან სამაროვანს. აღნიშნული განსხვავების მიუხედავად, სავსებით მართებულად მიგვაჩნია მოსაზრება იმის თაობაზე, რომ ვანის და საირხის სამარხებში დაკრძალული პირების სახით საქმე უნდა გვექონდეს ერთ სოციალურ საფეხურზე მდგომ არისტოკრატთა წარმომადგენლებთან [Лордкипаниძე 1990; 20-21]. ძნელია დაბეჯითებით ვამტკიცოთ, ეკუთვნიან თუ არა ისინი კოლხეთის უმაღლესი არისტოკრატის შტოს, მაგრამ დღეისთვის აშკარად უდავოა, რომ დასავლეთ საქართველოს არც ერთ სხვა არქეოლოგიურ ძეგლზე არ არის მიკვლეული უფრო მაღალი სოციალური წრის წარმომადგენელთა სამარხები. ეს ვითარება კი თავისთავად არ ეწინააღმდეგება იმ მოსაზრებას, რომ ვანსა და საირხეში დაკრძალული დიდებულების სახით საქმე გვაქვს კოლხეთის სამეფოს ორი სხვადასხვა ოლქის იმ საგვარეულოების წარმომადგენლებთან, რომლებიც სკეპტუხიის მმართველობას, და ალბათ კოლხეთის უზენაეს მმართველობასაც, ახორციელებდნენ ადგილებზე და აღჭურვილნი იყვნენ ადმინისტრაციული უფლებებით [Лордкипаниძე 1990; 21]. ასეთ ვარაუდს ამაგრებს ამ ორი ქვეყნის ფარგლებში მიკვლეული დაბალი სოციალური სტატუსის მქონე პირთა სამარხებიც. ასეთებია ვანში მთისძირისა და დაბლაგომის [გამყრელიძე 1982; 69-82], ხოლო საირხის ქვეყანაში მოდინახის და ითხვისის სამარხეული კომპლექსები [მახარაძე. წერეთელი. 2002; 59-80. გაგომიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2006; 59-80]. აღნიშნული სამარხები მიაწინებენ კოლხეთის სამეფოში მართვა-გამგეობის ინსტიტუტის მრავალსაფეხურიანობაზე და აგრეთვე იმაზე, რომ სკეპტუხიის მთავარი ქალაქების პარალელურად არსებობდნენ სხვა დანიშნულებული ცენტრებიც. უფრო რთულად დგას საკითხი იმის შესახებ, თუ სოციალური იერარქიის რა საფეხურზე იდგნენ ვანისა და საირხის მდიდრულ სამარხებში მთავარ მიცვალებულთან ერთად დაკრძალული პირები. ამ პრობლემასთან დაკავშირებით ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსხვავებული, ურთიერთსაწინააღმდეგო მოსაზრებებია გამოთქმული, მაგრამ არის რამდენიმე გარემოება, რომლებიც წარმოაჩენენ, რომ თანადაკრძალული მიცვალებულები არ ეკუთვნოდნენ სოციალურად უუფლებო მასას, არამედ როგორც მათი სამარხეული ინვენტარი (ვერცხლის დიადემები, ვერცხლის საკისრე რგოლები, ატიკური ლეკითოსები) უჩვენებს, შესაძლოა ისინი საკმაოდ დანიშნულებულ, ცალკე ფენადაც წარმოვიდგინოთ. მიგვაჩნია, რომ საიხეში დადასტურებული სიტუაცია მიესადაგება ვანის ანალოგიურ ვითარებას და რეალურად გვეჩვენება ვარაუდი კლასიკური ხანის კოლხეთის წარჩინებულთა წრეში ღვთითმთავგონებულ

ქალთა ინსტიტუტის არსებობის შესახებ, რომელშიც საკუთარი ნებით დგებოდნენ უზენაესი ღვთაების სამსახურში და ეწირებოდნენ კიდევ მას [ინაძე 1986; 33 – 34]. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ საირხის მეხუთე სამარხის მეორე კამერაში დაკრძალულნი იყვნენ მთავარი მიცვალებულის თანმხლები პირები. ერთ-ერთ მათგანს ხელში ეკავა ლეკითოსი. როგორც ჯ. ნადირაძე შენიშნავს, შესაძლოა მასში მომკვდინებული სითხე ესხა [ნადირაძე 1990; 147]. ეს მცირე, მაგრამ ალბათ საყურადღებო მომენტიც მიუთითებს, რომ არაა გამორიცხული ამ შემთხვევაში მთავარი მიცვალებულისადმი მართლა ნებით შეწირვასთან გვეკონდეს საქმე.

საირხის დიდებულებს ხელთ ეპყრათ როგორც საერო, ისე სასულიერო ხელისუფლებაც და იგი მემკვიდრეობით ხასიათს ატარებდა [ინაძე 1986; 33]. ასე რომ, კლასიკური ხანის კოლხეთში უკვე ვხედავთ კარგად განვითარებულ სოციალურ-პოლიტიკური იერარქიის სურათს. ქ. ნ. V-IV საუკუნეებში საირხე გვევლინება როგორც კოლხეთის სამეფოს ცალკეული ადმინისტრაციული ერთეულების მთავარი სამეურნეო ცენტრიც. საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს აქ საოქრომჭედლო სკოლების არსებობის ფაქტი. საირხის აღმოჩენებამდე კოლხეთში ერთადერთი საოქრომჭედლო ცენტრი – ვანი იყო ცნობილი. მართალია, ვანისა და საირხის საიუველირო ნაწარმი დიდ მსგავსებას ამჟღავნებს, მაგრამ მათ შორის განსხვავებებიც შეინიშნება. ჩვენი აზრით, ამ პერიოდის საიუველირო პროდუქციაში მთავარი განსხვავება ძირითადად დამზადების ტექნიკაში ვლინდება. კერძოდ, როგორც ცნობილია, ქ. ნ. V-IV საუკუნეების ვანის ოქროს ნივთები გეომეტრიული ფორმების მდგრადობით გამოირჩევა და მხოლოდ ელინისტური ხანიდან ჩნდება სამკაულზე მოძრავი ელემენტი [გამყრელიძე 1985; 93]. ეს ვითარება საირხისთვისაც დამახასიათებელია, მაგრამ მეხუთე სამარხში აღმოჩენილი მოძრაველემენტიანი საკიდები, რომლებიც ქ. ნ. V საუკუნის მიწურულით თარიღდება (სურ. 30), საშუალებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ სამკაულზე მოძრავი ელემენტის გაჩენა არ იყო მაინცდამაინც ელინიზმის ეპოქისთვის დამახასიათებელი მოვლენა. ამასთან დაკავშირებით სავსებით ვიზიარებთ მ. წერეთლის მოსაზრებას, რომ სამკაულზე მოძრავი ელემენტის არსებობა ადრე რკინის ხანის ბრინჯაოს საკიდების ტრადიციის გაგრძელებას წარმოადგენს და ამდენად სამკაულის ამგვარი სახეობის გაჩენა არ უნდა მიეწერებოდეს ელინისტურ ხანას [წერეთელი 1991; 141]. რა თქმა უნდა, ძნელია საირხეში აღმოჩენილი ორი ნივთის მიხედვით ასეთი რთული საკითხის გარშემო საუბარი, მაგრამ მათი არსებობა უკვე იძლევა რაღაც ეჭვის საფუძველს. შესაძლოა მომავალმა კვლევა-ძიებამ უფრო დააზუსტოს ეს პრობლემა ან საერთოდ უარყოს იგი.

ქ. ნ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან ქ. ნ. III საუკუნის პირველ მეოთხედამდე საირხეში რომ ინტენსიური ცხოვრება მიმდინარეობდა, ამაზე მოწმობს საბადურის გორის და წყაროსთავის არქეოლოგიური არტეფაქტები [მახარაძე. წერეთელი 2007]. საირხეში აღნიშნული პერიოდის ოთხი მეტ-ნაკლებად მდიდრული სამარხია შესწავლილი (№1, №4, №6, №9). ამათგან მხოლოდ ერთი (№1) შეიძლება მივიჩნიოთ საგამგეო ერთეულის მმართველის საძვალედ, ხოლო დანარჩენი სამარხები საგვარეულო არისტოკრატიის იმ წარმომადგენლების კუთვნილებაა, რომლებიც უშუალოდ არ მონაწილეობდნენ ქვეყნის მართვა-გამგეობაში. ე. ი. საქმე გაქვს, ერთი საგვარეულოს შიგნით მემკვიდრეობითობის ინსტიტუტის არსებობასთან. ეს ვითარება ქ. ნ. V საუკუნის დასაწყისში იღებს სათავეს (სამარხი №13) და განუწყვეტლივ არსებობს ქ. ნ. III საუკუნემდე. ასე რომ, საბადურის გორის სამაროვანი წარმოგვიდგება ერთი საგვარეული არისტოკრატიის განსასვენებლად, სადაც ყველაზე ადრეული სამარხი ქ. ნ. V საუკუნის დასაწყისის ეკუთვნის, ხოლო ყველაზე გვიანდელი – ქ. ნ. III საუკუნის დასაწყისის [ნადირაძე 1990; 123-164]. საინტერესოა ისიც, რომ სამარხების მიხედვით კლასიკურ და ელინისტურ ხანას შორის ქრონოლოგიური წყვეტილი არ გვხვდება. კოლხეთის სამეფოს წარმოქმნის და საირხის სკეპტუხიის ჩამოყალიბებისთანავე აქ ჯდება ხელისუფალი, რომლის შთამომავლები ქართლის ექსპანსიის დაწყებამდე მართავდნენ ზემო იმერეთის მიწა-წყალს. ქ. ნ. IV საუკუნის II ნახევრიდან მომხდარი ინოვაციები, როგორც ჩანს, გავლენას არ ახდენენ საირხის მმართველობის ზედა ფენებზე და ეს საგვარეულო კვლავ ინარჩუნებს ადმინისტრაციულ უფლებებს. ჩვენი ვარაუდით, სწორედ ამ ფაქტზე უნდა მიაწინებდეს კლასიკური და ელინისტური პერიოდების სამარხების გვერდიგვერდ არსებობის შემთხვევები. ელინიზმის გავრცელებას არ გამოუწვევია ადრე ჩამოყალიბებული სოციალური ინსტიტუტების რამდენადმე მნიშვნელოვანი შეცვლა და ამიტომ ქ. ნ. V-III საუკუნეები საირხეში ერთ პერიოდადაა წარმოდგენილი.

საირხის აღმოჩენებმა ხელშესახები მასალა მოგვცა კოლხეთის სამეფოს ურთიერთობების შესახებ ანტიკურ სამყაროსთან და აქემენიდურ ირანთან. აღმოსავლეთ კოლხეთის არც ერთი სხვა არქეოლოგიური ძეგლის გათხრებისას არ გამოვლენილა ასეთი რაოდენობისა და მნიშვნელობის იმპორტული მასალა. მათზე დაყრდნობით ჩვენ მიერ გამოთქმულია მოსაზრება, რომლის თანახმადაც საირხეში აღმოჩენილი ირანული არტეფაქტები შეიძლება განვიხილოთ როგორც სამხედრო-პოლიტიკური

და კულტურულ-რელიგიური ურთიერთობების შედეგი. ირანის მეფეები და სატრაპები კოლხეთის სკეპტუხებს, როგორც საკუთარ ქვეშევრდომებსა და მოკავშირეებს, ერთგულების ნიშნად უგზავნიდნენ ძვირფას ძღვენს და სწორედ ამ ძღვენის ნაწილია საირხის სამარხებში შემორჩენილი აქემენიდური წარმომავლობის ოქროსა და ვერცხლის მაღალმხატვრული ნიმუშები [ბრაგვაძე 2015].

მკვლევართა შორის დიდი ხანია ინტერესს იწვევს ადგილ ლომინაურში აღმოჩენილი ანტიკური ხანის არქიტექტურული დეტალები (სურ. 44-45), რომელთა თარიღის გარშემო არაერთგვაროვანი და ხშირ შემთხვევაში ურთიერთგამომრიცხავი მოსაზრებებია გამოთქმული [მახარაძე 1997; 12-20]. ახლა არ შევუდგებით ამ მოსაზრებების დეტალურ განხილვას, მხოლოდ აღვნიშნავთ, რომ მსგავსი არქიტექტურული დეტალები საქართველოს სხვა არც ერთ ძეგლზე გამოვლენილი არ არის და ჩვენი აზრით, ისინი საირხის ქალაქობის მეორე ფაზას (ქ. წ. III-II საუკუნეებს) უნდა მიეკუთვნებოდეს.

ქ. წ. II საუკუნიდან აშკარად დასუსტდა საირხის ქვეყნის საერთაშორისო კონტაქტები. როგორც ჩანს, ყვირილის ხეობაში გამავალმა სავაჭრო გზამაც თანდათან დაკარგა ფუნქცია, რის შედეგადაც საირხე იმ დროის დიდი პოლიტიკური და ეკონომიკური მოვლენების მიღმა დარჩა და ქ. წ. II-I საუკუნეებიდან საირხე გვევლინება, როგორც ყვირილის ხეობის რიგითი დასახლებული პუნქტი. მართალია, საირხის ტერიტორიაზე დადასტურებულია გვიანანტიკურ – ადრე შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ფენები [ბრაგვაძე. გაგოშიძე. 2002; 142-145], მაგრამ ადრინდელი ძლიერებისათვის მას აღარ მიუღწევია.

ქ. ნ. V-IV საუკუნეების აღმოსავლეთ კოლხეთის სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის ზოგიერთი საკითხი

საირხის არქეოლოგიური აღმოჩენები საშუალებას იძლევა კიდევ უფრო გავაღრმავოთ ცოდნა ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხებზე. აღსანიშნავია, რომ ამ აღმოჩენებმა უფრო მეტი სიცხადე შეიტანეს კოლხეთის სამეფოს ადმინისტრაციულ ერთეულებად (სკეპტუხიებად) დაყოფის, სატაძრო მეურნეობის, ოქრომჭედლობისა და კულტურულ-ეკონომიკური განვითარების კვლევის საქმეში.

ნერილობითი წყაროებით (სტრაბონი) და არქეოლოგიური მონაცემებით დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ნავარაუდებია რამდენიმე ქვეყნის (სკეპტუხიის) არსებობა [გამყრელიძე 1989; 59]. თუმცა, ეჭვგარეშეა, რომ ვანის გარდა, აღნიშნული პრობლემის კვლევის საქმეში არც ერთ სხვა ძეგლს ჯერჯერობით არ მოუცია ისეთი ხელშესახები მასალა, როგორც საირხეს.

ქ. ნ. V-IV საუკუნეები საირხეში წარმოდგენილია მდიდრული სამარხებით, სარიტუალო მოედნით და ნამოსახლარი ფენებით. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ამ პერიოდში საბადურის ბორცვი წარმოადგენდა ადგილობრივი არისტოკრატიის საძვალეს [ნადირაძე 1990; 22-90]. სამარხეული ინვენტარის დეტალური შესწავლის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა ამ მოსაზრების შემდგომი განვითარება და კოლხეთის ერთიან სოციალურ-პოლიტიკურ სისტემაში საირხის როლისა და ფუნქციის გარკვევა. ამ კონტექსტში სავსებით ვიზიარებთ შეხედულებას იმასთან დაკავშირებით, რომ სკეპტუხიების წარმოქმნა კოლხეთის სამეფოს თავდაპირველ ეტაპზევე მოხდა და ეს ღონისძიება მიზნად ისახავდა მართვა-გამგეობის მოწესრიგებას [ინაძე 1961: 783-790]. ანალოგიურ ვითარებას ვხვდებით ლეონტი მროველის ცნობაში ფარნავაზის მიერ ქართლის სამეფოს საერისთაოებად დაყოფის შესახებ [ქც 1955; 24]. ადრეანტიკური ხანის

კოლხეთის სკეპტუხიები თავისი გენეზისით იბერიის საერისთაოების მსგავსნი იყვნენ და კოლხეთშიც, ისევე როგორც იბერიაში, საგამგეო ერთეულებად დაყოფას საფუძვლად ედო ტერიტორიული პრინციპი. ძველი კოლხეთის პოლიტიკური ვითარების ამსახველი წერილობითი წყაროების სიმწირე საშუალებას არ იძლევა ამომწურავად განვავითაროთ ეს ვარაუდი, მაგრამ ერთი მხრივ, არქეოლოგიური მონაცემები და მეორე მხრივ, ქართული საისტორიო ტრადიციის (ლეონტი მროველი) ცნობა შედარებით მოგვიანო ხანის ქართლის სამეფოში განხორციელებული რეფორმების შესახებ, იძლევა საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ კოლხეთსა და იბერიაში საქმე უნდა გვექონდეს ადმინისტრაციული დაყოფის მსგავს მოვლენებთან. სკეპტუხიების გაჩენას თავისთავად თან სდევდა ამ საგამგეო ცენტრების წარმოქმნა-განვითარებაც. აღნიშნული ცენტრები სკეპტუხიის შიგნით თავის გარშემო აერთიანებდნენ გარკვეულ მიწა-წყალს, რომელიც პოლიტიკურად და ეკონომიკურად დამოკიდებული იყო ამ ცენტრებზე. სკეპტუხიის მთავარ ცენტრებს უპირატესი როლი უნდა შესრულებინათ როგორც ქვეყნის შიდა პოლიტიკურ მართვაში, ასევე-საგარეო სავაჭრო ურთიერთობებშიც. არქეოლოგიური აღმოჩენები საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ ცალკეული სკეპტუხიების მთავარი ცენტრები ამავდროულად მთავარი რელიგიური და სავაჭრო-გამანაწილებელი დატვირთვის მქონე დასახლებებიც იყვნენ (ვანი, საირხე). ასე რომ, ჩემი აზრით, არაერთი საფუძველი არსებობს, რომლის მიხედვითაც ქ. წ. V-IV საუკუნეების საირხე წარმოვიდგინოთ, როგორც კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი ადმინისტრაციული ერთეულის (სკეპტუხიის) ცენტრი და იმპორტის გამანაწილებელი მთავარი კერა აღმოსავლეთ კოლხეთში.

საირხის ადგილობრივი გვაროვნული არისტოკრატია აღჭურვილი უნდა ყოფილიყო ადმინისტრაციული უფლებებით, რაც ქმნიდა სოციალური განცალკევებისა და კოლხ ნარჩინებულთა კიდევ უფრო გამდიდრების მტკიცე საფუძველს, რამდენადაც სამეფოს მიერ ბოძებულ ადმინისტრაციულ ფუნქციას მოჰქონდა ახალი შემოსავალი, რომელიც განისაზღვრებოდა როგორც სასოფლო-სამეურნეო პროდუქტებით, ასევე ოქროსა და ვერცხლის ძვირფასი ნივთების სახითაც [ლორთქიფანიძე 1977: 16]. ამ მხრივ საყურადღებოა საბადურის გორის ქ. წ. V-IV საუკუნეების სამარხეული ინვენტარი. ქ. წ. V საუკუნის საირხეში მიეკუთვნება ორი მდიდრული სამარხი, №13 (ქ. წ. V საუკუნის პირველი ნახევარი) და №5 (ქ. წ. V საუკუნის მეორე ნახევარი). თავისი გარეგნული ფორმით, მეხუთე სამარხი ტოვებდა გრანდიოზულ შთაბეჭდილებას (სურ. 16). მასში დაკრ-

ძალული იყო სამი მიცვალებული და ხუთი ცხენი. სამარხეულ მასალას წარმოვადგენ ცალ-ცალკე, თითოეულ მიცვალებულთან მიმართებით, რადგან როგორც ქვემოთ შევეცდები ვაჩვენო, ამ ფაქტს გადამწყვეტი მნიშვნელობა აქვს საირხის საზოგადოების სოციალური სტრატეფიკაციის დადგენის საქმეში.

პირველ მიცვალებულთან აღმოჩნდა გრძელრკალიანი ვერცხლის დიადემა და ცვარათი შემკული მთვარისებური ფორმის ოქროს საყურეები. მეორე მიცვალებულს აღმოაჩნდა ვერცხლის დიადემა, ოქროს ორი საყურე, არწივის ორი ოქროს ფირფიტა და ლეკითოსი. მესამე მიცვალებულს ეკუთვნოდა ვერცხლის დიადემა, ვერცხლის სამაჯურები, ოქროს საკიდი, ოქროს საყურეები, მძივი და ვერძის თავების ოქროს ყელსაბამი [ნადირაძე 1990; 30-37]. მეხუთე სამარხის ნივთებიდან ყურადღებას იქცევს მიცვალებულთათვის ვერცხლის დიადემების ჩაყოლების ფაქტი [ნადირაძე 1990; 36]. თუმცა, იგი არ არის ერთადერთი სამარხი, რომელშიც გამოვლინდა ეს არტიფაქტები. ოქროს დიადემა აღმოჩენილია მეცამეტე სამარხში (სურ. 27). დიადემების გატანება ქ. ნ. V საუკუნის კოლხეთის საზოგადოებაში დაწინაურებულ პირთათვის განკუთვნილი წესია. ანალოგიური სიტუაცია დადასტურებულია ვანის მეთერთმეტე სამარხშიც [ლორთქიფანიძე 1977; 16]. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ მთავარ მიცვალებულთან ერთად დაკრძალული ქალები წარმოადგენდნენ პირად მოახლეებს და შესაბამისად, სოციალურად უუფლებო ადამიანებს [ინაძე 1986; 43]. მაგრამ ის გარემოება, რომ მათაც მთავარი მიცვალებულების მსგავსად ჩატანებული აქვთ დიადემები, უნდა მიაწინებდეს, რომ მათი სახით საქმე გვაქვს ეკონომიკურად და სოციალურად საკმაოდ დაწინაურებული ფენის წარმომადგენლებთან. აღნიშნული მოსაზრების თანახმად, დაკრძალვის ეს თავისებური წესი უნდა აიხსნას მისი საკულტო ხასიათით. დაკრძალვის ამ რიტუალის შესრულების დროს ყველაფერი ხდება უზენაესი ღვთაების – ღმერთების დიდი დედის სახელით და ემსახურება მის შემდგომ განახლებას და გაძლიერებას [ინაძე 1986; 45]. ასე რომ, საირხის მეხუთე სამარხში დაკრძალული თანმხლები მიცვალებულების სახით საქმე უნდა გვქონდეს წარჩინებული გვარის წარმომადგენლებთან, რომლებიც ქალღვთაების მსახურებისთვის იყვნენ შეწირულნი. ამ მოსაზრებას გარკვეულწილად მხარს უჭერს სტრაბონის ცნობაც ანატიდას ტაძრებში ქალღვთაებისთვის ქალწულთა შეწირვის შესახებ, რაც მიზნად ისახავდა ამ ღვთაებისადმი სამსახურს [ყაუხჩიშვილი 1957; 198]. იმისათვის, რათა ერთ ასპექტში გავიაზროთ ქ. ნ. V-IV საუკუნეე-

ბის კოლხეთის წარჩინებულთა წრეში არსებული დიფერენციაცია და იერარქიული განსხვავებულობა, აუცილებელია განვიხილოთ საირხის საბადურის გორის დანარჩენი მდიდრული სამარხების ინვენტარი.

ქ. ნ. IV საუკუნის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება №8 და №10 სამარხები. მათე სამარხში დაკრძალული იყო ორი მიცვალებული [ნადირაძე 1990; 88-90]. სამარხში აღმოჩნდა ასზე მეტი ყვავილის ფორმის ოქროს ფირფიტა, ოქროს საყურეები, ხარის გამოსახულებიანი ოქროს მედალიონი (სურ. 40), ოქროს ყელსაბამები, ოქროს ბეჭედები, ოქროს ბალთა, ოქროს სამაჯურები, ოქროს ჩამჩა და კოვზი, ვერცხლის ფიალა და სურა [ნადირაძე 1990; 88-90].

საირხეში გათხრილი ქ. ნ. IV საუკუნის სამარხებიდან შედარებით უკეთ იყო შემორჩენილი მერვე სამარხის მიწის ზედა ნაგებობა (სურ. 16). სამარხი ორკამერიანი იყო. ჩრდილოეთის კამერაში დაკრძალულ სამ მიცვალებულს აღმოაჩნდა ვერცხლის საკისრე როლები და ნახევარ მთვარისებური ფორმის ოქროს საყურეები. სამხრეთის კამერაში იდგა დიდი ზომის ბრინჯაოს სიტულა. აქვე, აღმოჩნდა ვერცხლისა და ოქროს სამაჯურები, ოქროს საყურე, ოქროს საკიდები, კოლხური მონეტები, საბეჭდავი ბეჭდები და ლეკითოსის ფრაგმენტები [ნადირაძე 1990; 45-46].

საირხის მდიდრული სამარხები ნაგებია ხის მორებით, დიდი ზომის რკინის ლურსმნებით, ქვის მშრალი წყობით და ყველა მათგანი დაცულია ქვყარილებით [მახარაძე. წერეთელი 2007].

აღმოსავლეთ კოლხეთში არსებული ქონებრივი დიფერენციაციის მონშობაა ითხვისისა და მოდინახეს ადრეანტიკური ხანის სამარხები, რომლებიც ინვენტარის მხრივ მკვეთრად განსხვავდება საბადურის გორის მდიდრული კომპლექსებისგან. მოდინახეზე ამ ეპოქის ოთხი სამარხია აღმოჩენილი და მათი აღნაგობა არაერთგვაროვანია. გვხვდება ქვყარილიანი, ქვის კედლებიანი და იატაკმოკირწყლული სამარხები, რომლებშიც დაკრძალულია თითო მიცვალებული. სამარხეული არტეფაქტები ძირითადად კერამიკაა, თუმცა გვხვდება ოქროსა და ვერცხლის ნივთებიც და მონეტები [ნადირაძე 1975; 26-43]. საფიქრებელია, რომ მოდინახეზე დაკრძალულთა სახით საქმე უნდა გვქონდეს მწარმოებელ ფენასთან, რომელთა შემოსავლის ნაწილი წარმოადგენდა დიდებულთა საკუთრებას. არქეოლოგიური კონტექსტიდან გამომდინარე, ასეთი დიდებულები უნდა ყოფილიყვნენ საირხეში, საბადურის გორის მდიდრულ სამარხებში დაკრძალული პირები. აქედან კი იმ აზრის გამოტანა შეიძლება, რომ ქ. ნ. V-IV

საუკუნეებში საირხე, როგორც სკეპტუხიის მთავარი ცენტრი, თავის გარშემო აერთიანებდა დასავლეთ საქართველოს უკიდურესი აღმოსავლეთი მთის წინა ზოლის მოსახლეობასაც, რომელთაც მოდინახეზე გამოვლენილი სამარხების მიხედვით თუ ვიმსჯელებთ, მწარმოებელი ბუნების მიუხედავად, არცთუ დაბალი ადგილი უნდა სჭეროდათ ძველი კოლხეთის სოციალურ იერარქიაში. ყოველ შემთხვევაში, არ გამოირიცხება უფრო დაბალი საზოგადოებრივი ფენის არსებობაც.

განსხვავებულ სოციალურ წრეს მიეკუთვნება ითხვისის ქ. ნ. V-IV საუკუნეების მდიდრულ სამარხებში დაკრძალული პირები. მათ ინვენტარში ყურადღებას იპყრობს საომარი ცული, ისრისპირები და რალა თქმა უნდა, ვერცხლის დიადემა და ატიკური შავლაკიანი კილკი, რომელზედაც ამოკანრულია მისი მფლობელის ვინაობა [გაგოშიძე 1976; 31-45]. ითხვისის №2 სამარხი იმდენად იმსახურებს ყურადღებას, რამდენადაც ყვირილის ხეობის ზემო წელზე ჯერჯერობით ერთადერთი იარაღიანი სამარხია, ხოლო მასში დაკრძალული მიცვალებულის წარჩინებულობაზე მეტყველებს ვერცხლის დიადემა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, დიადემა სახელისუფლებო ინსიგნია და მისი დანიშნულება არ შემოიფარგლება მხოლოდ დაკრძალვის რიტუალში მონაწილეობით [ინაძე 1986; 43]. ამ საკითხს კიდევ დაეუბრუნდები, ახლა კი აღვნიშნავ, რომ ითხვისის აღნიშნულ სამარხს დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ძველი კოლხეთის საზოგადოების იერარქიული კიბის შესწავლის თვალსაზრისით.

კოლხეთის სამეფოს მოსახლეობის შინაგანი სტრუქტურის განვითარებასთან ერთად კიდევ უფრო ღრმავდება სხვადასხვა საზოგადოებრივი ფენის წარმოქმნის პროცესი. იზრდება მოთხოვნილება მწარმოებელ თუ მეომარ საქმეში დასპეციალებულ ადამიანებზე. ხშირი ომიანობის პირობებში თანდათან შეუძლებელი ხდება მინათმოქმედისა და მეომრის ფუნქციების შეთავსება, რაც ესოდენ ახასიათებს წინარე ანტიკური ხანის კოლხეთს. გვიანანტიკური ხანის ქართლის სახელმწიფო წეს-წყობილების დახასიათებისას გ. მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან ლაშქრობებში მონაწილეობის მიღება იქცა შეძლებული მეთემეების პრივილეგიად და ამ გზით ისინი თანდათან ყალიბდებიან მხედრების სამხედრო ფენად, მათგან იქმნება სამხედრო რაზმები და ინიშნებიან სამხედრო მოხელეები [მელიქიშვილი 1971; 580]. ბოლო ათწლეულების არქეოლოგიური აღმოჩენების გათვალისწინებით

შესაძლებელია ვიფიქროთ, რომ ანალოგიური ფენა კოლხეთშიც არსებობდა და ამ პროცესს აქვს საკმაოდ ღრმა ფესვები. მიმაჩნია, რომ სწორედ ითხვისში აღმოჩენილი სამარხით შეიძლება დავადასტუროთ ვარაუდი ქ. ნ. V-IV საუკუნეების კოლხეთში მეომარი ზედაფენის არსებობის შესახებ. ნათქვამს მხარს უჭერს ვანში და დაბლაგომში მიკვლეული მეომრების სამარხებიც. ითხვისის ნარჩინებული მხედარი შესაძლოა, სკეპტუხიის შიგნით სკეპტუხის შემდეგ მეორე პირსაც წარმოადგენდა. მას რომ რალაც მსგავსი ფუნქცია ექნებოდა, დასტურდება ითხვისის სამაროვანზე რიგითი ორმოსამარხების აღმოჩენის ფაქტითაც [გაგოშიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2010], რაც მიუთითებს, რომ იგი არ იყო უზენაესი მმართველი არისტოკრატიის საგვარეულოს წარმომადგენელი, თუმცაღა საზოგადოებაში უნდა სჭეროდა დანიანურებული ადგილი. ამ თვალსაზრისით საყურადღებო პარალელებს წარმოადგენს ვანის ქვეყნის ფარგლებში აღმოჩენილი დაბლაგომისა და მთისძირის სამარხები. როგორც ვარაუდობენ, მათში დაკრძალული პირები გარკვეულ როლს ასრულებდნენ ვანის ქვეყნის სასოფლო რაიონების მართვა-გამგეობაში [გამყრელიძე 1977; 66]. აქედან კი იმ ზოგადი დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ ვანისა და საირხის სკეპტუხიებში საგამგეო ხელისუფლება დიფერენცირებული იყო. ასე რომ, ვფიქრობთ, ითხვისს ზუსტად ისეთივე ფუნქცია უნდა ჰქონოდა საირხის ქვეყნისთვის, როგორც მთისძირს და დაბლაგომს ვანის სკეპტუხიისთვის.

ახლა მოკლედ შევხები საირხის მმართველი ზედაფენის, საგვარეულო არისტოკრატიის, სოციალურ-პოლიტიკურ არსს. მიმოხილული სამარხეული არტეფაქტებიდანაც ჩანს, რომ დაკრძალულ მიცვალებულთა შორის ქონებრივი განსხვავება აშკარაა და ამ მხრივ ეს სამარხები არაერთგვაროვანია. სხვადასხვანაირია საკუთრივ სამარხების აღნაგობაც. მაგალითად, მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხები ორ-ორ კამერიანი ნაგებობებია, მაშინ როდესაც მეათე სამარხს აქვს მხოლოდ ერთი კამერა. სხვადასხვანაირია მთავარ მიცვალებულთათვის ჩაყოლებული თანმხლები პირების რაოდენობაც და თუ მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხების მთავარ მიცვალებულებთან ერთად სამ-სამი პირია დაკრძალული, მეათე სამარხში – მხოლოდ ერთია. ზემოთ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საირხის დიდებულები მიეკუთვნებიან კოლხეთის უზენაეს მმართველ ზედაფენას და მათ ხელში თავმოყრილია სასულიერო და საერო ფუნქციები. ის რეალობაც უნდა აღინიშნოს, რომ საბადურის გორაზე დაკრძალულ ნარჩინებულ პირთა შორისაც შესაძლებელი ხდება იერარქიული საფეხურის გამოყოფა და ამ თვალსაზრისით ინტერესს იწვევს სამარხთა აღნა-

გობა და ინვენტარის თავისებურება. ამ მხრივ ცალკე უნდა გამოიყოს მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხები.

ქ. ნ. V-IV საუკუნეების კოლხეთის სამეფოში ძირეული ძვრები ხდება. ვითარდებიან და საზოგადოებაში გაბატონებულ მდგომარეობას იკავებენ ნაყოფიერი მიწებით გარშემორტყმული სატაძრო თემები [ინაძე 1986; 43], რომლებიც თავიანთ გარშემო აერთიანებენ გარკვეულ მიწა-წყალს და ამით მტკიცე საფუძველს ქმნიან მართვა-გამგეობაში ჰეგემონობის მისაღწევად. ამდენად, ქურუმთა ზედაფენა ხდება სკეპტუხიის შიგნით საზოგადოებრივი ცხოვრების წარმმართველი ძალა. საირხის საბადურის გორის მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხები გვიხატავენ ამ ვითარების ამსახველ სიტუაციას. სამივე სამარხი მოზრდილი ნაგებობაა და მათში, ადამიანების გარდა, დაკრძალული არიან ცხენებიც. ცხენების შენირვის შემთხვევას და სამარხთა აღნაგობას კვლევის ამ ეტაპზე ენიჭება გადამწყვეტი მნიშვნელობა, რადგან როდესაც ერთი და იგივე საგვარეულო არისტოკრატიის წარმომადგენელთა შიგნით არსებულ იერარქიის დადგენას ვცდილობთ, დახმარება შეიძლება გაგვინიოს სწორედ ამ ფაქტმა. ამ კუთხით მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხების უპირატესობა დანარჩენ სამარხებთან შედარებით აშკარად ჩანს. აშკარაა განსხვავება სამარხეული ინვენტარის მხრივაც. მაგალითად, მეთე სამარხში არ გვხვდება ხსენებული კომპლექსებისთვის დამახასიათებელი სახელისუფლებო ინსიგნიები (დიადემები). თვით მეთე სამარხის აგებულებაც (მხოლოდ ერთი დასაკრძალავი კამერა) მიაწინებს, რომ მასში დაკრძალული პირი სოციალური სტატუსით ჩამოუვარდება მეხუთე, მერვე და მეთე სამარხების დიდებულებს. შედარებისთვის აღვნიშნავ, რომ მეთე სამარხის მოცულობა უდრიდა სულ 4 მ²-ს (სურ. 17), მაშინ როდესაც მეხუთე და მერვე სამარხების ფართობი იყო 20 მ², ხოლო მეცამეტე სამარხის – 16 მ². ერთი გვარის შიგნით სამარხთა განსხვავებული აღნაგობა და ფართობი უნდა აიხსნას მათში დაკრძალული მიცვალებულების სოციალურ-პოლიტიკური სტატუსით. ამ თვალსაზრისს ერთგვარად მხარს უჭერს ცხენების თანადაკრძალვის ფაქტიც. მეხუთე და მერვე სამარხებში ხუთ-ხუთი ცხენი იყო დაკრძალული, ხოლო მეცამეტე სამარხში – სამი. ცხენების შენირვა უკავშირდება მოქალაქეთა უფლებრივ მდგომარეობას და მეთე სამარხში ცხენის ჩაუყოლებლობის ფაქტი არ უნდა იყოს შემთხვევითი მოვლენა. მთავარ მიცვალებულთან ერთად შენირული ერთად-ერთი მიცვალებულიც (მაშინ როდესაც მეხუთე და მერვე სამარხებში სამი-სამი ქალია შენირული), უნდა მიაწინებდეს, რომ მეთე სამარხში დაკრძალული პირი

ვერ ამალღდა მმართველის სტატუსამდე და ის გარემოება, რომ მას არ აღმოაჩნდა სახელისუფლებო ინსიგნია, ნიშანდობლივი ჩანს. დიადემა-ბით იყვნენ შემკულნი მეხუთე სამარხის მთავარ მიცვალებულთან ერთად დაკრძალული ქალები. გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, მათი სახით საქმე გვაქვს მთავარ სასულიერო და რელიგიურ ხელისუფლისადმი ნებით შეწირულ ღვთით შთაგონებულ ქალებთან, რომელთაც ძველი კოლხეთის საზოგადოებაში ეკავათ საკმაოდ დანიშნაურებული მდგომარეობა [ინაძე 1986; 45-46], ამიტომაც საკითხზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ მეხუთე სამარხში ჩაყოლებულ ქალებს დიადემებით შემკობის უფლებას რთავდა საირხის უმაღლესი ხელისუფლებისადმი სამსახური. ამის საპირისპიროდ, მეათე სამარხში დაკრძალული ქალისთვის, როგორც ჩანს, ასეთი პრივილეგია ხელმისაწვდომი არ იყო. ამრიგად, საირხის მმართველ ზედაფენაშიც შესაძლებელი ხდება დიფერენციაცია. მიმაჩნია, რომ სკეპტუხიის უმაღლეს ხელისუფლებას საბადურის გორაზე დაკრძალული მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხებში დაკრძალული წარჩინებული პირები ახორციელებდნენ. განსაკუთრებით გამოსაყოფია მეცამეტე სამარხში დაკრძალული მთავარი მიცვალებული. მეცამეტე სამარხი ყველაზე ადრეული კომპლექსია საბადურის გორაზე და საერთოდ, ყველაზე ადრეული მდიდრული სამარხია კოლხეთის არქეოლოგიაში. ოქროს დიადემის გარდა, აქ აღმოჩენილია ალბათ ძველ კოლხეთში დადასტურებული ყველაზე თვალსაჩინო სახელისუფლებო ინსიგნია. ესაა სკიპტრა, რომელიც ხელში ეკავა მიცვალებულს. იგი წარმოადგენს რკინის ოვალურთავიან არტიფაქტს (სურ. 28) და ვიზუალურად საკმაოდ ჰგავს ეგვიპტის ფარაონების ოქროს სკიპტრებს. გათხრების პროცესში გამოჩნდა, რომ იგი დაფარული იყო მოლურჯო ქსოვილით. სამწუხაროდ, ქსოვილის შენარჩუნება ვერ მოხერხდა. ოქროს დიადემის და სკიპტრის აღმოჩენა ერთ სამარხში ეჭვს არ უნდა იწვევდეს, რომ აქ დაკრძალული პირის სახით დავინახოთ სკეპტუხიის უმაღლესი ხელისუფალი. რაც შეეხება მეათე სამარხში დაკრძალულს, მისი სახით საქმე უნდა გვექონდეს სკეპტუხიის მმართველი საგვარეულოს წარმომადგენელთან, რომლის ფუნქციას არ წარმოადგენდა ხელისუფლების უშუალო განხორციელება. ეს ვითარება მიანიშნებს, რომ სკეპტუხიას განაგებდნენ ერთი საგვარეულოს კონკრეტული წარმომადგენლები, ხოლო ამ სამაროვანზე იკრძალებოდნენ ამ არისტოკრატიული ოჯახის სხვა წარმომადგენლებიც. ამ რეალობიდან შეიძლება დავასკვნათ, რომ საირხის უზენაესი მმართველობა მოქცეული იყო ერთი ოჯახის ხელში და იგი მემკვიდრეობით გადაეცე-

მოდა. ამ ფაქტის დასტურად შეიძლება გამოდგეს საბადურის გორაზედ აღმოჩენილი მეოთხე, მეექვსე და მეცხრე სამარხები. განსაკუთრებით საინტერესოა მეცხრე სამარხის აღმოჩენის ფაქტი. იგი საგანგებოდ იყო ჩაშვებული მერვე სამარხის ქვაყრილში (სურ. 18), რაც მიანიშნებს ამ ორ სამარხში დაკრძალულ პირთა აშკარა ნათესაობაზე. ძველ კოლხეთში რომ სკეპტუხიის უმაღლესი მმართველობა თავმოყრილი იყო ერთი საგვარეულოს (ერთი ოჯახის) ხელში, კარგად დასტურდება ვანის მეოთხე სამარხის მაგალითზეც, სადაც დაკრძალულია მცირეწლოვანი გოგონა [ლორთქიფანიძე 1977; 16]. საირხის სკეპტუხთა რანგში უნდა განვიხილოთ პირველი სამარხიც, რომელიც ყველაზე გვიანდელი კომპლექსია საბადურის გორის მდიდრულ სამარხთა შორის და იგი ქ. ნ. IV-III საუკუნეთა მიჯნით თარიღდება და ჩემი აზრით, სწორედ მასშია დაკრძალული საირხის ქვეყნის უკანასკნელი სკეპტუხი, რის შემდეგაც საირხეში სკეპტუხიის ცენტრი უქმდება. სკეპტუხიის გაუქმება იმ პერიოდის გლობალურ საერთაშორისო მოვლენებს უკავშირდება და ეს საკითხი წინამდებარე წიგნში ცალკეა განხილული¹.

ამრიგად, სკეპტუხთა სახელისუფლებო შტოს წარმომადგენლები დაკრძალულნი არიან საბადურის გორის პირველ, მეხუთე, მერვე და მეცამეტე სამარხებში. ეს შტო საირხეში სათავეს იღებს მეცამე სამარხიდან (ქ. ნ. V საუკუნის პირველი ნახევარი) და არსებობს ქ. ნ. IV-III საუკუნეთა მიჯნამდე (პირველი სამარხი). რაც შეეხება მეოთხე, მეექვსე, მეცხრე და მათე სამარხებს, მათში, ჩემი ვარაუდით, დაკრძალულნი უნდა იყვნენ სკეპტუხთა ოჯახის ის წევრები, რომლებიც არ იყვნენ ხელისუფლების წარმომადგენლები, მაგრამ ამ სამაროვანზე დაკრძალვის უფლებას მათ ანიჭებდა მმართველი საგვარეულო ოჯახის უშუალო წევრობა. ამ ფაქტს კი თავისთავად მივყევართ ქ. ნ. V-IV საუკუნეების საირხეში (აღმოსავლეთ კოლხეთში) მემკვიდრეობითობის ინსტიტუტის არსებობასა და ამ მმართველი ოჯახის სოციალ-პოლიტიკური კონტინუიტეტის აღიარებამდე.

ცალკეული საკითხების განხილვისას პარალელურად ვიხმობდი ვანის ნაქალაქარის მონაცემებს და როგორც გამოჩნდა, ქ. ნ. V-IV საუკუნეების ვანსა და საირხეში შეინიშნება ერთი და იგივე მოვლენები. ესენია: არსებობა საგვარეულო არისტოკრატიისა, რომელიც აღჭურვილია საერო და სასულიერო ფუნქციებით, ვანის და საირხის სკეპტუხითა სტრუქტურული იდენტურობა, სკეპტუხიის მთავარი ცენტრების პარალელურად

იხ. ამავე წიგნში „კოლხეთის სამეფო და ირანი ძვ. წ. V-IV საუკუნეებში“.

დანიშნულ დასახლებათა არსებობა, საგვარეულო არისტოკრაციის მემკვიდრეობითობა, მიცვალებულთა დაკრძალვას ერთგვაროვანი წესი, სამარხეული ინვენტარის, განსაკუთრებით საიუველირო ნაწარმის სიუხვე, მყარი ქონებრივი დიფერენციაცია. ეს და სხვა მოვლენები მიანიშნებს ქ. წ. V-IV საუკუნეების კოლხეთის სამეფოს ცენტრალური და აღმოსავლეთი რეგიონების საზოგადოების სოციალურ-პოლიტიკურ ერთგვაროვნებაზე და გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის მის სიძლიერეზე.

კოლხეთის სამეფო და ირანი ქ. ნ. V-IV საუკუნეებში

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ირან-საქართველოს პოლიტიკურ, კულტურულ და სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს აქვს მრავალსაუკუნოვანი ისტორია. ქართულ ისტორიოგრაფიაში საკმაოდ მაღალ დონეზეა შესწავლილი ამ ურთიერთობების ცალკეული ასპექტები და ამ მიმართულებით კვლევები დღესაც წარმატებით მიმდინარეობს. ქართველ მეცნიერთა მხრიდან განსაკუთრებული დაინტერესება ირანის შუა საუკუნეების, ისლამური ეპოქის მიმართ შეინიშნება და ეს ვითარება არც არის მოულოდნელი, რადგან ირან-საქართველოს ურთიერთობები ისეთი ინტენსიური არასდროს ყოფილა, როგორც შუა საუკუნეებში, განსაკუთრებით XVI-XVIII საუკუნეებში. ალბათ გაჭირდება იმ სამეცნიერო ნაშრომთა ზუსტი რაოდენობის დასახელება, რომლებიც დაწერილია საქართველოში და შეეხება შუა საუკუნეების ირანის ისტორიისა თუ ქართულ-ირანული ურთიერთობების ცალკეულ პერიპეტიებს. ამ ფონზე შედარებით მოკრძალებულად გამოიყურება ქ. ნ. I ათასწლეულის ისტორიული რეალიებისადმი მიძღვნილ ნაშრომთა ნუსხა და უკანასკნელ დრომდე აქემენიდებისა და ქართული სახელმწიფოების (კოლხეთი, იბერია) ურთიერთობების შესწავლას მაინცდამაინც დიდი ყურადღება არ ეთმობოდა და მეცნიერული თვალსაზრისით სათანადოდ არ გაიაზრებოდა ირანის როლი და მნიშვნელობა ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების პროცესში. სამართლიანობა მოითხოვს აღინიშნოს, რომ ამ ვითარებას ჰქონდა თავისი ობიექტური მიზეზები და უპირველეს ყოვლისა, ესაა უაღრესად მწირი წყაროთმცოდნეობითი ბაზა. თუ არ გავითვალისწინებთ ჰეროდოტეს, ქსენოფონტესა და ლეონტი მროველის საკმაოდ ზოგად და რიგ შემთხვევაში, ისტორიული თვალსაზრისით ძალიან საეჭვო ცნობებს, ქ. ნ. I ათასწლეულის შუა ხანების ირან-ქართული ურთიერთობების ირგვლივ თითქმის არაფერი გაგვაჩნია. სამწუხაროდ, ამ კუთხით არაფერია შემორჩენილი საკუთრივ აქემენიდურ წარწერებშიც. ბეჰისტუნის ცნობილ წარწერა-

შიც, რომელშიც დაცულია ცნობა იმ ეპოქის არაერთი ქვეყნისა და ხალხის შესახებ, ქართული სამყარო საერთოდ არ მოიხსენიება. ვითარებას არსებითად არ ცვლის ზოგიერთი მკვლევრის მცდელობა ბუჰისტუნის წარწერაში მოხსენიებულ ტოპონიმ მაკაში მესხეთი დაინახოს [სახოკია 2012; 86]. უფრო დიდია ცდუნება ტოპონიმ კარკასთან დაკავშირებით. როგორც აქემენიდური წარწერების კორპუსის მთარგმნელი და გამომცემელი მ. სახოკია აღნიშნავს, აღნიშნული ტოპონიმი აგრეთვე იწვევს გარკვეულ კავკასიურ ჰიპოთეზას და მას უკავშირებენ კოლხეთს, მაგრამ კვლევის დღევანდელ ეტაპზე კარკა-კოლხეთის ერთიდაიგივეობა დიდი კითხვის ნიშნის ქვეშ დგას [სახოკია 2012; 94]. თუმცა, ამ მიმართულებით კვლევებს, რა თქმა უნდა, აქვს პერსპექტივა და შესაძლოა გარკვეული შედეგის მომტანი იყოს.

წერილობითი წყაროების უმარისობის პირობებში ერთადერთ ამოსავლად რჩება არქეოლოგიური მონაცემები. თუმცა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ არქეოლოგიური მასალის კვლევა ხშირ შემთხვევაში მაინც ვერ სცილდება ემპირიულ დონეს და ამიტომ საკმაოდ ძნელდება სათანადო არგუმენტებით დასაბუთებული მეცნიერული შედეგების მიღწევა. ამის მიუხედავად, თუ ჩვენ დღეს შეგვიძლია კონკრეტულად ვისაუბროთ აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთ-იბერიას შორის არსებული პოლიტიკური, რელიგიური, კულტურული და ეკონომიკური კონტაქტების შესახებ, ეს უპირველეს ყოვლისა სწორედ არქეოლოგიის დამსახურებაა და სწორედ ქართველი არქეოლოგებისა და კულტუროლოგების მიერ წამოიწია წინა პლანზე აღნიშნული საკითხების კვლევამ და ამ პრობლემებით დაინტერესება უკვე საკმაოდ მნიშვნელოვანია. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ქართულ არქეოლოგიაში აქემენიდური ირანის თემა შემოიტანა ი. გაგოშიძემ და შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ის პირველი მკვლევარია, რომელმაც აღნიშნული პრობლემის მრავალპლანიანი ასპექტით შესწავლის აუცილებლობა დაასაბუთა [დანვრილებით იხ: გაგოშიძე 1984].

გასული საუკუნის 70-80-იან წლებში საქართველოში წარმოებული ინტენსიური არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად დაგროვდა საყურადღებო არტეფაქტები, რომლებიც აშკარად უკავშირდება ქ. წ. V-IV საუკუნეების ირანულ სამყაროს. ერთი მხრივ, ამ მასალის კვლევამ და მეორე მხრივ, შემორჩენილი წერილობითი წყაროებისა და აღნიშნული არქეოლოგიური მონაცემების ურთიერთშეჯერებამ ნათლად აჩვენა, რომ ქ. წ. V-IV საუკუნეებში ირანულ-ქართული კავშირები საკმაოდ საინტერესოდ და ინტენსიურად ვითარდებოდა და ამ კონტაქტებს ჰქონდა

რამდენიმე ასპექტი. საერთოდ, არქეოლოგებს შორის მიღებული თეზაა, როდესაც არქეოლოგიურ მონაპოვარში ჩნდება ქვეყნის გარედან შემოსული არტეფაქტები, ისინი უკავშირდება ეკონომიკურ კონტაქტებს და განიხილება როგორც სავაჭრო იმპორტი. ძალიან მარტივი იქნებოდა, რომ საქართველოში აღმოჩენილი ირანული ნივთებისთვისაც აღნიშნული და კარგად აპრობირებული სქემა მიგვესადაგებინა და მაშინ საკვლევიც ბევრი არაფერი იქნებოდა, მხოლოდ მოვძებნიდით ირანის იმ ცენტრებს, სადაც მზადდებოდა ესა თუ ის ნივთი, შედარებითი ანალიზის საფუძველზე დავადგენდით მიახლოებით თარიღს და ამით თემაც ამოიწურებოდა, მაგრამ ჩვენამდე მოღწეული არქეოლოგიური მასალისა და წერილობითი ცნობების შეჯერება საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ქ. წ. V-IV საუკუნეების ირანისა და კოლხეთის ურთიერთობებში ალბათ ყველაზე ნაკლები ადგილი სწორედ სავაჭრო და ეკონომიკურ კონტაქტებს ეჭირა და როგორც ამის დამტკიცებას ქვემოთ შევეცდები, პრიორიტეტი პოლიტიკურ და მისგან გამომდინარე რელიგიურ და კულტურულ კავშირებს ენიჭებოდა.

უპირველეს ყოვლისა, განვიხილოთ წერილობითი წყაროები. უძველესი წყარო, რომელშიც დაცულია ცნობა ირანისა და კოლხეთის ურთიერთობის შესახებ, არის ჰეროდოტეს „ისტორია“. როგორც ცნობილია, შაჰმა დარიოს I-მა ირანში ჩაატარა ადმინისტრაციულ რეფორმები და იმპერია დაჰყო სატრაპიებად. ერთ-ერთი მათგანი, XIX სატრაპია აერთიანებდა სამხრეთ კოლხეთში მცხოვრებ ქართველურ ტომებს. მასში, ჰეროდოტეს ცნობით, შედიოდნენ ტიბარენები, მოსინიკები, მაკრონები, მოსხები და მარები. საკუთრივ კოლხებს ჰეროდოტე ცალკე გამოჰყოფს და აღნიშნავს, რომ ისინი არც ერთ სატრაპიაში არ შედიოდნენ. „ისტორიის მამის“ გადმოცემით, დარიოსს კოლხები უშუალოდ იმპერიის შემადგენლობაში არ (თუ ვერ) შეუყვანია. კოლხების დამოკიდებულება ირანის მიმართ ნებაყოფლობითი ხარკის თუ ძღვენის გაღება იყო და ისინი ყოველ მეხუთე წელს ირანში გზავნიდნენ 100 გოგოს და 100 ბიჭს [Herod. III.94-9]. ჰეროდოტეს ცნობებს გარკვეულწილად ავსებს ბერძენი სარდალი და ისტორიკოსი ქსენოფონტე. მან ქ. წ. 401 წელს თავის რაზმთან ერთად გაიარა სამხრეთ კოლხეთის ტერიტორია და აღნიშნავს, რომ აქ მცხოვრები ტომები (კარდუხები, მოსხები, ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, ტიბარენები, მოსინიკები და კოლხები) აღარ ემორჩილებოდნენ ირანის სამეფო კარს და თავისუფალი იყვნენ მათგან [Anab. VII. 8. 25]. ქსენოფონტეს ცნობა განეკუთვნება ირანში შინა აშლილობის ხანას, როდესაც არტაქსერქსე

II-ს აუჯანყდა საკუთარი ძმა კიროსი. როგორც ჩანს, სწორედ ამ ვითარებით ისარგებლეს კოლხეთის სამხრეთით მცხოვრებმა ტომებმა და თავი გაითავისუფლეს ირანის პოლიტიკური გავლენისაგან. ქ. ნ. 358 წელს არტაქსერქსე II-ის გარდაცვალების შემდეგ ტახტზე ავიდა არტაქსერქსე III ოხი. მან შეძლო იმპერიისთვის ძველი დიდების დაბრუნება, მაგრამ ეს პერიოდი ხანმოკლე აღმოჩნდა. ოცნლიანი მეფობისა და მისი გარდაცვალების შემდეგ სამეფო ტახტი დარიოს III-მ დაიკავა, რომლის მმართველობა სრული კრახით დასრულდა აქემენიანთა ოდესლაც ძლევამოსილი სახელმწიფოსთვის. მან ვერანაირი წინააღმდეგობა ვერ გაუწია ალექსანდრე მაკედონელის უძლეველ არმიას და აქემენიდების ირანმა არსებობა შეწყვიტა. მოხმობილი ისტორიული ფაქტები თითქოს იმის პირდაპირი მონშობა უნდა იყოს, რომ ქ. ნ. V და განსაკუთრებით ქ. ნ. IV საუკუნეში კოლხეთის სამეფო ირანის გავლენას არ განიცდიდა, რადგან შინაური ბრძოლებითა და გარეშე მტრებით შენუხებულ ირანს ვერ უნდა მოეცალა კოლხეთში ვითარების გასაკონტროლებლად. არადა, სულ საპირისპირო სიტუაციას წარმოაჩენს არქეოლოგიური მონაპოვარი.

ირან-კოლხეთის ურთიერთობების თვალსაზრისით განსაკუთრებული ხელშესახები მასალა მოგვცა საირხის გათხრებმა. 1982-1988 წლებში გაითხარა კოლხი წარჩინებული პირების მდიდრული სამარხები. ჩვენი ამჟამინდელი ინტერესის საგანია №1, №8, №13 სამარხებისა და ე. ნ. საკულტო მოედნის მონაცემები. №13 სამარხი ყველაზე ადრეულია საირხეში გათხრილ კომპლექსებს შორის და იგი ქ. ნ. V საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება [მახარაძე. წერეთელი 2007; 101] მრავალრიცხოვან მონაპოვარს შორის ყურადღებას იქცევს ოქროს საკერებელი ფირფიტა (სურ. 23-24) და ვერცხლის სურა (სურ. 25-26), რომელსაც ე. გიგოლაშვილი მცირეაზიურ (ლიდიურ) ნაკეთობად განიხილავს. თუმცა, არ გამორიცხავს მის ადგილობრივ დამზადებას აქემენიდური ხელოვნების მიბაძვით და ფიქრობს, რომ შესაძლოა ის ყოფილიყო პოლიტიკური ძღვენის ნაწილი, ან კოლხეთში დაკვეთით შესრულებული ნივთი [გიგოლაშვილი 2005; 61]. ჩვენ ამჯერად გვაინტერესებს არა თვითონ ნივთების გარეგნული ფორმა, არამედ მათზე გადმოცემული სიუჟეტები. ორივე არტეფაქტზე ანალოგიური სცენაა წარმოდგენილი. ესენია ხარისა და ლომის ანტითეზური გამოსახულებები. ორივე ნივთის სიუჟეტი ერთი და იმავე შინაარსისაა – ლომი ამარცხებს ხარს. ცხოველთა ბრძოლის თემატიკა ფართოდაა გავრცელებული ძველი წინა აზიისა და შუამდინარეთის ხელოვნებაში, მაგრამ აქემენიდურ ირანში მან ახალი, ასტროლოგიური, მნიშვნელობა შეიძინა და

აღიქმებოდა გაზაფხულის ბუნიობის სიმბოლოდ. თებერვლის დასაწყისში ირანის მეფეთა სასახლეებიდან კარგად ჩანდა, როგორ გადაეფარებოდა და როგორ „კლავდა“ ხოლმე ლომის თანავარსკვლავედი ხარისას. ამ დროს კი იწყებოდა ახალი სამინათმოქმედო წელი [Hartner 1965; 11], აქემენიდურ ირანში ეს მოტივი აღიქმებოდა როგორც ზოროასტრული კალენდრის უმთავრესი დღე და უპირველესი რელიგიური დღესასწაული, როდესაც ხდებოდა შაჰის საზეიმო კორონაცია. ამიტომ ლომის მიერ ხარის დამარცხება გაიგივებული იყო სამხედრო და პოლიტიკურ ძლიერებასთან და წარმოადგენდა ძლევამოსილების სიმბოლოს. კოლხეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარში საირხის გარდა ხარისა და ლომის ბრძოლის სიუჟეტი წარმოდგენილია ვანის ქ. ნ. V საუკუნის შუა ხანებით დათარიღებულ ოქროს დიადემაზეც (სურ. 46) [ლორთქიფანიძე 1972; 11]. ძნელია დაბეჯითებით მტკიცება იმისა, თუ რა სიმბოლური დატვირთვა ჰქონდათ ვანის დიადემაზე, საირხის ფირფიტასა და სურაზე გადმოცემულ სიუჟეტებს, მაგრამ ერთი რამ აშკარად ნათელია, რომ მათი სახით საქმე გვაქვს ირანის რელიგიისა და ხელოვნების პირდაპირ გავლენასთან. ვანის დიადემის ადგილობრივი, კოლხური წარმომავლობა ეჭვს არ იწვევს, რადგან ასეთი სახის თავსამკაული საერთოდ უცნობია კოლხეთის ფარგლებს გარეთ და მხოლოდ ვანსა და საირხეშია აღმოჩენილი [ბრაგვაძე. წერეთელი 1999; 38-46]. რაც შეეხება საირხის ოქროს ფირფიტასა და ვერცხლის სურას, არ გამოირიცხება არც ერთი ვარაუდი. შესაძლოა ისინი ადგილობრივი ნაწარმი იყოს ან მოტანილი ირანიდან. თუ საირხული ცალები ადგილობრივი, კოლხური ნიმუშებია, მაშინ სწორედ ამ ვითარების გათვალისწინებით უფრო იზრდება მათი მეცნიერული მნიშვნელობა, რადგან კოლხმა იუველიერებმა მათზე (ისევე როგორც ვანის დიადემაზე) გამოსახეს ირანული სიუჟეტი და ისიც ცხადია, რომ ოსტატები ამ შემთხვევაში ვილაცის, ანუ ამ ნივთების მფლობელთა დაკვეთას ასრულებდნენ. აღნიშნულ თემას ქვემოთ კვლავ დავუბრუნდები, რადგან ასეთი ჰიპოთეზის მართებულად გააზრებისთვის საჭიროა შევეხოთ საირხეში აღმოჩენილ კიდევ სამ ნივთს, ცხენის საშუბლე ოქროს მედალიონებს მერვე სამარხიდან (სურ. 42), №1 სამარხში აღმოჩენილ ოქროს საყურეს (სურ. 43) და საკულტო მოედანზე დაფიქსირებულ მინის ფიალას (სურ. 37). საქართველოს ტერიტორიაზე აქემენიდური პერიოდის სულ ორი მინის ფიალაა აღმოჩენილი. ერთი მათგანი მიკვლეულია ალგეთში [საგინაშვილი. გაგოშიძე 1973; 84-92], ხოლო მეორე – საირხეში. სათანადო გამოკვლევით დადგენილია, რომ საირხის ფიალა ქ. ნ. V საუკუნის შუა ხანებით თარიღდება და საქართველოში გამოვლენილი მინის უძველესი ნიმუშია [საგინაშვილი. მახარაძე

1999; 47-50]. როგორც აღინიშნა, მინის ფიალა აღმოჩნდა სამარხებთან გამართულ საკულტო მოედანზე და ეს ძალიან მნიშვნელოვან მომენტად გვეჩვენება, რადგან შემდეგი განსახილველი არტეფაქტები, აპურა მაზდას გამოსახულებიანი ოქროს მედალიონები, რომლებიც საირხის გარდა საქართველოს სხვა არც ერთ არქეოლოგიურ ძეგლზე არ არის მიკვლეული, გარკვეულ წარმოდგენას გვიქმნის ქ. ნ. V-IV საუკუნეების კოლხეთის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენების შესახებ. ზოროასტრიზმის მთავარი ღვთაება აპურამაზდა საკმაოდ პოპულარული კულტი იყო ძველ საქართველოში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც აღნიშნულია, რომ იბერიის სამეფოს უპირველესი ღვთაება არმაზი სხვა არაფერია, თუ არა აპურა მაზდას ადგილობრივი ვარიაცია [გველესიანი 2000; 49-60]. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ, რომ ძველი ქართული საისტორიო ტრადიციის (ქართლის ცხოვრების) თანახმად, ქართლის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა არმაზი უმთავრეს კერპად იმის გამოც აქცია, რომ მისი სახელი სპარსულად არმაზს ნიშნავდა [ლეონტი მროველი 1955; 23]. ეტიმოლოგიური თვალსაზრისით არცთუ ძნელი უნდა იყოს მსგავსება აპურამაზდას, არმაზს და ფარნავაზს შორის. უკვე აღინიშნა, რომ საირხის სამაროვანზე სამარხების გარდა გაიწმინდა საკულტო მოედანიც, სადაც მრავლად აღმოჩნდა დამწვარი ხის (წაბლის) ნაშთები. დამწვარი ხის ფრაგმენტებთან ერთად შემორჩენილი იყო სხვადასხვა შესანიირი ნივთი, მათ შორის მინის ფიალის ფრაგმენტებიც. ეჭვგარეშეა, რომ საირხელების დაკრძალვის რიტუალში ცეცხლს განსაკუთრებული ადგილი ეჭირა. ცეცხლის და აპურამაზდას გამოსახულების აღმოჩენის ფაქტები იმის მოწმობა უნდა იყოს, რომ ძველ საირხეში აქემენიდური ირანის ოფიციალური რელიგია ზოროასტრიზმი უცნობი მოვლენა არ იყო. კვლევის ამ ეტაპზე ძნელია დაბეჭდვით იმის მტკიცება, რომ კოლხეთის ამ ნაწილში ირანული რელიგია ოფიციალური სახით არსებობდა თუ არა, მაგრამ ერთი რამ ეჭვს მაინც არ უნდა იწვევდეს. ჩემი აზრით, ქ. ნ. V-IV საუკუნეების საირხეში და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთში საქმე უნდა გვეკონდეს ზოროასტრიზმის რაღაც ადგილობრივ გამოვლინებასთან, რადგან კლასიკური მაზდეანობისთვის წარმოუდგენია მიცვალებულის დამარხვა მიწაში. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ მიწა, წყალი და ცეცხლი აპურა მაზდას სამი წმინდა გამოვლინებაა და კატეგორიულად მიუღებელია მიცვალებულის სხეულის, როგორც უწმინდური სუბსტრაქტის შეხება მათთან.

კიდევ ერთი არქეოლოგიური არტეფაქტი, რომელიც აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთს შორის ურთიერთობას ადასტურებს, არის საირხის

პირველ სამარხში აღმოჩენილი ქ. ნ. IV საუკუნის საყურე (სურ. 43). ასეთი ტიპის სამკაული სამეცნიერო ლიტერატურაში განიხილება აქემენიდური ხელოვნების ტიპურ ნიმუშებად და საკმაო რაოდენობითაა გამოვლენილი სუზასა და პასაგრადეში [Stronach 1973; 168-178]. საირხე საქართველოში მეორე პუნქტია, სადაც ეს საყურეები აღმოაჩინეს. კიდევ ერთი წყვილი მსგავსი საყურე დასტურდება ე. წ. "ახალგორის განძში" [ლორთქიფანიძე 2003; 31]. როგორც მოხმობილმა მასალებმა აჩვენა, კოლხეთში აღმოჩენილი არქეოლოგიური ნიმუშები (ოქროს და ვერცხლის ნაწარმი) მიეკუთვნება ირანულ სამყაროს. ამ ორი ცივილიზაციის ინტენსიურ კონტაქტებზე მეტყველებს ასევე ყოველდღიური საყოფაცხოვრებო ნივთების ძალიან ხშირი აღმოჩენის შემთხვევები საქართველოს ქ. ნ. V-IV საუკუნეების არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ვგულისხმობ ჩვეულებრივი თიხის ჭურჭელს, რომელიც გარეგნული ფორმითა და შემკულობის მანერით ამკარად განსხვავდება ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმისაგან. ესაა ნითლად მოხატული დოქები (სურ. 49), რომლებიც საქართველოს უკვე არაერთ არქეოლოგიურ ძეგლზეა მიკვლეული და მათი აღმოჩენების გეოგრაფიული არეალი მოიცავს თითქმის მთელ შიდა ქართლს, ქვემო ქართლს, მესხეთს, იმერეთს [Нариманишвили 1991; 79-102] და მათი ირანული წარმომავლობა მკვლევართა შორის ეჭვს არ იწვევს. კოლხეთის არქეოლოგიური ძეგლებიდან ასეთი ტიპის დოქები აღმოჩენილია ვანში [Lordkipanidze 1996; ტაბ. 72. სურ. 4], ძვერში [ბრაგვაძე 2003; 89], საირხესა [ნადირაძე 1990; 77] და ითხვისში [გაგოშიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2006; 43-44]. რა თქმა უნდა, მოხატული დოქების ასეთი მრავალრიცხოვანი აღმოჩენის შემთხვევები გვაფიქრებინებს, რომ მათ ჰქონდათ ყოველდღიური, პრაქტიკული გამოყენება და ისინი კოლხეთის ტერიტორიაზე, ისევე როგორც დანარჩენ საქართველოში, მოხვდა ირანსა და ქართულ სახელმწიფოებს შორის ინტენსიური სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობის შედეგად. ამავე კონტექსტში უნდა განვიხილოთ ფიჭვნარში ბერძნულ სამაროვანზე აღმოჩენილი აქემენიდური წარმომავლობის სანელსაცხებლე Kohl-Tube (სურ. 47), რომელიც ა. კახიძის აზრით, აქ უნდა მოხვედრილიყო აღმოსავლეთ საქართველოდან, რასაც ავტორი უკავშირებს კლასიკურ და ელინისტურ ხანაში ქართლის რეგიონებსა და ირანულ სამყაროს შორის არსებულ მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობებს [კახიძე 2008; 53]. საქართველოში აღმოჩენილ Kohl-Tube-ების თემას საგანგებო გამოკვლევა მიუძღვნა მ. საგინაშვილმა, რომლის მოსაზრებითაც, ისინი ირანიდან თავდაპირველად ვრცელდება აღმოსავლეთ საქართველოში სახმელთო გზით, ხოლო შემდეგ ხვდება კოლხეთის ტერიტორიაზე [საგინაშვილი 2000; 76].

საინტერესო სურათს იძლევა ქ. ნ. V-IV საუკუნეების კოლხური ოქრომჭედლობის ნიმუშები. კერძოდ, ვანში და საირხეში აღმოჩენილი ე. ნ. ვერძისთავებიანი სამაჯურები (სურ. 41), ა. ჭყონიას აზრით, დამზადებულია საკუთრივ კოლხეთში აქემენიდური მოდელის გამოყენებით [ჭყონია 2013; 117-121]. თუმცა, ამ სტილის აქემენიდური წარმომავლობა ეჭვგარეშეა. აქვე აღვნიშნავ, რომ საირხის მდიდრული სამარხები ზემოთ უკვე ნახსენები არტეფაქტების გარდა შეიცავს ქ. ნ. V-IV საუკუნეების ირანული წარმომავლობისა თუ აქემენიდური ხელოვნების მიბაძვით დამზადებულ ოქროსა და ვერცხლის ნიმუშებს. ბუნებრივია, თითოეული მათგანი ცალკე განხილვისა და კვლევის საგანია. ამჯერად მხოლოდ მათი ზედაპირული ჩამოთვლით შემოვიფარგლებით, რათა დაინტერესებულ მკითხველს შეძლებისდაგვარად ზუსტი წარმოდგენა შეექმნას კლასიკური ხანის საირხეში აქემენიდური ხელოვნებისა და ყოფითი კულტურისთვის დამახასიათებელი ნივთების რაოდენობის შესახებ. აქვე იმასაც შევნიშნავთ, რომ ირანული წარმომავლობის ნიმუშები გამოვლინდა საბადურის გორის №1, №5, №8, №10 და №13 სამარხებში. ეს ნივთებია: ოქროს საკერებლები არწივებისა და იხვების გამოსახულებით (სურ. 33-34) (სამარხი 5) [მახარაძე. წერეთელი 2007; სურ. 9-10]; ჯიხვის მცირე ოქროს ქანდაკება-საკიდი (სამარხი 8) [მახარაძე. წერეთელი 2007; სურ. 89]; ოქროს ნახევარმთვარისებური საკიდი, ვერცხლის სურა, ვერცხლის ფიალა და ვერცხლის კოვზი (სამარხი 10) [მახარაძე. წერეთელი 2007; სურ. 27, 126, 127, 128]; ოქროს ყელსაბამი ვერძისთავების გამოსახულებით (სურ.38), ხარის თავის ოქროს საკიდი (სურ. 39), ვერცხლის სურა, ვერცხლის ომფალოსიანი ორი ფიალა (სურ. 31), ვერცხლის ოქროს ომფალოსიანი ფიალა (სურ. 32), ვერცხლის ორი კოვზი (სურ. 22) (სამარხი 13), საკერებელი ფირფიტები არწივების გამოსახულებით (საკულტო მოედანი) [მახარაძე. წერეთელი 2007; სურ. 36]. წარმოდგენილი ნიმუშები შეიძლება არცთუ ისე მრავალრიცხოვანია, მაგრამ თამამად შეიძლება აღინიშნოს, რომ ჩვენი ცოდნის დღევანდელ ეტაპზე საირხე გვევლინება ძველი კოლხეთის იმ მცირერიცხოვან არქეოლოგიურ ძეგლად, სადაც ირანული წარმომავლობის ორ ათეულზე მეტი ნივთია გამოვლენილი და ეს რეალობა მის მეცნიერულ მნიშვნელობას კიდევ უფრო აძლიერებს. ამავე კონტექსტითაა განსახილველი მთისძირში აღმოჩენილი ირანული ტორევეტიკის მიბაძვით დამზადებული, ვერცხლის რიტონი [გამყრელიძე 1982: 73-80; Gamkrelidze 1998: 211-219; Гамкрелидзе 1992: 67-82] (სურ. 48). სოფ. მთისძირის სამარხში შესაძლოა დაკრძალული ყოფილიყო საზოგადოებრივ იერარქიაში საკმაოდ მაღალ საფეხურზე მდგომი წარჩინებული პირი,

რომელიც ალბათ, მეორეხარისხოვან როლს არ ასრულებდა კოლხეთის სამეფოს ამ ნაწილის მართვა-გამგეობის საქმეში [Gamkrelidze 2009: 204-214].

დასაწყისში აღვნიშნეთ, რომ სავაჭრო კონტაქტების გარდა, აქემენიდურ ირანსა და კოლხეთს შორის უნდა არსებულიყო მჭიდრო პოლიტიკური ურთიერთობაც. მართალია, წერილობითი წყაროები ამ კუთხით ბევრს ვერაფერს გვეუბნება, მაგრამ ჩვენს განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური არტეფაქტები არ გამოორიცხავენ ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას. უკვე აღინიშნა, რომ დარიოს I-ის მიერ გატარებული რეფორმების შედეგად ირანმა თავისი გავლენა განავრცო მისგან ჩრდილოეთით მდებარე მინა-წყალზეც, მათ შორის ქართული ტომებით დასახლებულ ტერიტორიებზეც. საგულისხმოა, რომ კოლხეთში სახელმწიფოს ჩამოყალიბება ემთხვევა ირანში დარიოს I-ის მეფობის ხანას. სამეცნიერო ლიტერატურაში ჩამოყალიბებულია აზრი, რომ კოლხეთში სახელმწიფო შეიქმნა ქ. წ. VI საუკუნეში და ამ სამეფოს აღმავლობის პერიოდად მიჩნეულია ქ. წ. VI-IV საუკუნეები [ინახე 1961: 783-790], ანუ აქემენიდური ირანის ძლიერების ხანა. ბუნებრივია, სახელმწიფო ორგანიზაცია გულისხმობდა ქვეყნის მართვა-გამგეობის მოწესრიგებას და ადმინისტრაციული ერთეულების შექმნასაც. ძველი ბერძენი გეოგრაფოსისა და ისტორიკოსის, სტრაბონის ცნობით, კოლხეთის სამეფო დაყოფილი ყოფილა სკეპტუხიებად [Strabo. X. 12]. სკეპტუხია იყო ტერიტორიულ პრინციპზე შექმნილი ადმინისტრაციული ერთეული და მას სათავეში ედგა სკეპტუხი, რომელიც კოლხეთის ცენტრალური ხელისუფლების მხრიდან აღჭურვილი იყო საგანგებო საერო და სასულიერო უფლებებით. კოლხეთის არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით არავენ დავობს იმის შესახებ, რომ ქ. წ. V-IV საუკუნეებში ვანი და საირხე წარმოადგენდნენ სწორედ სკეპტუხიის მთავარ ცენტრებს და ის მდიდრული სამარხებიც, რომლებიც შესწავლილია ამ ორ პუნქტში, სწორედ სკეპტუხთა საკუთრებაა [ბრაგვაძე 1998: 67-68]. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ, რომ დარიოს I-ის რეფორმების შედეგად ირანის იმპერიაში შეიქმნა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულები – სატრაპიები. მართალია, სატრაპია გაცილებით ფართო მინა-წყლის მომცველი ერთეული იყო სკეპტუხიასთან შედარებით, მაგრამ ორივე მათგანს საფუძვლად ედო ერთი და იგივე პრინციპი – გარკვეული ოლქის მართვა-გამგეობა და სახელმწიფოს ინტერესის დაცვა. ძველი კოლხეთის ადმინისტრაციული მოწყობის შესახებ სტრაბონის უაღრესად ზოგადი ცნობის გარდა, სხვა არავითარი

გადმოცემა არ გაგვაჩნია, მაგრამ ამ შემთხვევაში შეიძლება გარკვეული დახმარება გაგვინიოს ცოტა მოგვიანო ხანის ქართლის (იბერიის) სამეფოში მეფე ფარნავაზის მიერ გატარებულმა ანალოგიურმა ღონისძიებამ. „ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიციის მიხედვით, ფარნავაზმა სამეფო დაყო ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად, საერის-თაოებად და რაც ყველაზე ნიშანდობლივია, მან ეს რეფორმა გაატარა და სამეფო მოაწყო სპარსთა სამეფოს მსგავსად [ლეონტი მროველი 1955; 23]. ანუ სახელმწიფოს მოწყობის ირანული მოდელი ქართლის (იბერიის) სამეფოში ამოქმედდა აქემენიდების სახელმწიფოს განადგურების შემდეგ, ქ. ნ. III საუკუნეში. ჩემი აზრით, ეს მეტად საყურადღებო გადმოცემაა, რადგან კარგად წარმოაჩენს, რომ ირანში შემუშავებული და განხორციელებული რეფორმები ამ სამეფოს შემდეგაც აქტუალური და მისაბაძი იყო. „ქართლის ცხოვრების“ ამ გადმოცემაში სხვა მნიშვნელოვანი მომენტის დანახვაც შეიძლება. კერძოდ კი ის, რომ შედარებით გვიან წარმოქმნილი მეორე ქართული სამეფო (ქართლი-იბერია) პირდაპირ იმეორებს სახელმწიფო მოწყობის იმ სისტემას, რომელიც არსებობს კოლხეთში. იბადება კითხვა, რატომ ან ვისი მიბაძვით შეიქმნა კოლხეთში სკეპტუხიები და სინამდვილეში რა ეწოდებოდა ამ ერთეულებს. სტრაბონი კოლხეთის ტერიტორიული ერთეულების აღმნიშვნელ ტერმინად ბერძნულ სიტყვას – სკეპტუხიას იყენებს. ცხადია, მისი ინტერესის საგანი ვერ იქნებოდა სკეპტუხიის შესაბამისი ირანული ან საკუთრივ კოლხური ტერმინის გამოყენება და როგორც ჩანს, მან ეს შესატყვისები არც იცოდა. ამიტომ შეიძლება გამოვთქვათ ფრთხილი ვარაუდი იმასთან დაკავშირებით, რომ იმას რასაც სტრაბონი სკეპტუხიად მოიხსენიებს, სინამდვილეში სულ სხვა სახელი ერქვა და იგი უკავშირდებოდა ირანულ ონომასტიკონს, რადგან მიმაჩნია, რომ კოლხეთში სკეპტუხიები სწორედ ირანის სამეფო კარის უშუალო ჩარევით უნდა შექმნილიყო. მეტიც, კვლევის ამ ეტაპზე ვვარაუდობ, რომ თვით სახელმწიფო ორგანიზაციის ჩამოყალიბება კოლხეთში პირდაპირ უკავშირდება ირანის სამხედრო-პოლიტიკურ ინტერესებს კავკასიაში. ჰეროდოტე დანვრილებით აღწერს იმ ბრძოლებს, რომელსაც დარიოს I აწარმოებდა მომთაბარე სკვითებთან. ეს მომთაბარეები დიდ პრობლემებს უქმნიდნენ მეზობლებს და მათ შორის ირანსაც. როგორც ჩანს, ირანის სამეფო კარს კავკასიაში სჭირდებოდა დასაყრდენი ძალა, რომლის მეშვეობითაც შეძლებდა სკვითებისა და შემდეგში სარმატების თავდასხმების აცილებას. ვინაიდან კოლხეთი უშუალოდ ემიჯნებოდა კავკასიონის ქედს, საჭირო იყო აქ მძლავრი სახელმწიფო ორგანიზაციის

არსებობა, რათა მყარად ჩაკეტილიყო კავკასიონის გადასასვლელები და ამ მომთაბარე ტომების შემაკავებელ ძალად სწორედ ირანის მეგობარი სახელმწიფო კოლხეთი უნდა ქცეულიყო.

ამდენად, ძლიერი და სახელმწიფოებრივად კარგად ორგანიზებული კოლხეთი ირანის ინტერესსაც წარმოადგენდა, რადგან ეს კარგ გარანტიას ქმნიდა ჩრდილოეთიდან ირანზე თავდასხმების შესაკავებლად. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, არ გამოირიცხება ვარაუდი, კოლხეთის სახელმწიფოს შექმნაში ირანის აქტიური როლისა და უშუალო მონაწილეობის შესახებ, რადგან საკუთარი პოლიტიკური მიზნებისთვის ირანს დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ერთიანი და ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება უფრო აძლევდა ხელს, ვიდრე ცალკეული სუსტი ტომობრივი გაერთიანებები. ამიტომ ჰგავს ასე კოლხეთის სამეფოს პოლიტიკური ორგანიზაცია აქემენიდური ირანისას.

ახლა ძნელია გადაჭრით იმის მტკიცება, კოლხეთის ადმინისტრაციული ერთეულების მმართველები (სკეპტუხები) იყვნენ ირანელი მოხელეები, თუ ადგილობრივი წარჩინებული პირები. არქეოლოგიური მონაცემების გათვალისწინებით, მეორე შემთხვევა უფრო სარწმუნო ჩანს, რადგან ადგილობრივი დანიშნულებული პირების აღჭურვა საგამგეო ფუნქციებით უფრო მისაღები იქნებოდა ირანისთვისაც და ეს კოლხეთის მოსახლეობის უკმაყოფილებასაც არ გამოიწვევდა. და რაც არანაკლებ ნიშანდობლივი ფაქტია, ვანის და საირხის დიდებულთა დაკრძალვის რიტუალის შესწავლით ირკვევა, რომ ეს პირები არ არიან ირანის ოფიციალური რელიგიის, ზოროასტრიზმის მყარი მიმდევრები, თუნდაც იმის გამო, რომ მინაში იმარხებიან და სხვებსაც აძლევენ ამის უფლებას, მაგრამ უკვე აღვნიშნეთ, რომ საირხეში და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთში, საქმე გვაქვს მაზდეანობის რაღაც ლოკალურ ვარიაციასთან. შემთხვევითი არც ის გვეჩვენება, რომ აქემენიდების სახელმწიფოს დამხობის შემდეგ, საირხის სკეპტუხთა შტოც არსებობას წყვეტს. საირხის სამაროვანზე ყველაზე გვიანდელი მდიდრული სამარხი IV-III საუკუნეთა მიჯნას ეკუთვნის [ნადირაძე 1990; 84], ანუ იმ ეპოქას, როდესაც აქემენიანთა დინასტიამ არსებობა დაასრულა. ქ. წ. IV-III საუკუნის მიჯნის შემდეგ საირხეში მდიდრული სამარხები საერთოდ ქრება. სამეცნიერო ლიტერატურაში კი ეს მოვლენა დაკავშირებულია სკეპტუხთა შტოს პოლიტიკური და სოციალური კონტინუიტეტის დაკარგვასთან [ბრაგვაძე 1998; 73]. ყოველივე ამ მსჯელობიდან იმ დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ საირხეში აღმოჩე-

ნილი ირანული არტეფაქტები შეიძლება განვიხილოთ როგორც სამხედრო-პოლიტიკური და კულტურულ-რელიგიური ურთიერთობების შედეგი. ირანის მეფეები და სატრაპები კოლხეთის სკეპტუხებს, როგორც საკუთარ ქვეშევრდომებსა და მოკავშირეებს, ერთგულების ნიშნად უგზავნიდნენ ძვირფას ძღვენს და სწორედ ამ ძღვენის ნაწილია, ჩემი აზრით, საირხის სამარხებში (ისევე როგორც ვანის სამარხებში!) შემორჩენილი აქემენიდური წარმომავლობის ოქროსა და ვერცხლის მაღალმხატვრული ნიმუშები.

წინამდებარე სტატიის თემა და სათაური თავისთავად გვიბიძგებს, პასუხი გავცეთ კითხვას, რომელიც აუცილებლად გაუჩნდება მკითხველს: იყვნენ თუ არა აქემენიდები კოლხეთში? ჩვენი ცოდნის ამ ეტაპზე მათი უშუალო ყოფნა კოლხეთში არ დასტურდება და თუ ქ. წ. V-IV საუკუნეების ზოგად ისტორიულ ვითარებას გავითვალისწინებთ, აქ მათი ყოფნის საჭიროება არც იყო. უკვე აღინიშნა, რომ დასავლეთ საქართველოში ირანი საკუთარ პოლიტიკას ახორციელებდა მათ სამსახურში მდგარი ადგილობრივი მოხელეების (სკეპტუხების) მეშვეობით; ანუ კოლხეთი ისედაც წარმოადგენდა მათი სამხედრო-პოლიტიკური გავლენის ზონას და არ არსებობდა აქემენიდების ჯარის მუდმივად დგომის აუცილებლობა. ის მწირი წერილობითი ცნობები, რომლებიც კოლხეთის შესახებ მოგვეპოვება, არსად გაკვრიტაც არ ახსენებენ იმ ფაქტს, კოლხეთში ანტიირანული განწყობა არსებობდა. უკანასკნელი წლების არქეოლოგიური აღმოჩენები ყარაჯამირლის მიდამოებში (დასავლეთ აზერბაიჯანი) [Knaus. Gago-shidze. Babaev 111-112] ნათლად ადასტურებს, რომ სამხრეთ კავკასიაში ეს არის ერთადერთი პუნქტი, სადაც შეიძლება დანამდვილებით ყოფილიყო აქემენიდური ირანის დიდი მოხელის, სატრაპის, რეზიდენცია [Бабаян. Гагашидзе. Кнаусс 2009; 92-96]. კვლევის ამ ეტაპზე არ გამოვრიცხავთ ვარაუდს, რომ ირანის პოლიტიკა სამხრეთ კავკასიის რეგიონებში და მათ შორის, კოლხეთის სამეფოშიც, სწორედ აღნიშნული სასახლიდან ხორციელდებოდა.

მოღინახე

არქეოლოგიური ძეგლი მოღინახე მდებარეობს ქ. საჩხერის ჩრდილო-დასავლეთით, გვიანი შუა საუკუნეების ციხე მოღინახეს სამხრეთ ფერდობზე. მოღინახეს არქეოლოგიურ ძეგლს პირველად ყურადღება მიაქცია ბორის კუფტინმა და 1951 წელს აქ გათხრა გვიანელინისტური ხანის სამარხები [Куфтин 1974; 145-146].

1966-1981 წლებში მოღინახეზე გათხრებს აწარმოებდა აკად. შ. ამირანაშვილის სახელობის საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიცია ჯურხა ნადირაძის ხელმძღვანელობით. ამ გათხრების შედეგები, ძირითადად ნამოსახლარი ფენების სტრატეგრაფია და ანტიკური ეპოქის სამარხები, წარმოდგენილია ჯ. ნადირაძის მონოგრაფიაში [ნადირაძე 1975].

1991 წლის მიწისძვრამ მოღინახეზე დააზიანა სამარხები და მოგვიანებით სწორედ ამ მიზეზის გამო აქ მცირე ხნით განახლდა სამუშაოები გ. მახარაძის ხელმძღვანელობით. გაინმინდა მიწისძვრით დაზიანებული შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხის ნაშთი და ადრეული შუა საუკუნეების რამდენიმე სამარხი.

არ შეიძლება არ აღინიშნოს, რომ მოღინახეზე ჩატარებული არქეოლოგიური კამპანიებიდან განსაკუთრებით ნაყოფიერი იყო ჯ. ნადირაძის ხელმძღვანელობით ჩატარებული სამუშაოები. სწორედ ამ წლებში გამოვლინდა ქართული არქეოლოგიისათვის მეტად საყურადღებო მასალა და დადგინდა ძეგლის ძირითადი პერიოდები. მოღინახე იმ იშვიათ არქეოლოგიურ ობიექტთა რიცხვს მიეკუთვნება, სადაც დასტურდება ადამიანის ცხოვრების უწყვეტი კვალი ადრე ბრინჯაოს ხანიდან გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით.

მოღინახეზე ადრე ბრინჯაოს ხანა წარმოდგენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ეტაპის ნამოსახლარით. ნამოსახლარი მოიცავს

საკმაოდ ვრცელ ტერტორიას, დაახლოებით 700 მ² გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა ძირითადად თუნის ნანარმია, რომელთა პარალელები წარმოდგენილია ამ ეპოქის ისეთ კლასიკურ ძეგლებზე, როგორებიცაა, ახალციხის ამირანის გორა, საჩხერის ცარცის გორა, ნაჩერქეზევი და სხვ.

განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია მოდინახეს მეორე ეტაპი, რომელიც ადრე და შუა ბრინჯაოს ეპოქების მიჯნას მოიცავს და ამ პერიოდში ინტერესს იწვევს ბედენური კულტურისთვის დამახასიათებელი შავპრიალა კერამიკის, ასევე ამავე ეპოქისთვის დამახასიათებელი ოქროსა (სურ. 1) და ვერცხლის ხეებისა (სურ. 2) და ოქროს მძივის აღმოჩენის ფაქტი. ამ დროიდან მოყოლებული მთელი შუა ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში მოდინახე გვევლინება ვრცელ სამაროვნად, სადაც მიკვლეულია შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის (ქ. ნ. XVI-XV საუკუნეების) სამარხები. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ის რეალობა, რომ ბრილის სამაროვნის შემდეგ სწორედ მოდინახე იყო შუა ბრინჯაოს ხანის მეორე სამაროვანი, რომელიც გაითხარა დასავლეთ საქართველოში და თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ეპოქის სხვა სამარხეული კომპლექსები დასავლეთ საქართველოში ამ დროისთვის მიკვლეული არ არის, მოდინახეს აღმოჩენების მნიშვნელობა ფასდაუდებელია ქ. ნ. II ათასწლეულის ისტორიისა და კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით. შუა ბრინჯაოს ეპოქის სამარხების გარდა მოდინახეზე წარმოდგენილია შუადან გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი ეტაპისა (ქ. ნ. XIV საუკუნის) და გვიან ბრინჯაოს ხანის (ქ. ნ. XIII-XI საუკუნეების) სამარხებიც. ქ. ნ. II ათასწლეულის სამარხეული კომპლექსების კვლევა-ძიებას დიდი ამაგი დასდო უდროოდ გარდაცვლილმა არქეოლოგმა გოჩა ლომთაძემ, რომელმაც დაწვრილებით შეისწავლა აღნიშნული ეპოქების ყველა კომპლექსი და მოახდინა მათი პირველადი პუბლიკაცია¹. ბრინჯაოს ხანა მოდინახეზე ამ დასახლების აღმავლობის პერიოდია. ქ. ნ. II ათასწლეულის არქეოლოგიური ძეგლები ხელშესახებ მასალას იძლევა სხვადასხვა არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობების შესახებ და მდიდარ ინფორმაციას გვანდის ქართველურ ტომთა საგარეო კონტაქტების თაობაზე ეგეოსურ სამყაროსთან. ბრინჯაოს ხანის ტრადიციები გრძელდება მომდევნო ეპოქაშიც, რომელიც მოდინახეზე წარმოდგენილია გვიან ბრინჯაო – ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარისა და ქ. ნ. VII-VI საუკუნეების სამაროვნის სახით. აქ კარგად ჩანს რკინის ფართო

აღნიშნული პუბლიკაციები დაინტერესებულ მკითხველს შეუძლია იხილოს საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის „არქეოლოგიური ჟურნალის“ პირველ, მეორე და მესამე ნომრებში.

ათვისების პერიოდისთვის დამახასიათებელი ტენდენციები და ის თავისებურებები, რაც ხსენებულმა ეპოქამ მოიტანა საქართველოში. აღნიშნული ეტაპი გამოირჩევა კოლხური კულტურის მომძლავრებით, რაც კარგად არის ასახული არქეოლოგიურ მონაპოვარში, სადაც გვხვდება კოლხური კულტურისთვის დამახასიათებელი ზოომორფული და კანელურებიანი კერამიკა, ყურმილიანი დოქები, პირმოყრილი ჯამები, კოლხური სასმისები და სხვ.

კლასიკური ხანა, ქ. წ. V-IV საუკუნეები, კოლხეთის სამეფოს აღმავლობის პერიოდია. ამ ეპოქის არაერთი ბრწყინვალე არქეოლოგიური ძეგლია შესწავლილი დასავლეთ საქართველოში და მათ შორის, ყვირილის ხეობა-შიც. სწორედ აღნიშნულ პერიოდს მიეკუთვნება ითხვისის მდიდრული სამარხები [გაგოშიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2006; 4-43] და რა თქმა უნდა, საირხის ცნობილი ნაქალაქარი, რომელმაც მოგვცა უნიკალური არქეოლოგიური მასალა და სრულიად ახალი ფურცელი გადაშალა ძველი საქართველოს ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით [ნადირაძე 1990]. ქ. წ. V-IV საუკუნეებში საირხე წარმოადგენდა ზემო იმერეთში არსებულ კოლხეთის სამეფოს ერთ-ერთი საკეპტუხიის პოლიტიკურ, ადმინისტრაციულ და რელიგიურ ცენტრს და ამ დასახლებას დომინანტური მდგომარეობა ეკავა ყვირილის ხეობის ზემო წელზე. ითხვისისა და მოდინახეს თანადროული ეპოქის არქეოლოგიური ძეგლები თვალნათლივ ადასტურებს, რომ მთავარი ქალაქების გარდა სკეპტუხიები მოიცავდა ასევე სხვა დანიშნულებულ, ქალაქური ტიპის დასახლებებსაც და ქ. წ. V-IV საუკუნეებში მოდინახე, ითხვისთან ერთად, სწორედ ასეთი ტიპის დასახლებას წარმოადგენდა [ბრაგვაძე 1998; 67-68]. ქ. წ. V-IV საუკუნეები მოდინახეზე წარმოდგენილია სამაროვნის სახით [მახარაძე. წერეთელი 2000; 60-72]. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ მოდინახე იყო ერთ-ერთი პირველი არქეოლოგიური ძეგლი დასავლეთ საქართველოში, სადაც გამოვლინდა ატიკური იმპორტი [ნადირაძე 1975; 11].

მოდინახეს დასახლების შემდგომი აღმავლობის პერიოდი ემთხვევა ანტიკური და შუა საუკუნეების ეპოქების მიჯნას. აქ შესწავლილია გვიან ანტიკურ-ადრეულ შუა საუკუნეების 80 სამარხი. სამარხები მოიცავს ოთხ ქრონოლოგიურ ჯგუფს: IV საუკუნის პირველი ნახევარი; IV საუკუნის მეორე ნახევარი – V საუკუნის მიწა; V-VI საუკუნეები და VII საუკუნე [კაპანაძე 2006; 62-78].

თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მოდინახეს გვიან ანტიკური ხანის სამარხებს გამორჩეული ადგილი უკავია ხსენებული პერიოდის არქეო-

ლოგიურ კომპლექსთა შორის. არმაზისხევის, სამთავროს, კლდეეთის, ურბნისისა და ერნოს შემდეგ სწორედ მოდინახეზე აღმოჩნდა ამ ეპოქის მდიდრული სამარხები, რომლებიც უზეად შეიცავს ოქრომჭედლობის, ტორევეტიკის, იარაღის, კერამიკის მაღალმხატვრულ ნიმუშებს (სურ. 76-87). ასევე გვხვდება მუსიკალური ინსტრუმენტები (სურ. 86), გვიან რომაული ხანის ოქროს მონეტები (სურ. 80-81) და ტანსაცმლის აქესუარების მრავალფეროვანი ასორტიმენტი (სურ. 79). მოდინახეს გვიან ანტიკური ხანის სამაროვანი ჯერჯერობით ერთადერთი არქეოლოგიური ობიექტია, სადაც გამოვლენილია IV საუკუნის დიადემა (სურ. 76), კონსანტინე პირველისა და კონსტანტინუს მეორის სოლიდები (სურ. 80-81) და ოქროთი შემკული სატევარი (სურ. 84). სამარხთა საერთო ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ მასში დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ საზოგადოების მნიშვნელოვანი ფენის, სამხედრო არისტოკრატიის წარმომადგენლები, რომელთა უპირველეს ფუნქციას წარმოადგენდა ყვირილის ხეობის ზემო ნელზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალების დაცვა და უსაფრთხოება.

მოდინახეს მნიშვნელობა ასევე საკმაოდ დიდია ადრე ქრისტიანული კულტურის გენეზისის კვლევის თვალსაზრისით. ადრეული შუა საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილია სხვადასხვა არტეფაქტები, რომლებიც ქრისტიანობის შემოსვლა-დამკვიდრებას უკავშირდება (საკიდები ჯვრების გამოსახულებით, საკერებელი ტოლფერდა ჯვარი (სურ. 87). VII საუკუნის შუა ხანებისთვის მოდინახეზე სამარხები ქრება და ეს ვითარება დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო არაბების შემოსევებთან. თუმცა, შუა საუკუნეებში მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზე დასახლება კვლავ აგრძელებს არსებობას [კაპანაძე 2014; 112] და როგორც ჩანს, სწორედ ამ დასახლების თავისებური გაგრელება უნდა ყოფილიყო XVIII საუკუნეში აქ გრანდიოზული ციხის აშენება.

როგორც ძეგლის მომხილვიდანაც ჩანს, მოდინახეს მეცნიერული მნიშვნელობა საკმაოდ დიდია და იგი ნამდვილად წარმოადგენს ეროვნული არქეოლოგიის ერთ-ერთ საეტაპო ძეგლს. ეჭვგარეშეა, რომ მოდინახეს არქეოლოგიური ძეგლები კიდევ დიდხანს იქნება არქეოლოგიის სხვადასხვა პერიოდის მკვლევართა ყურადღებისა და განსჯის საგანი.

ლეონტი მროველი და ელინისტური ხანის კოლხეთ-იბერიის ისტორიის საკითხები

აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი წერდა, „ლეონტი მროველის ისტორიოგრაფიული განხილვა-შეფასება დიდი სიძნელის საკითხების გაშუქებას მოითხოვს, მაგრამ ლეონტის საკითხი იმდენად მნიშვნელოვანია, რომ ასეთი სამუშაო უნდა განეული იქნას. ქართული ისტორიოგრაფია დღეს იმ სიმაღლეს არის მიღწეული, რომ ლეონტის „კრიტიკული ათვისება“ ყოვლად გარდაუვალია. ლეონტიმ ხომ ქართველთა ცივილიზაციის საკითხი ამოცანად დაისახა და თავისი დროის შესაფერისად გადაჭრა. ამ საკითხის მეცნიერული შესწავლა ქართული ისტორიოგრაფიის ერთ-ერთი ძირითადი ამოცანაა და ჩვენი მეცნიერება ამ საკითხის გაშუქებისას ვერასოდეს გვერდს ვერ აუვლის იმას, ვინც ეს საკითხი ჩვენს ისტორიოგრაფიაში პირველად დასვა და გააშუქა. ლეონტის დებულებათა შეწყნარება თუ უარყოფა, მისი კრიტიკული განხილვა მუდამ სავალდებულო დარჩება ჩვენს ისტორიოგრაფიაში“ [ბერძენიშვილი 1990; 549].

ლეონტი მროველის თხზულების მეცნიერულ მნიშვნელობას აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ ფაქტობრივად ერთადერთი წერილობითი წყაროა, სადაც გადმოცემულია წინა ქრისტიანული ხანის საქართველოს ისტორიის მეტ-ნაკლებად მწყობრი სურათი. რა თქმა უნდა, ამა თუ იმ მკვლევარს თავისებურად ესმის ლეონტის მიერ გადმოცემული მოვლენები და სხვადასხვა ინტერპრეტაციას აძლევენ მის ნაამბობს. ნებისმიერი მკვლევარის უფლებაა, ეჭვი შეიტანოს ისტორიკოსის მიერ გადმოცემული ამბების სისწორეში, ანდა უყოყმანოდ მიიღოს ყველაფერი, რასაც გვთავაზობს ავტორი. თუმცა, აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ შეუძლებელია ყველაფრის უყოყმანოდ გაზიარება, ისევე როგორც – ამ წყაროს მიმართ ჰიპერკრიტიკული დამოკიდებულება და მასში აღწერილი ამბების ლეგენდად ან ნაყალბედად გამოცხადება. არც ის რეალობაა დასამალი, რომ ასეთი ფიქრის საფუძველს ხშირ შემთხვევაში იძლევა თვითონ ლეონტი

მროველი, რომელიც ისეთ „ფაქტებს“ გვთავაზობს, რაც არც ქართლის და არც კოხეთის ისტორიაში ნამდვილად არ ყოფილა და მათ შესახებ კამათი მოკლებულია ყოველგვარ მეცნიერულ საფუძველს (მაგალითისთვის ალექსანდრე მაკედონელის ქართლში ლაშქრობის ამბავიც იკმარებდა). არადა, ისმის კითხვა, რას უნდა ველოდეთ ისტორიკოსისგან, რომელიც გადამოგვცემს მისი დროიდან საკმაოდ დაშორებულ მოვლენებს? ცოტათი მაინც რომ ვიცნობდეთ ლეონტის წყაროებს, კიდევ შეიძლებოდა რალაცეების გადამოწმება და მეტი სანდოობის გამოჩენა. რა თქმა უნდა, მისი არც ბოლომდე ნდობა შეიძლება და არც მთლად უარყოფა. თუ მის გადმოცემებს ჩამოვამორებთ ზღაპრულ-ლეგენდურ იერს და დარჩენილ ცნობებს შევადარებთ ელინისტური ხანის მწერალთა ცნობებს და არქეოლოგიურ მონაცემებს, იმ შემთხვევაში შესაძლოა შეგვრჩეს ქ. ნ. I ათასწლეულის მეორე ნახევრის საქართველოს მეტ-ნაკლებად მიახლოებული ისტორია.

ამჟამინდელი კვლევა შეეხება ლეონტი მროველის თხზულებაში აღწერილ ძველი საქართველოს ისტორიის მხოლოდ ერთ კონკრეტულ ეპიზოდს. ვგულისხმობ ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობის რეალიები. აქვე იმასაც აღვნიშნავ, რომ ეს იმდენად მნიშვნელოვანი და საკამათო საკითხია, რომ მის შესახებ გამოთქმულია არაერთი მკვლევრის მოსაზრება და თითქმის ყველა მათგანი თავისებურად, განსხვავებულად უყურებს და განიხილავს აღნიშნულ პრობლემას (გ. მელიქიშვილი, ნ. ლომოური, მ. ინაძე, დ. მუსხელიშვილი, ოთ. ლორთქიფანიძე, გ. გამყრელიძე და სხვ.). ვფიქრობ, ამ ფაქტიდანაც კარგად ჩანს განსახილველი საკითხის სირთულე და მეცნიერული მნიშვნელობის დონე.

ნ. ლომოური აღნიშნავდა, რომ ფარნავაზისა და ქუჯის ურთიერთობის ამსახველ რეალიებში ჩანს საკუთრივ ლეონტი მროველის ისტორიული კონცეფცია, რომელიც უნდა ასახავდეს XI საუკუნის საქართველოში გამეფებულ იდეოლოგიას, რომელიც საქართველოს უძველესი დროიდანვე განიხილავდა როგორც ერთიან სახელმწიფოს, რომლის სათავეში იდგა ქართლი [Ломоури 1985; 59]. ხოლო ნ. ბერძენიშვილის შენიშვნით, ლეონტი მროველს საქართველო წარმოუდგენია სავსებით გამოკვეთილ, ცალკე ერთეულად. ეს ქართლი არის სწორედ ის საქართველო, X-XI საუკუნეებში საბოლოოდ რომ ჩამოინაცვთა და ლეონტის ერისთავებიც ისეთივენი არიან, როგორებიც იყვნენ ერისთავნი XI საუკუნეში. ლეონტის ერისთავები მეფეებს სვამენ, ისინი ადგილთა ერისთავები არიან, მამაპაპურ რჯულს იცავენ, მეფის თვითნებობას ებრძვიან და რაც მთავარია, ლეონ-

ტი არც ერთ შემთხვევას არ აღნიშნავს, რომ მეფე ერისთავს ცვლიდეს. ერისთავნი მკვიდრად სხედან თავ-თავიანთ საერისთავოში, თითოეული საერისთავო ვეებერთელა ტერიტორიაა. რეალურ-ისტორიული საეჭვოა აქ რაიმე იყოს, სამაგიეროდ, ლეონტის დროის სურათია მოცემული. ასეთი სურათი ყველაზე უფრო შესაფერია X-XI საუკუნეების ურთიერთობებისათვის [ბერძენიშვილი 1979; 12-14].

ფარნავაზის ერისთავები ლეონტის ათარილებენ. აქ უკვე „ყოველი ქართლიც“ აღარაა. არგვეთი-ეგრისი ქართლოსის ძმის, ეგრისის წილი იყო და არა ქართლოსის ჩამომავლებისა. არგვეთ-ეგრისის ასეთი დანაწილება და „ყოველ ქართლში“ შემოტანა X-XI საუკუნის საქმეა, როცა ქვეყნის გაერთიანების ნიადაგზე ქართლის ახალი, ვრცელი გაგება შემოვიდა: „ქართლად ფრიადი ქუეყანაი აღირაცხების...“ VIII-IX საუკუნეში ასეთი წარმოდგენის შემუშავებისთვის საფუძველი არ იყო [ბერძენიშვილი 1979; 15]. და კიდევ ერთი ნიშანდობლივი მომენტი ისევ ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრებიდან, ლეონტი მროველის მიხედვით, დასავლეთ საქართველოს უკიდურესი ჩრდილო-დასავლეთი საზღვარი ეგრისწყალზე გადის. ეს შეიძლება იმის მოწმობა იყოს, როგორი ვითარებაც შეიქმნა X-XI საუკუნეში, როცა დასავლეთ საქართველოს ეკლესიიდან დევნილი ბერძნული ეკლესია აფხაზეთის სამთავარეპისკოპოსოს ინარჩუნებდა [ბერძენიშვილი 1979; 13].

ამგვარად, საესებით რეალური ჩანს, რომ ლეონტი მროველის პოლიტიკური კონცეფცია ნამდვილად არსებობს და ეს X-XI საუკუნის საქართველოს იდეა. თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ვხვდებით საწინააღმდეგო მოსაზრებასაც. დ. მუსხელიშვილის აზრით, აღნიშნულ თვალსაზრისს საფუძველი არა აქვს, რადგან X საუკუნიდან თვითონ ქართლი წარმოადგენდა დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთ საერისთავოს, აფხაზეთის სამეფოს ნაწილს. ამიტომ მთელი XI საუკუნის განმავლობაში 1122 წლამდე ქვეყანაში პოლიტიკური ჰეგემონია ეპყრა დასავლეთ საქართველოს [Muskhelishvili 1985; 67]. რა თქმა უნდა, აქ იგულისხმება დავით აღმაშენებლის მიერ დედაქალაქის ქუთაისიდან თბილისში გადმოტანა, მაგრამ თუ ქვეყნის დედაქალაქი დასავლეთ საქართველოში მდებარეობდა, ნიშნავს კი ეს იმას, რომ ქვეყნის შიგნით პოლიტიკური და ეთნიკური ჰეგემონობა ეპყრა დასავლეთ საქართველოს? მაშ, რა ვუყოთ იმ ფაქტს, რომ X საუკუნიდან უკვე არსებობს ტერმინი „საქართველო“ [მუსხელიშვილი 1993; 370]. ალბათ არ იქნებოდა სწორი, გვეფიქრა, რომ ტერმინი „საქართველო“ იშვა დასავლეთ საქართველოს წიაღში. ბუნებრივია, სულაც

არ მსურს მტკიცება და შორს ვარ იმ აზრისგან, რომ დასავლეთ საქართველოში ვერ აღმოცენდებოდა ქართულ ეთნიკურ ჯგუფთა კრებისითი სახელწოდება, მაგრამ ისიც ცხადია, რომ მაშინ ამ ტერმინს „საქართველო“ ნამდვილად ვერ შეერქმეოდა. ამასთან დაკავშირებით მეტად საყურადღებოა მოსაზრება, რომლის თანახმადაც დასავლეთ საქართველოშიც კი სახელმწიფო ენა იყო ქართული და არა მეგრულ-ლაზური [ბერძენიშვილი 1990; 396].

სამეცნიერო ლიტერატურაში მართებულად არის აღნიშნული, რომ საქართველოს შეკრება-გაერთიანება პერიფერიებიდან დაიწყო და ეს ვითარება უპირველესად გამონეწული იყო გარე პოლიტიკური გართულებებით (არაბობა), მაგრამ ამ ვითარებაშიც კი ქვეყნის ბუნებრივ გეოგრაფიულ და ეკონომიკურ ცენტრს, რა თქმა უნდა, წარმოადგენდა ქართლი და თბილისი [მუსხელიშვილი 1980; 213]. ამ საკითხზე მსჯელობისას გვერდს ვერ ავუქცევთ მოსაზრებას, რომ ფეოდალური ქართლის კულტურულ და პოლიტიკურ სარბიელზე მოღვაწე X საუკუნიდან აღნიშნებოდა სახელით „ქართველი“, მაგრამ ამ ცნებაში ამჯერად არა მხოლოდ ქართ-ის ჩამომავალი იგულისხმებოდა, არამედ იმ „ქართლის“ მოღვაწე, რომელიც დიდი ხანია გასცდა ქართლის ეთნოგრაფიულ საზღვრებს და ამრიგად წარმოიქმნა ცნება „საქართველო“, რომელიც ძველი „ქართლის“ ცნებაში აღარ თავსდებოდა და შეიქმნა „საქართველო“, სადაც „ქართველი“ ნიშნავდა უკვე არა ეთნიკური ქართლის შვილს, არამედ ქართულ პოლიტიკურსა და კულტურულ სარბიელზე მოღვაწე ადამიანს, სულ ერთია, რა წარმოშობისაც უნდა ყოფილიყო იგი. ეს პროცესი, ფეოდალური საქართველოს შექმნის პროცესი, ქართლის, იბერიის ჰეგემონობის ნიშნით აღბეჭდილი X-XI საუკუნეში დასრულდა [ბერძენიშვილი 1990; 410]. ჩემი მხრიდან დავამატებ, რომ სანამ ტერმინი „საქართველო“ გაჩნდებოდა, მის მაგივრობას „ყოველი ქართლი“ სწევდა. ამ მხრივ იგი ცნება „საქართველოს“ ეკვივალენტურია. „ყოველი ქართლი“, რა თქმა უნდა, გაცილებით ფართო ცნებაა და ბევრად სცილდება ეთნიკური ქართლის ფარგლებს. ის იმ ეთნო-ტერიტორიულ ერთობას მოიცავს, რაც შემდგომ ხანაში ტერმინ „საქართველოთი“ აღინიშნება. ასე რომ, ლეონტი მროველის „ყოველი ქართლი“ იგივე საქართველოა. ამის მიუხედავად, ლეონტი არასად იყენებს ტერმინ „საქართველოს“ და ქართველთა ქვეყნის სახელად ყოველთვის მოიხსენიებს ქართლს ან ყოველ ქართლს, მაშინ როდესაც XI საუკუნისთვის ტერმინ „ქართლის“ გამოყენება ზოგადად ქვეყნის აღმნიშვნელ სახელად, აშკარა ანაქრონიზმია. შესაძლებელია დაეუშვათ, რომ ლეონტი

მროველმა კარგად იცის საქართველოს ძველი ისტორია და უწყის, რომ „ქართლი“ უკეთესად შეესაბამება საქართველოს წინა ქრისტიანული ხანის ისტორიულ სინამდვილეს, ვიდრე მოგვიანებით გაჩენილი „საქართველო“. ამიტომ მისთვის მისი თანადროული საქართველო ის ქვეყანაა, რომლის ფარგლებშიც იგი ათავებს ანტიკური ხანის „ყოველ ქართლს“. ამდენად, ფარნავაზის დროინდელი ქართლი მისი თანადროული საქართველოა – საზღვრებითაც, საერისთაოებითაც, ეთნოსითაც.

ლეონტი მროველის პოლიტიკური აზროვნებისთვის ნიშანდობლივია, რომ ქართული სახელმწიფოს მშენებლობის თანაბარი მონაწილეა ეგრისი. ფარნავაზი ეგრისის დამპყრობელი კი არაა, არამედ – ქუჯის მოკავშირეა და ერთად იბრძვიან საერთო მტრის წინააღმდეგ. ნ. ბერძენიშვილი ფიქრობდა, რომ ეს ტრადიცია შექმნილია იმ დროს, როდესაც ეგრისი ბიზანტიის იმპერიის მიერ შევიწროებული, აღმოსავლეთი მოძმისკენ მოიწევს; როცა იმპერია (Sic! ბიზანტია) აფხაზეთს ეფერებოდა, როცა ამავე დროს ქართლი სულ უფრო და უფრო ღრმად შედიოდა მოძმე ეგრისში, როცა რიონის სამხრეთი ქართული ხდებოდა [ბერძენიშვილი 1990; 549]. ამიტომ შემთხვევითი არ არის, რომ ლეონტი მროველი ფარნავაზის „ქართლის“ ისტორიის გადმოცემისას ყურადღებას უთმობს ქუჯის „ეგრისსაც“, რადგან უკვე ლეონტი მროველის მოღვაწეობის პერიოდში ეს მიწა-წყალი (ეგრისი) განიხილებოდა ერთიანი საქართველოს განუყოფელ ნაწილად. ლეონტი არც ეგრისის ეთნარქს, ეგროსს ივინყებს და იგი დასახული ჰყავს ქართლოსის ღვიძლ ძმად. შეუძლებელია, ეს გარემოება მივიჩნიოთ მარტოოდენ ავტორის ფანტაზიის ნაყოფად, აქ უეჭველად იგულისხმება პოლიტიკური მომენტი და საქართველოს გაერთიანების ხანის ტენდენცია. ლეონტი მროველის ამ ლეგენდაში ყურადღება გამახვილებულია ქართველ ტომთა ერთიანობის სიდიადის შესახებ [ბარამიძე 1992; 30]. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ ლეონტიმ არ იცის ეგრისის სინონიმი „კოლხეთი“. მის თხზულებაში ვერც ტერმინ „ლაზიკას“ ვხვდებით. მისი თხზულებისთვის ნიშანდობლივია ის რეალობაც, რომ არ მოიხსენიება ბერძნული წყაროებით ცნობილი არც ერთი პიროვნება და კოლხი პოლიტიკური მოღვაწეებიდან აქცენტი გადატანილია მხოლოდ ქუჯიზე [ბერძენიშვილი 1990; 543]. როგორც ჩანს, იგი არც კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ამსახველ უცხოენოვან წყაროებს იცნობს. მეტიც, თავი რომ დავანებოთ ელინისტურ ხანას, მას არც შედარებით მოგვიანო ხანის ეგრისის ისტორია „ახსენდება“, მაგალითად, ისეთი პოლიტიკურად დატვირთული ეპოქა, როგორიც იყო ქ. წ. I-ქ. შ. I საუკუნეების კოლხეთი (პომპეუსის ლაშქრო-

ბა, მითრიდატე VI-ის ლაშქრობები, ფარნაკეს ბრძოლები, კოლხეთის მოქცევა პოლემონის სამეფოში და სხვ.). სწორედ ეს გარემოება გვაძლევს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ ლეონტის გადმოცემებში ბევრი რამ გამონაგონი და მისისივე ფანტაზიის ნაყოფია, ან უკიდურეს შემთხვევაში, დამახინჯებითაა ინტერპირებული. თუმცა, როგორც ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, ეს რეალობა მაინც არ გვაძლევს უფლებას, ხელალებით უარვყოთ იგი და კოლხეთ-იბერიის პოლიტიკურ-კულტურული თანამშრომლობა ზღაპრად გამოვაცხადოთ [ბერძენიშვილი 1990; 544].

ლეონტი მროველის მიხედვითაც კი, ეგრისი რალაც პოლიტიკური ერთეულია, თუმცა საკმაოდ დაკნინებული. ეჭვ გარეშეა, რომ ეს არის კლასიკური ხანის კოლხეთი. მართალია, ბერძნული წერილობითი წყაროები (სტრაბონი) გადმოგვცემენ, რომ კოლხეთი აღარ არის ადრინდელივით ძლევამოსილი ქვეყანა და აქ უფრო ზომიერი ხელისუფლებაა [Strabo. XI. 2], მაგრამ სტრაბონთან არ არის მითითებული, კონკრეტულად როდის და იწყება კოლხეთის დასუსტება. არც არქეოლოგიური მონაცემები და არც სხვა ბერძნული წყაროები არ ადასტურებენ, რომ ძვ. წ. IV-III საუკუნეების მიჯნაზე კოლხეთში ისეთი უმძიმესი მდგომარეობა შეიქმნა, რომ ამ ქვეყნის უმაღლეს ხელისუფალს უპირობო მორჩილება გამოეცხადებინა იმისთვის, რომელიც ჯერ მეფეც არ არის და ფაქტობრივად, სამშობლოწარმეულია (ქუჯი ფარნავაზს: შენ ხარ უფალი და მე ვარ მონა და ა. შ.) აქვე საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ ფარნავაზი ქართლის ტახტის პირდაპირი მემკვიდრე არ არის. ჩვენ არ ვიცით მცხეთის მამასახლისს ჰყავდა თუ არა ძე, ვისაც წესით უნდა რგებოდა ტახტი. რადგან ლეონტი მროველი მასზე საგანგებოდ ყურადღებას არ ამახვილებს, შეიძლება გვეფიქრა, რომ სამარას მემკვიდრე არ ჰყავდა და ყველა შემთხვევაში, აზო რომც არ შემოსულიყო ქართლში, ტახტზე ავიდოდა ფარნავაზი, მაგრამ ამ ვითარებაში ხომ ირღვევა ქართლის მამასახლისთა პირდაპირი გენეალოგიური ხაზი. თუ ლეონტის სურს აჩვენოს, რომ ფარნავაზამდე ქართლში მეფე არ მჯდარა და პირველი ფარნავაზია, მაშინ რაღა საჭიროა სამარას გამოგონება? თუ მას ეს იმიტომ დასჭირდა, რომ ფარნავაზის კანონიერი უფლებები წარმოაჩინოს, სხვა საქმეა, მაგრამ თუ მან ფარნავაზისა და ქუჯის ურთიერთობები იდეოლოგიური მიზნებიდან გამომდინარე წამოსწია, მაშინ ამ ფაქტს, მეორე, უარყოფითი მხარეც აქვს. კერძოდ, ერთი ქართული სახელმწიფო შთანთქავს მეორეს. თუმცა, ლეონტის აზრით, ეს გამართლებული ნაბიჯია და ქვეყნის ინტერესებისთვისაც ასე სჯობია. მოკლედ, ამ ეპიზოდში ბევრი ისეთი დეტალია, რაც ალბათ დიდხანს ვერ მოასვენებს ისტორიკოსებს.

უნდა დავეთანხმოთ მოსაზრებებს, რომლის თანახმადაც უარყოფილია ლეონტი მროველის ცნობების სისწორე იმასთან დაკავშირებით, რომ ფარნავაზის დროს დასავლეთ საქართველო მოქცეულია ქართლის სამეფოს ფარგლებში, რადგან ანტიკური წყაროები გვიხატავენ განსხვავებულ სურათს და კოლხეთს განიხილავენ როგორც ერთიან ქვეყანას, იმ საზღვრების ფარგლებში, რაშიც არსებობდა ის ფარნავაზის წინა პერიოდში [Ломонош 1985; 58]. ლეონტი მროველის გადმოცემის ყველაზე დიდი უზუსტობა ალბათ ის არის, რომ ელინისტურ ხანის საქართველოში მხოლოდ ერთი სამეფოა, ქართლი. რაც შეეხება კოლხეთს, ამ დროს იგი სტატუსდაქვეითებული პოლიტიკური ერთეულია და ლეონტი მროველი მას ცალკე სამეფოდაც არ მიიჩნევს და წარმოაჩენს ქართლის დაქვემდებარებაში მყოფ ერთ-ერთ საერისთაოდ. ჩემი ვარაუდით, ლეონტის წარმოდგენა ელინისტური ხანის ქართლის სიდიადის შესახებ ნაკლებსარწმუნოა, ისევე როგორც კოლხეთის სამეფოს გაუქმება არა არის სწორი ქ. წ. IV-II საუკუნეთა მიჯნაზე, ან ქ. წ. III საუკუნეში და ეს ფაქტი არ დასტურდება არც ანტიკური წერილობითი წყაროებით და არც არქეოლოგიური მონაცემებით. სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრების თანახმად, თავისი მდგომარეობით ქუჯი მეფეა. მისი პოლიტიკური ძალა საისტორიო ტრადიციის თანახმად, მის მიერ ციხე-გოჯის მშენებლობის ფაქტშია განსახიერებული, რადგან ვინც ციხის უფალია, ის ქვეყნის რეალური მფლობელი და გამგებელიც არის [ინაძე 1989; 156].

ლეონტი მროველისთვის „სრულიად გარკვეულია“ ელინისტური ხანის დასავლეთ საქართველოში შექმნილი ვითარება – ეგრისი ქართლის პოლიტიკური ქვეშევრდომია, რომელიც სჯერდება საერისთაოს სტატუსს, რის შედეგადაც ოდესღაც ძლიერი პოლიტიკური ერთეული დაიშალა, „ეგრის წყალს ქვემოთ დარჩა ბერძენთა“ [ქც; 1955; 23] და დასვლეთ საქართველო (ქუჯის სამეფო) ორ ნაწილად გაიყო. მისი ერთი ნაწილი ქართლს დარჩა, მეორე – ბერძნებს. ვითარება თითქოს ნათელია, მაგრამ მდგომარეობას ართულებს არგვეთის საკითხი (სურ.50). ფაქტია, რომ ფარნავაზი ამ მიწა-წყალს ქართლის სამეფოს ფარგლებში აქცევს და აქ ერისთავს სვამს, მაგრამ საკითხავია, ვის ეკუთვნოდა ამ მომენტამდე არგვეთი? წარმოადგენდა იგი ეგრისის იურისდიქციაში მყოფ კუთხეს, თუ თავიდანვე ქართლის საკუთრება იყო? ლეონტი მროველი ამ კითხვებზე პასუხს არ იძლევა. მის თხზულებაში ეს საკითხი სრული ბურუსითაა მოსილი. მას მაინცდამაინც არც არგვეთის საზღვრებზე აქვს ნათლად გარკვეული წარმოდგენა – „მცირით მთითგან რომელ არს ლიხი, ვიდრე

ზღუ[რ]მადე ეგრისისა რიონს ზემოთ" [ქც 1955; 23]. ძველი ქართული მ-არ-გუ-ი უძველეს დროს უთოოდ ნიშნავდა მეგრელებით (ეგრებით) დასახლებულ საქართველოს ერთ-ერთ მხარეს. მ-არგ-უი, მ-არგუ-ელ-ი ფორმების უმარცვლო უ (ვ) მარცვლოვანი უ-სგან მომდინარეობს. პროცესი შეიძლება ასეთი ყოფილიყო: აგურ-აგრუ-არგუეთ [კახაძე 1993; 381]. ამ ვითარების გათვალისწინებით, ხომ არ შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ფარნავაზმა ეგრისის მხოლოდ ნაწილი შეიყვანა ქართლის სამეფოს დაქვემდებარებაში, ხოლო რიონს გაღმა ეგრისი დარჩა როგორც დამოუკიდებელი ერთეული.

ენახოთ, რას და როგორი თანმიმდევრობით წერს ლეონტი მროველი: ფარნავაზმა სამეფო დაყო რვა საერისთაოდ. ამ რვა საერისთაოდან დასავლეთ საქართველოში მოიხსენიება მხოლოდ არგვეთი. ეგრისი ნახსენები არაა. ყოველ შემთხვევაში, როდესაც იგი ჩამოთვლის საერისთაოებს, მათთან ერთად არა ასახელებს ქუჯის საგამგეო ქვეყანას. მასზე საუბარი აქვს ამ მოვლენებზე ადრე. ირკვევა, რომ ფარნავაზს ჯერ ქუჯისთვის მიუცია ქვეყანა და მხოლოდ ამის შემდეგ დაუყვია სამეფო საერისთაოებად. თანმიმდევრობა ასეთია: „და მისცა ქუჯის ქვეყანა ეგრის წყალსა და რიონს შუა, ზღვითგან მთამდე, რომელს შინა არს ეგრისი და სუანეთი და დაამტკიცა ერისთავად მუნ. და ამან ქუჯი ალაშენა ციხე გოჯი. მაშინ ფარნავაზ უშიშ იქმნა ყოველთა მტერთა თვისგან და მეფე იქმნა ყოველსა ქართლსა და ეგურსა ზედა და განამრავლნა ყოველნი მხედარნი ქართლოსიანნი, განანესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი. ერთი გაგზავნა მარგვის ერისთავად და მისცა მცირით მთითგან, რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუ[რ]-ადე [ეგრისისა] რიონს ზემოთ" [ქც 1955; 24]. და ა. შ. ე. ი. ფარნავაზი ქუჯის აძლევს საგამგეო ტერიტორიას, ამტკიცებს ერისთავად და მხოლოდ ამის შემდეგ იწყებს საერისთაოების შექმნას. მიმაჩნია, რომ ქუჯისთან დაკავშირებით მთლად გარკვეული არ არის ყველაფერი და მისი ერისთავად მოხსენიება მთლად ზუსტად ვერ გადმოსცემს რეალურ ვითარებას. თუ ქუჯი სხვა ერისთავების თანასწორი და ტოლფასია, მაშინ რატომ არ მოიხსენიება იგი მათთან ერთად? იმიტომ ხომ არა, რომ ის დანარჩენ ერისთავებს სტატუსით აღემატება? ლეონტი მროველი ბოლომდე ვერ ხსნის საქმის რეალურ ვითარებას. მისი მიხედვითაც კი, ქუჯი დანარჩენ ერისთავებზე აღმატებულია და არა იმიტომ, რომ ის ფარნავაზის სიძეა. მის მდგომარებას განსაზღვრავს მისი სტატუსი. იგი მეფეა! ლეონტი ერიდება მისთვის მეფის ტიტულის „მინიჭებას“ და არსად მოიხსენიებს მას მეფედ. მეტიც, არსად გვიმხელს მის ტიტულს და სანამ ფარნავაზი მას

ერისთავად არ დაამტკიცებს, უბრალოდ ქუჯით მოიხსენიებს [ქც 1955; 22-24]. სიტყვები, რომ ფარნავაზმა ქუჯი „დაამტკიცა ერისთავად მუნ“ უნდა მიაინიშნებდეს ფარნავაზის (ქართლის) მიერ ქუჯის (ეგრისის) აღიარებას და აგრეთვე იმასაც, რომ ეგრისის ნაწილის, არგვეთის, დათმობის საფასურად იბერიამ (ქართლმა) ცნო ეგრისი ცალკე სახელმწიფოდ და ამ დათმობის სანაცვლოს კოლხეთმა თავი გადაირჩინა იბერიის სრული ექსპანსიიგან. ძნელი სათქმელია, ამ შემთხვევაში არის თუ არა არქეოლოგიური მასალა სრული არგუმენტი, მაგრამ ფაქტია, რომ მთელი ელინისტური ხანის განმავლობაში მატერიალური კულტურის თვალსაზრისით მკვეთრი განსხვავება დასტურდება დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა და აღმოსავლეთ რეგიონებს შორის. ეს ვითარება განსაკუთრებით თვალსაჩინოა კოლხეთის აღმოსავლეთი პროვინციების (რიონ-ყვირილას აუზი) და შავიზღვისპირეთის რეგიონების არქეოლოგიური მასალის შედარებისას. აღსანიშნავია ისიც, რომ ცენტრალურ და აღმოსავლეთ კოლხეთში გამოვლენილი ნივთიერი კულტურა არაფრით განსხვავდება აღმოსავლეთ საქართველოში, საკუთრივ ქართლში მიკვლეული კულტურისაგან და ნათელი ხდება, რომ საქმე გვაქვს საერთო მოვლენებთან [Лордкипанидзе 1985].

სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე (ვანი, მთისძირი, მოდინახე, საირხე) დამოწმებული ნახანძრალი ფენები წარმოქმნილია ფარნავაზის საომარი მოქმედების შედეგად [გამყრელიძე 1985; 92-93] და განიხილება ეგრისისათვის ბრძოლის ფაქტად [Мухелишвили 1985; 72]. საირხის საბადურისა და წყაროსთავის გორების სტარტიგრაფიულ მონაცემებზე დაყრდნობით შეიძლება თამამად ვამტკიცოთ, რომ აღმოსავლეთ ეგრისში (არგვეთში) მსგავსი მოვლენა არ ყოფილა და არც საირხეში [მახარაძე. ნერთელი 2007] და არც მოდინახეზე [ნადირაძე 1975] არ არსებობს ქ. ნ. IV-III საუკუნეების ნახანძრალი ფენები, რაც დაადასტურებდა ვარაუდს, რომ ფარნავაზს დიდი ბრძოლები დასჭირდა, რათა არგვეთის ეს ნაწილი ექცია ქართლის პროვინციად. ამ უმთავრესი მომენტის გათვალისწინებით, რათქმა უნდა, გამოირიცხება არგვეთისათვის რაიმე დიდი ბრძოლები ქართლსა და ეგრისს შორის და უფრო იმ ვარაუდის დაშვება შეიძლება, რომ ეგრისის ეს ნაწილი ქართლის დაქვემდებარებაში შესაძლოა უბრძოლველადაც გადავიდა.

ლეონტი მროველისა და სტრაბონის ცნობების ურთიერთშეჯერების საფუძველზე მ. ინაძე მიიჩნევდა, რომ ლეონტისეულ „ეგრისის სამ-

თავროში", რომელიც თითქოს ფარნავაზის გამეფების შემდეგ შეიქმნა, უნდა იგულისხმებოდეს არა საერისთაო, არამედ, დამცრობილი კოლხეთის სამეფო, რომელსაც მართავს ზომიერად ძლიერი, მაგრამ ჯერ კიდევ მეფედ წოდებული ხელისუფალი და სწორედ ამ სამეფოდან იღებს სათავეს ბერძნულ-რომაულ საისტორიო მწერლობაში დაცული სრულიად კონკრეტული ცნობები ელინისტური ხანის კოლხეთის მეფეების შესახებაც, რომლებიც საკუთარ თავს მიიჩნევდნენ ლეგენდარული აიეტის, ანუ ოდესღაც ძლიერი კოლხეთის სამეფოს ხელისუფალთა შთამომავლებად [ინაძე 1989; 160].

ამჯერად განვიხილე ლეონტი მროველის „მეფეთა ცხოვრებაში“ შემონახული მხოლოდ ერთი ეპიზოდი და როგორც ვნახეთ, იგი მკვლევართა შორის იწვევს არაერთგაროვან დამოკიდებულებას და აღძრავს ურთიერთსაინანაღმდეგო, ხშირ შემთხვევაში, ურთიერთგამომრიცხავ მოსაზრებებსაც კი. შეჯამების სახით შეიძლება გვეფიქრა, რომ ლეონტი მროველი, რომელსაც XI საუკუნის ისტორიკოსად მივიჩნევ, ელინისტური ხანის ქართლისა და ეგრისის ისტორიას უყურებდა და წერდა თავისი დროის გადასახედიდან და ამიტომ მის მიერ გადმოცემული ამბებიდან ბევრი რამ XI საუკუნის საქართველოს სინამდვილეს უფრო შეესაბამება, ვიდრე ქ. ნ. IV-III საუკუნეების რეალობას.

იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის

სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ იბერიის სამეფოს აღმავლობისა და ძლიერების ხანა ქ. წ. I ს-ის მიწურულიდან დაიწყო. ამას ხელს უწყობდა ახალი ხელსაყრელი გეოპოლიტიკური სიტუაცია. კერძოდ, რომსა და პართიას შორის გაუთავებელი ქიშპი და ომი. ამავე დროს იბერიამ დაიბრუნა სამხრეთ-დასავლეთით, მდ. ჭოროხის, მდ. მტკერისა და არაქსის სათავეებთან მდებარე ტერიტორიები და თითქმის შავი ზღვის სანაპიროზე გავიდა [გამყრელიძე. თოდუა 2006; 51-52]. ამ პერიოდის დანე იბერიის სამეფოს პოლიტიკური ისტორია მჭიდროდ უკავშირდება რომის სახელმწიფოს [Ломоухи 1978]. როგორც არაერთგზის აღნიშნულა, ეს ვითარება გამოწვეული იყო რომსა და პონტოს შორის წარმოებული ომებით. ამ ომებში ჩათრეული იქნა იბერიაც. ეს მოვლენა, როგორც ჩანს, უნდა მომხდარიყო ძვ. I საუკუნის 80-იანი წლებიდან. ყოველ შემთხვევაში, ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა მემნონის ცნობა იმასთან დაკავშირებით, რომ პონტოს მეფე მითრიდატემ ძვ. წ. 89-88 წლის ზამთარში რომის წინააღმდეგ წამოიწყო ომი და მოკავშირეებად გაიხადა პართელები, მიდიელები, სკვითი მეფეები, ტიგრან არმენიელი და იბერი მეფე [ყაუხჩიშვილი 1976; 169-170]. თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებით, მემნონთან მოხსენიებული იბერი მეფე უნდა ყოფილიყო დიონ კასიოსისა და აპიანესეული არტოკე, რომელსაც აიგივებენ ქართული წყაროების არტაგთან [ყაუხჩიშვილი 1976; 170]. ამრიგად, რომისა და პონტოს დაპირისპირების თავდაპირველ ეტაპზე იბერია (ქართლი) ნებსით თუ უნებლიეთ პონტოს მოკავშირედ გვევლინება და ამ რეალობას უნდა გამოეწვია მისი მოხვედრა რომის საგარეო ინტერესებში. სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც აღნიშნულია, რომ მეფე არტაგი//არტოკე მოუმზადებელი შეხვდა პომპეუსის ლაშქრობას და სწორედ ეს ვითარება გახდა ქართლის სასტიკი მარცხის მიზეზი, რადგან მეფემ დედაქალაქიც კი ვერ გაამაგრა ხეირიანად [Ломоухи 1978; 103]. თუ ეს მოსაზრება სინამდვილეს შეესაბამება, მა-

შინ გარკვეულწილად აზრს კარგავს მემნონისა და პლუტარქეს ცნობები იმასთან დაკავშირებით, რომ ლუკულუსთან ომის დროს იბერები იყვნენ პონტოს და სომხეთის მოკავშირეები [Jомоури 1978; 100]. თუმცა, აპიანეს ცნობის მიხედვით, უკვე პომპეუსის დროს იბერები პონტოს მოკავშირეები აღარ არიან [Appian. Mithr. 101]. ეს ვითარება კი ალოგიკური ჩანს. გამოდის, რომ იბერები ომის თავდაპირველ ეტაპზევე რომის მოწინააღმდეგეები არიან, ხოლო რომაელები ამის მიუხედავად, არ ჩქარობენ იბერიაში ლაშქრობას და აქ მოდიან მხოლოდ მას შემდეგ, რაც იბერები მხარს აღარ უჭერენ პონტოს და სომხეთს. ამ შემთხვევაში, ალბათ გასაზიარებელია ქართულ ისტორიოგრაფიაში გამოთქმული ვარაუდი იმასთან დაკავშირებით, რომ აპიანესთან მოხსენიებული იბერები არ უნდა გაიგივდეს იბერიის სამეფოს დაქვემდებარებაში მყოფ მოსახლეობასთან, არამედ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ მკვიდრნი ქართლის იმ დაკარგული ტერიტორიებისა, რომლებიც ქ. წ. II საუკუნის 90-იან წლებში მიიტაცა სომხეთის სამეფომ [Jомоури 1978; 102]. თუ ეს მოსაზრება სინამდვილეს შეესაბამება, მაშინ შეიძლება მართლა დაეუშვათ, რომ ქართლის მეფე მოუშზადე-ბელი შეხვდა პომპეუსის ლაშქრობას, თუმცა მაინც ძნელი წარმოსადგენია, რომ არტაგი ინფორმირებული არ ყოფილიყო მეზობლად მიმდინარე ბრძოლების შესახებ, რომელიც დროგამოშვებით თითქმის მეოთხედი საუკუნის მანძილზე გრძელდებოდა. აქვე ინტერესმოკლებული არ უნდა იყოს იმის გარკვევაც, როგორ აისახა ეს პერიოდი ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში. საკითხით დაინტერესებულ მკვლევართაგან თითქმის არავის შეპარვია ეჭვი პომპეუსის თანამედროვე არტოკესა და ლეონტი მროველისეული არტაგის ერთიდაიგივეობის შესახებ. თუ დაუფერებთ თ. ყაუხჩიშვილის მოსაზრებას, რომელიც დამყარებულია მემნონის უაღრესად ზოგად ცნობაზე, არტაგი უკვე მეფეა ქ. წ. 89-88 წლებში. ლეონტი მროველის ცნობით, არტაგი იყო ქართლის რიგით მეექვსე მეფე და მან ტახტზე დაჰყო სულ ორი წელი. მისი მეფობის დროს ქართლი დალაშქრეს სპარსელებმა და არტაგიც დაამარცხეს [ლეონტი მროველი 1955; 30].

გ. მელიქიშვილმა რომაული წერილობითი წყაროებისა და ლეონტი მროველის თხზულების შეჯერების შედეგად თითქმის გამორიცხა არტაგისა და არტოკეს იდენტურობა და აღნიშნა, რომ ანტიკური ხანის ქართლის მეფეთა ნუსხაში ხარვეზი სწორედ იქ ჩნდება, როდესაც იწყება რომაული ეპოქა, რადგან უცხოური წყაროებით ცნობილი არც ერთი ქართველი მეფე არ მოიხსენიება არც „ქართლის ცხოვრებასა“ და არც „მოქცევაი ქართლისაიში“ [მელიქიშვილი 1978; 60-61]. თუმცა, ამის

შემდეგ იმავე ნაშრომში მან მაინც გააიგივა არტაგი არტოკესთან და ამ მეფეს იბერიის (ქართლის) მეფეთა ნუსხაში მიუჩინა მეთვრამეტე ადგილი და მისი ზეობის პერიოდი ზოგადად შემოსაზღვრა ქ. წ. I საუკუნის 60-იანი წლებით [მელიქიშვილი 1978; 62]. ბუნებრივად ჩნდება კითხვა, რა საფუძველი არსებობს, რომ ვამტკიცოთ ანდა უარვყოთ არტოკესა და არტაგის ერთიდაიგივეობა. რა თქმა უნდა, სადავო არ არის, რომ „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაი ქართლისაის“ მატიანეში ვერ აისახა რომისა და ქართლის ურთიერთობის რეალიები. თავი რომ დავანებოთ პომპეუსის ლაშქრობას, ამ წყაროებში ასახვა ვერ ვპოვა ანტიკური ეპოქის იბერიის (ქართლის) სამეფოს ისეთმა ძლევამოსილმა პერიოდმა, როგორსაც წარმოადგენდა I-II საუკუნეები. საკმარისია აღინიშნოს, რომ ამ ეპოქის დიდი ქართველი პოლიტიკოსები (განსაკუთრებით ფარსმან II) დახატული არიან ნახევრად ზღაპრულ ფერებში, ისე რომ მათი რეალური არსებობა შესაძლოა ეჭვის ქვეშაც დადგეს. მდგომარეობას ვერ შევლის ის ფაქტი, რომ ფარსმან II-ს ლეონტი მროველი და „მოქცევაი ქართლისაის“ ავტორი „ქველის“ თიკუნით მოიხსენიებენ. მიგვაჩნია, რომ საქმე არ გვაქვს შემთხვევითობასთან და ეს ყველაფერი შეგნებულად განხორციელდა. სიახლე არ იქნება თუ აღვნიშნავთ, რომ ლეონტი მროველის თხზულება და „მოქცევაი ქართლისაის“ ქრონიკაც იდეოლოგიური დატვირთვის მატარებელი ნაწარმოებებია. ავტორების მიზანს არ წარმოადგენდა წარმოეჩინათ ანტიკური (წარმართული) ქართლის ძლევამოსილი ისტორია. მიზანი სრულიად საპირისპირო იყო. ეჩვენებინათ, როგორი დაკნინებული იყო წინაქრისტიანული პერიოდის ქართლის სამეფო და როგორ გაძლიერდა იგი გაქრისტიანების შემდეგ. სწორედ ამ უმთავრესი მიზეზის გამო ხსენებულ ნაწარმოებებში არათუ მიახლოებით მაინც აისახა რომაული ეპოქის იბერიის (ქართლის) სიდიადე, არამედ მოხდა პირიქით და ეს ხანა წარმოაჩინეს ყველაზე უფრო სუსტ და დაკნინებულ ეპოქად, როდესაც ქართლი არათუ მეტ-ნაკლებად ძლიერი სამეფოა, არამედ მას ერთი მეფეც კი არ ჰყავს სამეფო და სამეფო ხელისუფლება გაყოფილია ორ მეფეს შორის და ქართლში ორმეფობა იწყება სწორედ რომაული ეპოქიდან.

ლეონტი მროველისეული არტაგი დღემდე გამოთქმული ყველა მოსაზრებით, იგივე არტოკეა. „მოქცევაი ქართლისაის“ ქრონიკაში ასეთი სახელის მეფე არ მოიხსენიება და ამ წყაროს მიხედვით ქ. წ. I საუკუნის 70-იანი წლების მეფეები არიან ამაზასპი, ფარსმანი და მირდატი. ეს გარემოება კი ცოტა არ იყოს, დაუფერებელი ჩანს, რადგან ასეთ მცირე დროში ამდენი მეფის შეცვლა თავისთავად გულისხმობს პოლიტიკურ არას-

ტაბილურობასაც. სამწუხაროდ, ჩვენ არანაირი საშუალება არ გავგაჩნია გადავამოწმოთ ეს ვითარება რადგან რომაული წერილობითი წყაროები არაფერს გადმოგვცემენ ქ. წ. I საუკუნის 70-იანი წლების იბერიაში (ქართლში) მიმდინარე პოლიტიკური მოვლენების შესახებ. ისიც ფაქტია, რომ კვლევის ამ ეტაპზე თითქმის არ ხერხდება ხსენებული მეფეების ზეობის წლების თუნდაც მიახლოებით განსაზღვრა. აქვე ისიც აღსანიშნავია, რომ არავითარი საფუძველი არ არსებობს ეჭვი შევიტანოთ დიონ კასიუსისა და აპიანეს იმ ცნობების სისწორეში, რომლებიც შეეხება იბერიაში (ქართლში) მიმდინარე ამბებს და რომისა და ქართლის ურთიერთობის რეალიებს. ასევე სანდო უნდა იყოს ისიც, რომ ამ ავტორებს სავსებით ზუსტად აქვთ შემონახული ქართლის მაშინდელი მეფის სახელი, ისევე როგორც შემდგომი ხანის მეფეებისა – ფარნაბაზი, მითრიდატე, ფარსმანი და ამ მხრივ ისინი სანდოობას იმსახურებენ. აქვე შესაძლებელია ვარაუდის სახით გამოვთქვათ შემდეგი მოსაზრებაც, ხომ არ შეიძლება „მოქცევაი ქართლისაიში“ და „მეფეთა ცხოვრებაში“ მოხსენიებულ ქართლის მეფეებს, რომელთა რეალური არსებობა ეჭვის ქვეშ დგება, სინამდვილეში ერთი პიროვნება, არტოკე აერთიანებდეს. თუ ამ ვარაუდს დავეყრდნობით, მაშინ ქ. წ. I საუკუნის 80-60-იანი წლების ქართლის მეფეთა ქრონოლოგიურ რიგშიც გაქრება ის გაურკვეველი შეუსაბამობა, რომელზეც უკვე იყო საუბარი. არანაირი მოულოდნელობა არ იქნება, თუ მივიჩნივთ, რომ არტოკეს ემეფა ქ. წ. 89-65 წლებში, შესაძლოა 60-იანი წლების მიწურულამდეც. რომაული წერილობითი წყაროების მონაცემები თუ მხარს არ უჭერენ ამდაგვარ ვარაუდს, არც კატეგორიულად გამორიცხავენ ასეთი ფიქრის საშუალებას.

ამგვარად, ქ. წ. I საუკუნის 80-60-იან წლებში შექმნილი პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, იბერია პონტოს მოკავშირე ქვეყნიდან რომის მოკავშირე, თუ რომზე დამოკიდებული, ქვეყანა ხდება. ორივე შემთხვევაში პოლიტიკური არჩევანი გარე ძალის დატანებით მოხდა. ძნელია, დაბეჯითებით ვამტკიცოთ, რომ არტოკეს დიდი სურვილი ჰქონდა რომის მოკავშირე გამხდარიყო. ასეთი მოსაზრების გამოთქმის საშუალებას გამორიცხავენ დიონ კასიუსისა და აპიანეს ცნობები, რომელთა თანახმად, არტოკე ალბანეთის მეფე ორიოსესთან ერთად წინააღმდეგობას უწევდა პომპეუსის ლეგიონებს და საკმაო ზარალიც ნახა [Appian, 24.199; პლუტარქე 1975; 330; ლომოური 1966; 60-61]. ამდენად, არტოკე დარჩა პოლიტიკური არჩევანის გარეშე და იძულებული გახდა რომის მოკავშირეობა და ქვეშევრდომობა ელიარებინა.

ქ. ნ. I საუკუნის 50-იან წლებში იბერიის პოლიტიკური ორიენტაცია კვლავ იცვლება. ეს გარემოება სწორედ იმ ფაქტზე მიანიშნებს, რომ რომისა და იბერიის მოკავშირეობა საკმაოდ ამორფული ხასიათის იყო და პირველივე შემთხვევისთანავე იბერიის ხელისუფალნი ცდილობდნენ ამ დამოკიდებულებისგან გათავისუფლებას. მდგომარეობა არ შეცვლილა მომდევნო ხანაშიც. ვგულისხმობ ქ. ნ. 53 წლის მოვლენებს, როდესაც კარას ბრძოლაში პართელებმა პირნიმინდად დაამარცხეს მარკუს კრასუსის არმია და თვით კრასუსიც ამ ბრძოლაში დაიღუპა [Ломоури 1978; 119-120]. ამ მარცხმა საგრძნობლად შეზღუდა რომის გავლენა აღმოსავლეთის ქვეყნებში, სადაც გარკვეული დროით დამყარდა პართიის ჰეგემონია. აღნიშნული ვითარებიდან გამომდინარე, გ. მელიქიშვილი მიიჩნევს, რომ ქ. ნ. I საუკუნის 50-30-იან წლებში იბერია მეზობელ ალბანეთთან ერთად საერთოდ უნდა გათავისუფლებულიყო რომისადმი დამოკიდებულებისაგან, რადგან რომს უფრო ახლოს მდებარე სომხეთის დამორჩილების თავიცი აღარ ჰქონდა და მით უმეტეს, ქართლი მისთვის სრულიად ხელმიუწვდომელი იქნებოდა [მელიქიშვილი 1970; 508]. ჩვენი მხრიდან დავამატებთ, რომ რა თქმა უნდა, ძნელია დაბეჯითებით ვამტკიცოთ იბერიის მიერ სრული თავისუფლების მოპოვება ქ. ნ. I საუკუნის 50-იანი წლებიდან, მით უმეტეს, როდესაც ქ. ნ. 53 წლის მოვლენებში (კარას ბრძოლა) იბერიის სამეფოს მონაწილეობის შესახებ არავითარი პირდაპირი ცნობა არ გაგვაჩნია, თუ არ გავითვალისწინებთ მოვსეს ხორენაცის უაღრესად ზოგად გადმოცემას, რომლის თანახმადაც, არტავაზდმა ბრძანა შეეკრიბათ ათიათასობით ჯარი ატრაპატაკანში, აგრეთვე კავკასიელ მთიელთა, ალვანთა და ქართველთა შორის, დაიძრა და მიაშურა შუამდინარეთს, აოტა რომაელთა ლაშქარი [ხორენაცი 1984; 119]. ხორენაცის ამ გადმოცემაში მართალია, გაზვიადებულად არის წარმოჩენილი სომხეთის მეფის შესაძლებლობები, მაგრამ ცხადია, რომ არტავაზდის შუამდინარეთში ლაშქრობის ზოგადი სურათი მას სწორად აქვს გადმოცემული. იგი შეიძლება მომხდარიყო მხოლოდ კრასუსის კატასროფის, ე. ი. ძვ. წ. 53 წლის, შემდეგ [ლომოური 1994; 55]. ხორენაცის ცნობასთან ერთად თუ გავითვალისწინებთ შედარებით მოგვიანო ხანის სიტუაციასაც, მაშინ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ქართლში რომის გავლენა თუ არ დასრულდა, მნიშვნელოვნად შესტდა მაინც. ამ შემთხვევაში სინამდვილესთან ახლოს უნდა იდგეს ა. ბოლტუნოვას მოსაზრება იმასთან დაკავშირებით, რომ ქ. ნ. 53 წლის შემდეგ ქართლი გადავიდა პართიის მხარეზე [Болтунова 1965; 458]. რომის მეორე ტრიუმვირატი (ოქტავიანე, ანტონიუსი, ლეპიდუსი) ვერ ურიგდებოდა პართიის

გაბატონებას რომის ყოფილი გავლენის სივრცეში და ამიტომ ანტონიუსმა ქ. ნ. 36 წელს გაილაშქრა პართიის წინააღმდეგ. ლაშქრობის დაწყების მომენტში მის უმთავრეს მოკავშირეს წარმოადგენდა სომხეთის მეფე არტავაზდ IV. თუმცა, არტავაზდს ბოლომდე მაინც არ სჯეროდა ანტონიუსის გამარჯვება, რადგან რომაელთა ძალები არ იძლეოდა გამარჯვების გარანტიას. ამიტომ სომხეთის მეფემ დაიკავა მეტად ორჭოფული პოზიცია და შუა ლაშქრობის დროს უღალატა კიდეც რომაელებს, საკუთარ განკარგულებაში მყოფი ჯარი და ალალი ბრძოლის ველის მაგივრად სომხეთში გააბრუნა, რამაც რომაელთა მარცხი გამოიწვია [Бокшанин 1966; 110-117]. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ არტავაზდი მოქმედებდა საკუთარი ინტერესებიდან გამომდინარე და მან კარგად გამოიყენა რომაელთა წარუმატებლობა. იგი ლაშქრობაში იძულებით მონაწილეობდა, თან ანტონიუსის გამარჯვება და შესაბამისად, აღმოსავლეთში რომის მყარად დამკვიდრება კი ხელს სულაც არ აძლევდა [Ломоури 1978; 131]. ამ მოვლენებთან დაკავშირებით ჩვენთვის, უპირველეს ყოვლისა, საინტერესოა იბერიაში შექმნილი ვითარება და მისი პოლიტიკური ორიენტაცია. პართიის წინააღმდეგ ომის დაწყების წინ ანტონიუსისთვის არსებითი იყო კავკასიის სახელმწიფოების პოლიტიკური ვექტორი. ცნობილია, რომ ანტონიუსი პართიაში ლაშქრობას ჩრდილოეთიდან, ატროპატენიდან გეგმავდა და სწორედ ამ მიზეზის გამო იყო მისთვის მნიშვნელოვანი იბერიისა და ალბანეთის მეფეების მხარდაჭერა. სწორედ ამ რეალობას აფიქსირებენ დიონ კასიუსი და სტრაბონი, რომლებიც გადმოგვცემენ, რომ ქ. ნ. 36 წელს კავკასიაში გამოგზავნილი იქნა პუბლიუს კანიდიუს კრასუსი, რომელმაც დაამარცხა იბერთა მეფე ფარნაბაზე და გაიხადა იგი მოკავშირედ, შემდეგ შეიჭრა ალბანეთში, დაამარცხა ალბანელები, მათი მეფე ზობერი და მასაც მსგავსად მოექცა [Strabo XI, 3.5; Cassius Dio XLIX, 24.1].

ამგვარად, პართიასთან ომის წინ ანტონიუსმა მთელი კავკასია აქცია საკუთარ მოკავშირედ. თუმცა, როგორც შემდეგ განვითარებულმა მოვლენებმა ცხადჰყო, ამ ნაბიჯმა რომი მაინც ვერ იხსნა მარცხისგან. ალბათ, შეიძლება ისიც აღინიშნოს, რომ ანტონიუსი არც ბოლომდე სომხეთის იმედად ყოფილა და არც ქართლს და ალბანეთს გაუწევიათ მისთვის ქმედითი სამხედრო დახმარება. ანტონიუსმა განცდილი მარცხის მთავარ მიზეზად, არც თუ უსაფუძვლოდ, მიიჩნია სომხეთის მეფის ღალატი და ძვ. 34 წელს სომხეთში შეიჭრა, არტავაზდი დაატყვევა და ეგვიპტეში გაგზავნა, სადაც მოგვიანებით სიკვდილით დასაჯა, ხოლო სომხეთის სამეფო საერთოდ გააუქმა და იგი რომის რიგით პროვინციად გამოაცხადა [Cassius

Dio XLIX]. სომხეთის საკითხის ასეთმა რადიკალურმა გადაწყვეტამ რომის წინაშე ბუნებრივად დააყენა კავკასიაში ახალი დასაყრდენი ძალის პრობლემა. მართალია, რომაულ წყაროებში პირდაპირი ცნობა არ შემონახულა, მაგრამ ქ. ნ. I და ქ. შ. I საუკუნეების პოლიტიკური მოვლენებიდან და აგრეთვე, არქეოლოგიური მონაცემებიდან გამომდინარე, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ასეთ ქვეყნად იქცა სწორედ იბერიის (ქართლის) სამეფო. ეს ვითარება ქართლის პოლიტიკურ ინტერესებშიც შედიოდა, რადგან სომხეთში სამეფო ხელისუფლების გაუქმებამ იქ შექმნა მძლავრი ანტი-რომაული განწყობა და ამ სიტუაციაში თანდათან გაძლიერდა პარტიის გავლენა, რაც თავის მხრივ, საფრთხეს უქმნიდა ქართლსაც. ამიტომ იბერიის (ქართლის) პოლიტიკური წრეებისათვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა რომთან სამოკავშირეო ურთიერთობების შენარჩუნებას. ასეთი ურთიერთობა რომისთვისაც მისაღები უნდა ყოფილიყო, რადგან სომხეთში ანტირომაული განწყობის ფონზე ის სწორედ იბერიის მეშვეობით შეეცდებოდა დაბალანსებული პოლიტიკის გატარებას კავკასიაში. თანაც, ეს ის დრო იყო, როდესაც საკუთრივ რომში ოქტავიანესა და ანტონიუსს შორის მიმდინარეობდა შიდა ბრძოლა ერთპიროვნული ხელისუფლების მოსაპოვებლად და ამ ვითარებაში, როგორც ჩანს, რომს ძალა აღარ შესწევდა ადრინდელივით აქტიურად ჩარეულიყო კავკასიის საქმეებში და სავსებით აძლევდა ხელს ისეთი მოკავშირე ქვეყანა, ამ შემთხვევაში იბერია, რომელიც თუ არ დადგებოდა მკვეთრად გამოხატულ პრორომაულ პოზიციაზე, რეგიონის მასშტაბით ანტირომაულ მოძრაობას მაინც არ დაიწყებდა. სწორედ ამ მდგომარეობიდან გამომდინარე, უნდა ვივარაუდოთ, რომ ქ. ნ. I საუკუნის 30-იანი წლებიდან და, უფრო ზუსტად, ქ. ნ. 34 წლის შემდეგ, იბერიის მეფე ფარნავაზ II-ს მიეცა დამოუკიდებელი პოლიტიკის გატარების საშუალება. ეს კი, თავის მხრივ, მთავარი სტიმული უნდა ყოფილიყო ამ ქვეყნის თანდათანობითი აღმავლობისათვის. აღნიშნული ვითარება კარგად მიესადაგება ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნის არქეოლოგიურ სიტუაციასაც. მაგალითისთვის შეგვეძლო დაგვესახელებინა შორაპნის ციხის საკითხი.

არც იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური ისტორიის ზოგადი სურათი და არც არქეოლოგიური აღმოჩენები არ იძლევა საშუალებას, რომ გავიზიაროთ ქართულ ისტორიოგრაფიაში დღემდე მყარად დამკვიდრებული შეხედულება შორაპნისა და დიშნას ციხეების აღმშენებლად ფარნავაზის მიჩნევის შესახებ. მოყოლებული ლეონტი მროველიდან ყველა მკვლევარი, ვინც კი ქართლის ისტორიის ხსენებულ მონაკ-

ვეთს შეხება, ერთხმად აღნიშნავს, რომ ფარნავაზმა ქართლის სამეფო შექმნა ეგრისთან მჭიდრო თანამშრომლობით, ქუჯის თანადგომითა და დახმარებით. ამასთან, ქართლის დასავლეთი საზღვრები განავრცოლიხის ქედს გადაღმა, კოლხეთის სამეფოს ყოფილ აღმოსავლეთ პროვინციებში, სადაც შექმნა საგამგეო ერთეული, არგვეთის საერისთავო და აქვე ააშენა ორი ციხე-სიმაგრე. ვფიქროთ რომ ლეონტი მროველის ცნობა შორაპნისა და დიმნას ციხეების აღმშენებლად ფარნავაზის მიჩნევის შესახებ საფუძველს მოკლებული უნდა იყოს. ყოველ შემთხვევაში ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა არქეოლოგიური მონაცემები. დიმნას ციხეზე, მართალია, ფართომასშტაბიანი გათხრები არ ჩატარებულა, მაგრამ ზედაპირული დაზვერვებით არსად ფიქსირდება ადრეელინისტური ხანის ფენების არსებობა (არქეოლოგ ვ. ჯაფარიძის ცნობა). სამაგიეროდ, არქეოლოგიურად შესწავლილია შორაპნის ციხე, რომლის გათხრებისას გაირკვა რომ ქ. ნ. IV-III საუკუნეებში აქ სრული სიცარიელეა. ელინისტური ხანის, ფარნავაზის თანადროული არაფერი დადასტურებულა. ე. ი. ქ. ნ. III საუკუნეში, ანუ იმ დროს როდესაც თითქოსდა ლეონტის მიხედვით აქ ფარნავაზი ციხეს აშენებს, არქეოლოგიური ფენა საერთოდ არ ფიქსირდება და ყველაზე ადრეული სამშენებლო ჰორიზონტი ქ. შ. I საუკუნით თარიღდება [ჯაფარიძე 1999; 14]. აქედან გამომდინარე მიგვაჩნია, რომ შორაპანში სამშენებლო სამუშაოები იწყება ქ. ნ. I საუკუნის 30-იანი წლებიდან და მშენებლობის პირველი ეტაპი, ანუ ციხის აგება, მთავრდება ქ. შ. I საუკუნეში. მშენებლობას იწყებს ფანავაზ II და როგორც ჩანს, ამთავრებს მისი მემკვიდრე მითრიდატე I¹. სავარაუდოა, რომ ეს აქცია ფარნავაზმა განახორციელა ქ. ნ. 34 წლის მოვლენების შემდეგ, როდესაც იგი რომის მოკავშირე გახდა და მის მთავარ დასაყრდენს წარმოადგენდა კავკასიაში. შორაპნის იბერიასთან კავშირის საბუთად შეიძლება გამოდგეს ის ფაქტი, რომ ციხის ყველაზე ადრეულ სამშენებლო დონეზე საფორტიფიკაციო კედლის თლილი ქვები პირონებით არის გადაბმული. ამ ფორმის პირონები კი ჯერჯერობით მხოლოდ ქართლის ქ. ნ. IV-I სს-ის ძეგლებიდანაა ცნობილი (სამადლო, წინამური, დედოფლის გორა) [გაგოშიძე 2007; 23].

ფარნავაზ II-ის მემკვიდრე მითრიდატე I უნდა ყოფილიყო. რაც შეეხება იმპერატორ ვესპასიანეს დროინდელ იბერიის მეფე მითრიდატეს, რომელიც მოიხსენიება 75 წლით დათარიღებულ წარწერაში, ჩვენი ვარაუდით, იგი უნდა ყოფილიყო მითრიდატე II [დანვრ. იხ. მახარაძე, ბრატკაძე 2001: 48-61].

ამავე პერიოდში შენდება გრანდიოზული კომპლექსი, სამეფო სასახლე, დედოფლის გორაზეც [Gagoshidze 2004; 170-185]. ამრიგად, ფარნავაზ II-ის დროს საკმაოდ ხელსაყრელი პირობები შეიქმნა ქვეყნის გასაძლიერებლად და ამ ვითარების ერთგვარი გამოძახილი უნდა იყოს ქართლის პოლიტიკური გავლენის გავრცელება ყვირილის ხეობაშიც, რასაც ადასტურებენ არქეოლოგიური აღმოჩენებიც [მახარაძე 1993; 19]. ასე რომ, საქმე გვაქვს მეტად საინტერესო შემთხვევასთან, როდესაც ძველმა ქართულმა ისტორიოგრაფიამ (ლეონტი მროველი, „მოქცევაი ქართლისაი“) ერთ პიროვნებად გააერთიანა რეალურად სხვადასხვა ეპოქაში მოღვაწე ორი ფარნავაზი და ფარნავაზ I-ს მიაწერა ის მოვლენები, რაც სინამდვილეში მოხდა ქ. წ. I საუკუნეში, ფარნავაზ II-ის დროს. თუმცა, სამეცნიერო ლიტერატურაში ისიც აღნიშნულია, რომ ქ. წ. II ს-ში იბერიას უნდა დაეკარგა კოლხეთისა და იბერიის საზღვარზე მდებარე ციხეები სკანდა და შორაპანი, რომლებიც ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, ქართლის მეფის ფარნავაზის აგებულია, მაშინ როცა, სტრაბონი შორაპანს მოიხსენიებს კოლხურ ციხე-სიმაგრედ [გაგოშიძე 2007; 27]. სკანდას ციხის შესახებ ყურადღებას არ გავამახვილებთ, რადგან იგი საერთოდ ადრე ბიზანტიურ ხანაშია აგებული [Леквинадзе 1963; 174-186]. და არც ქართული საისტორიო ტრადიცია მიაწერს მის აშენებას ფარნავაზს. ლეონტი მროველის ცნობით, ფარნავაზმა არგვეთში შორაპნისა და დიმნას ციხეები ააგო [ქც. 1955; 23] და ჩვენთვის საინტერესო ეპოქაში იბერია სკანდას ციხეს ვერ დაკარგავდა ერთი უბრალო მიზეზის გამო, რომ იგი ჯერ კიდევ არ არსებობდა. ის ფაქტი კი, რომ სტრაბონი შორაპანს კოლხეთის ციხედ მოიხსენიებს, ამ შემთხვევაში ძლიერ არგუმენტად ვერ გამოდგება, რადგან ჩანს, რომ სტრაბონს შორაპნის სანახევსა და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთზე ერთობ ზერელე წარმოდგენა ჰქონდა. ამის მაგალითი თუნდაც ის რეალობაა, რომ ბერძენი ავტორის თანახმად, მდინარე ფასისის სათავე არმენიაშია [ყაუხჩიშვილი 1958; 123]. არადა, ეს რომ მართლა ასე ყოფილიყო, ფასისი კასპიის ზღვის აუზის მდინარე იქნებოდა და არა შავი ზღვის. ამიტომ რეალობასთან ახლოს უფრო ის მოსაზრება გვეჩვენება, რომ კოლხეთის მთიანეთი შორაპნის აღმოსავლეთით, მდინარეების ყვირილას, ძირულასა და ჩხერიმელას ხეობები (დღევანდელი საჩხერის, ჭიათურისა და ხარაგაულის რაიონები) მითრიდატე ევპატორის მიერ კოლხეთის ოკუპაციის შემდეგაც იბერიის (ქართლის) სამეფოს შემადგენლობაში დარჩენილა [გაგოშიძე 2007; 23]. ჩვენი მხრიდან დავამატებთ, ქ. წ. I ს-ის 30-იანი წლებიდან ქ. შ. II-III სს-ის ჩათვლით, იბერია აკონტროლებდა არა მხოლოდ აღნიშნულ მინა-წყალს, არამედ მთელ აღ-

მოსავლეთ კოლხეთს და კოლხეთის გარკვეულ შიდა ოლქებსაც. სავსებით გასაზიარებელია ის მოსაზრება, რომლის თანახმადაც, რომმა მიუხედავად ძლევამოსილებისა, მაინც ვერ მოახერხა შიდა კოლხეთის სრული დამორჩილება. ეს ვერ მოხერხდა ვერც არისტარქეს, ვერც მითრიდატე პერგამონელისა და ვერც პოლემონის ხელით [გამყრელიძე 2001: 68]. მიგვაჩნია, რომ კოლხეთის ტერიტორიაზე იბერიის სამეფოს მყარად შესვლა და კოლხური ტერიტორიების ათვისება ქ. ნ. I ს-ის უკანასკნელ მეოთხედსა და ქ. შ. I ს-ში ხდება და ამ მხრივ ნიშანდობლივია ფალავიუს არიანეს საყურადღებო ცნობა ძიდრიტებთან დაკავშირებით. ნ. ლომოურის შენიშვნით, დასავლეთ საქართველოს ცენტრალური ნაწილი, მდინარე რიონის ორივე სანაპირო, როგორც არიანეს აღწერილობიდან ჩანს, II ს-ში ეჭირათ ლაზებს, ხოლო ძიდრიტების ტერიტორია უნდა ყოფილიყო ჭოროხის შესართავის ჩრდილოეთით აჭარა-ქობულეთის მხარე. კონკრეტულად ვინ იყვნენ ძიდრიტები, ძნელი სათქმელია, არიანეს გარდა ისინი არსად არ მოიხსენიებიან. შესაძლოა ეს სახელი „პერიპლუსის“ გადამწერების მიერ არის დამახინჯებული [ლომოური 2001: 5-6]. თუ არიანე სიმართლეს გადმოგვცემს, რომ ძიდრიტების (ამ ეთნიკური ელემენტის ზუსტ სახელს ამ შემთხვევაში ნამდვილად არა აქვს გადამწყვეტი მნიშვნელობა) ტერიტორიას იბერიის მეფე ფარსმან II აკონტროლებდა, მაშინ მათი განსახლების არეალი თავისუფლად შეიძლება მოიცავდეს დღევანდელი გურიის ნაწილსაც, ან წინააღმდეგ შემთხვევაში ლაზების რაღაც გარკვეული ნაწილიც უნდა მივიჩნიოთ ფარსმანის ქვეშევრდომად. ასეთი ვარაუდის საფუძველს იძლევა ურეკის არქეოლოგიური მონაპოვარი, რომელიც თავისი ხასიათით აშკარად აღმოსავლურ ქართული ძეგლების ანალოგიურია [აფაქიძე 1947: 110] და ცოტა აქვს საერთო დასავლეთ საქართველოს თანადროულ ძეგლებთან [სადრაძე 2009].

ფარსმანის დროს იბერია ნამდვილად თუ გადიოდა შავ ზღვაზე, მაშინ ეს ზოლი სწორედ გურა-აჭარის მიდამოებში უნდა ვიგულისხმოთ, რადგან თუ ლაზები რიონ-ფაზისის ორივე სანაპიროზე ცხოვრობდნენ და მათ პოლიტიკურად არაფერი ჰქონდათ საერთო იბერიასთან, ცოტა შეუსაბამობა გამოდის, რადგან იხატება უცნაური სურათი: იბერია აკონტროლებს არგვეთს, ანუ იმ ტერიტორიის ნაწილს, სადაც ლაზების რაღაც ნაწილი აშკარად ცხოვრობს, შემდეგ დაახლოებით დღევანდელი ვანი-ბაღდათის მიდამოებიდან შავ ზღვამდე გურიის ჩათვლით, რომის მოკავშირე ლაზიკის გავლენის არეალია და გურიის სამხრეთით, ქობულეთის მიდამოებში კვლავ იბერიის გავლენის ზონაა. ანუ დასავლეთ საქართველოს

ტერიტორიაზე იბერიის გავლენის ქვეშ მყოფ ორ რეგიონს საზღვარი და შეხება არა აქვს ერთმანეთთან. ეს კი დაუჯერებელი ფაქტია. უფრო სავარაუდოა, რომ იბერია აკონტროლებდა დასავლეთ საქართველოს ზოლს ლიხის ქედიდან შავ ზღვამდე და მის კონტროლს დაქვემდებარებულ რეგიონებს მიეკუთვნებოდა დღევანდელი ზემო იმერეთი, ქვემო იმერეთისა და გურია-აჭარის ნაწილი. კერძოდ, მდინარეების სუფსა-ნატანებისა და კინტრიშის აუზები. რაც შეეხება იმ ფაქტს, რომ რომაულ-ბიზანტიურ წერილობით წყაროებში არ მოიხსენიება ანტიკური ხანის გურიის ურბანისტული ცენტრები (ურეკი, ვაშნარ-სპონიეთი), უნდა აიხსნას იმ გარემოებით, რომ ეს ისტორიკოსები ლაზიკის მხოლოდ იმ პუნქტებს ასახავდნენ, სადაც საბრძოლო მოქმედებები მიმდინარეობდა [გამყრელიძე, თოდუა 2006; 69]. ვითარებას ვერც ის გარემოება შეცვლის, რომ ურეკის მდიდრული სამარხეული არტეფაქტები III-IV სს-ით თარიღდება [აფაქიძე 1947; 110], რადგან ზემოთ მოხმობილი მსჯელობებიდან გამომდინარე, რომელიც ემყარება იბერია-კოლხეთის ზოგადპოლიტიკური ისტორიული სურათის ანალიზს, არ გამოირიცხება ამ რეგიონში საერისთავო (საპიტიახშო) ცენტრის შექმნა უკვე I-II საუკუნეებიდან, რაც თავისთავად გულისხმობს აქ ხსენებული ეპოქის ძეგლების გამოვლენის აუცილებლობას. ვ. სადრაძის აზრით, ურეკის სამარხეული კომპლექსების აღმოჩენა სრულ უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ საზოგადოების პოლიტიკურად, ეკონომიურად და სოციალურად დაწინაურებული წევრის თუ წევრების ნეკროპოლის არსებობა და ამ მასალების საფუძველზე უნდა ვიგულისხმოთ სუფსა-ნატანების ორმდინარეთში პოლიტიკური (საპიტიახშო) ცენტრის არსებობა, სამაროვნის შესაბამისი და შესატყვისი მძლავრი საქალაქო დასახლებით [სადრაძე 2009; 54]. კვლევის ამ ეტაპზე სავსებით მისაღებად მიგვაჩნია სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული მოსაზრება იმასთან დაკავშირებით, რომ ინფორმაციის სიმწირის მიუხედავად, სუფსა-ნატანების ორმდინარეთში დადასტურებული არქეოლოგიური მონაპოვარი ელინისტური ხანიდან თუ არა, გვიანანტიკური ხანიდან მაინც გარკვეული პოლიტიკური ერთეულის, გურიის საერისთავო-საპიტიახშოს თანდათანობით ჩამოყალიბებაზე უნდა მიანიშნებდეს [სადრაძე 2009; 56].

ანალოგიური ვითარება უნდა ყოფილიყო ზემო იმერეთთან დაკავშირებითაც. არქეოლოგიური აღმოჩენებით და ქ. ნ. I საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედის იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური ვითარების ურთიერთშეჯერებით იმ ვარაუდის გამოთქმაც შეიძლება, რომ ფარნავაზ II-მ გააატარა გარკვეული ადმინისტრაციული რეფორმებიც და სრულიად

შესაძლებელია, სწორედ ამ დროს შეიქმნა არგვეთის (resp. შორაპნის) საერისთაოც და სწორედ ამ დროიდან კოლხეთის აღმოსავლეთი რეგიონი გარკვეული ხნით მოექცა ქართლის სამეფოს ფარგლებში. მიგვაჩნია, რომ ლეონტი მროველის ცნობა ქ. წ. III საუკუნეში ფარნავაზის მიერ არგვეთის დიდი საერისთაოს შექმნის შესახებ რამდენადმე ანაქრონისტული ხასიათისაა და ვერ უახლოვდება რეალურ ისტორიულ ვითარებას, რადგან იმ დროისთვის, როდესაც ლეონტი მროველი შორაპნის დანიშნაურებას ვარაუდობს, არქეოლოგიური მონაცემებით არგვეთში ყველაზე მნიშვნელოვანი ცენტრი ჩანს საირხის ადგილზე არსებული დასახლება, რომელიც ქ. წ. III საუკუნეში აღმავლობას განიცდის [ნადირაძე 1990; 131]. სწორედ ამ პერიოდში საირხეში, წყაროსთავის გორაზე შენდება გრანდიოზული კომპლექსი და ამავე ხანას მიეკუთვნება საირხეშივე, ადგილ ლომინაურში მიკვლეული დორიული კაპიტელებიც [მახარაძე 1997; 11-17]. ქ. წ. I საუკუნის ბოლოს საირხეში დასახლება არსებობას წყვეტს [მახარაძე. ბრავაძე 1990; 40]. ვფიქრობთ, რომ ეს ორი მოვლენა, შორაპანში ციხის აგება და საირხეში დასახლების შეწყვეტა, კარგად ესადაგება ერთმანეთს და ჩვენი ვარაუდითაც, სწორედ ამ დროიდან იწყება შორაპნის განსაკუთრებული აღმავლობის პროცესი. ლეონტი მროველისეული არგვეთის საერისთაოს სიდიდის შესახებ ეჭვები ჩვენს ისტორიოგრაფიაში ადრეც გამოთქმულა [ინაძე 1990; 159-164; ბრავაძე 1991; 95-96] და ჩვენს ხელთ არსებული არქეოლოგიური მონაპოვარიც, ვფიქრობთ, საესებით ადასტურებს ამ ეჭვის მართებულობას.

ამგვარად, რომაული ხანის კოლხეთის ტერიტორიაზე საგულევებელია იბერიას დაქვემდებარებული ორი საერისთაოს არსებობა – ერთი არგვეთი, ცენტრით შორაპანის მიდამოებში და მეორე სუფსა-ნატანების ორმდინარეთი, ცენტრით ურეკის მიდამოებში. იბერიის მეფეებს, როგორც ჩანს, დასავლეთით მეტი საგამგეო ერთეულის არსებობა არც არაფერში სჭირდებოდათ, რადგან არგვეთ-გურიის ხაზით პირდაპირ აკონტროლებდნენ კოლხეთის აღმოსავლეთ და ცენტრალურ ოლქებს. ეს ვითარება ჰქმნიდა მთავარი სტრატეგიული მიზნის მიღწევის მყარ საფუძველს. დასავლეთ საქართველოში კი ანტიკური ხანის იბერიის სამეფოს მთავარი სტრატეგიული მიზანი უნდა ყოფილიყო შავ ზღვაზე გასასვლელის მოპოვება-შენარჩუნება და აღნიშნული პოლიტიკური ერთეულებიც ჩვენი ვარაუდით, უნდა შექმნილიყო ქ. წ. I ს.-ის მიწურულსა და ქ. შ. I საუკუნეში.

იბერიის მეფე ფარნავაზ II

იბერიის (ქართლის) მეფე ფარნავაზ II საისტორიო წყაროებში ერთადერთხელ მოიხსენიება. მის შესახებ ცნობას გვანდის რომაელი ისტორიკოსი დიონ კასიოსი. ეს გადმოცემა ეხება ქ. წ. 36 წელს იბერიაში (ქართლში) რომაელი სარდლის – პუბლიუს კანიდიუს კრასუსის ლაშქრობას. ამ პერიოდში რომს მართავდა მეორე ტრიუმვირატი (ოქტავიანე, მარკუს ანტონიუსი, ლეპიდუსი). სწორედ ამ წელს მარკუს ანტონიუსმა გადაწყვიტა პართიის წინააღმდეგ გალაშქრება. დარტყმა უნდა განხორციელებულიყო ჩრდილოეთიდან, კასპიისპირა ტერიტორიებიდან, სადაც მდებარეობდა ატროპატენეს სამეფო (დღევანდელი აფშერონის მიდამოები აზერბაიჯანში). პართიასთან ომის წინ რომის სახელმწიფოს სამხრეთ კავკასიაში პოზიციების განმტკიცება და ზურგის გამაგრება სჭირდებოდა, რათა აქაური ქვეყნების მეთაურებს ანტირომაული ქმედებები არ ჩაედინათ. მით უმეტეს, ასეთი გამოცდილება უკვე არსებობდა. სომეხი ისტორიკოსის, მოვსეს ხორენაცის ცნობით, იბერიის და ალბანეთის მეფეები ერთხელ უკვე მონაწილეობდნენ სომხეთის მეფის – არტავაზდ II-ის ანტირომაულ ლაშქრობაში [ხორენაცი 1984; 122], რომელიც სავარაუდოდ ქ. წ. I საუკუნის 50-40-იან წლებში უნდა მომხდარიყო. ხორენაცის აღნიშნული ცნობით იმ დასკვნის გამოტანაც შეიძლება, რომ იბერიის და ალბანეთის მეფეები რომისგან დამოუკიდებელ პოლიტიკას ახორციელებდნენ და კანიდიუსის სამხრეთ კავკასიური ექსპედიციაც სწორედ ამ მეფეთა განეიტრალებას ისახავდა მიზნად. დიონ კასიოსის ცნობის მიხედვით ირკვევა, რომ რომაელებმა ამ ამოცანის გადაჭრა ნაწილობრივ შეძლეს. მათ დაამარცხეს იბერიის მეფე ფარნაბაზე (იგივე ფარნავაზ II), გაიხადეს იგი მოკავშირედ და შემდეგ მასთან ერთად შეიჭრნენ ალბანეთში. იქ მათ ერთობლივი ძალით დაამარცხეს მეფე ზობერი და მასაც სამოკავშირეო ხელშეკრულებაზე მოაწერინეს ხელი [Casios Dio XLIX, 24]. დიონ კასიოსისავე გადმოცემით, მარკუს ანტონიუსი დიდად ამაყობდა იბერიის მეფესთან კავშირის შეკვრით [Casios Dio XLIX, 25-26]. კანიდიუსთან

დამარცხების მიუხედავად, ფარნავაზ II თამამად შეიძლება მივიჩნიოთ საქართველოს ისტორიის ერთ-ერთ გამორჩეულ და დიდ მოღვაწედ. ეს პოლიტიკოსი, ანტიკური ხანის ქართლის სხვა გამორჩეული მეფეების მსგავსად, გარკვეულწილად ჩრდილშია მოქცეული და ამ ვითარებას შეიძლება ჰქონდეს კიდევ ობიექტური მიზეზები. თუმცა, მისი ღვაწლის წარმოჩენა და სათანადო დაფასებაც ობიექტური რეალობის საქმეა და წინამდებარე სტატიაც სწორედ ამ მიზანს ემსახურება.

ცნობილია, რომ ქ. ნ. I საუკუნიდან რომის საგარეო პოლიტიკაში გამორჩეული ადგილი დაიკავა სამხრეთ კავკასიაში და ამ დროიდან მოყოლებული ეს რეგიონი ყოველთვის წარმოადგენდა რომის იმპერიის გამოკვეთილი გეოპოლიტიკური ინტერესების სფეროს. სამხრეთ კავკასიაში შედიოდა მაშინდელი მსოფლიოს ერთ – ერთი უძლიერესი სახელმწიფოს, პართიის პოლიტიკურ ინტერესებშიც. სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებული მდგომარეობის მოპოვებას ცდილობდა სომხეთის სამეფოც, რომელიც ქ. ნ. 66 წელს რომთან სასტიკი დამარცხების მიუხედავად, ლიდერ ქვეყნად რჩებოდა რეგიონის მასშტაბით ქ. ნ. I საუკუნის შუა ხანებისათვის. მოკლედ რომ აღვნიშნოთ, ქ. ნ. I საუკუნის 50-40-იანი წლებისთვის იბერიის (ქართლის) პოლიტიკური მდგომარეობა სულაც არ იყო სახარბიელო, რადგან რომიც, პართიაც და სომხეთიც აქტიურად იბრძოდნენ იბერიის სამეფოს ტერიტორიების მიტაცებისთვის. მას შემდეგ, რაც ქ. ნ. 65 წელს გნეიუს პომპეუსმა ქართლი დალაშქრა, ეს ქვეყანა გადაიქცა რომის მეგობარ სახელმწიფოდ. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ ცნება „მეგობარი ქვეყანა“ რომაულ დიპლომატიაში წარმოადგენდა თავისებურ სატყუარას დაპყრობილი ხალხებისათვის, რადგან რომაელი პოლიტიკოსების აზრით, ასე უფრო ადვილი იყო დაპყრობილი ქვეყნების დამორჩილება და იქ გავლენის შენარჩუნება. ამიტომ, პომპეუსის ოკუპაციის შემდეგ იბერია რომის ჩვეულებრივ პროვინციად იქცა და „მეგობრობის“ სტატუსი მას არ აძლევდა არანაირ პრივილეგიას. ბუნებრივია, ქართლის (იბერიის) პოლიტიკური ხელისუფლების უმთავრეს ამოცანას წარმოადგენდა რომის დამოკიდებულებისგან განთავისუფლება და სამი დიდი სახელმწიფოს (რომი, პართია, სომხეთი) ურთიერთჭიდილსა და დაპირისპირებაში საკუთარი ქვეყნის გეოპოლიტიკური ინტერესების დაცვა და სახელმწიფოს სუვერენიტეტის შენარჩუნება-განმტკიცება. თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, იბერიის (ქართლის) ირგვლივ შექმნილი იყო არასახარბიელო ვითარება და ქვეყნის მომავალი განვითარება დიდად იყო დამოკიდებული უმაღლესი ხელისუფლის პოლიტიკური ლავირების უნარზე, რამდენად

შედლებდა იგი ასეთი გლობალური დაპირისპირებისა და ქართლის ტერიტორიების მიმართ პრაქტიკულად ყველა დიდი სახელმწიფოს გამორჩეული ინტერესის მიუხედავად, ქვეყნის გაძლიერებას და მეზობელი, არცთუ კეთილად განწყობილი სახელმწიფოებისათვის, მის გადაქცევას ანგარიშგასანევ პოლიტიკურ ძალად.

სამხრეთ კავკასიაში საქმეების მოგვარების შემდეგ მარკუს ანტონიუსმა რომაელთა საბრძოლო ლეგიონები პართიის წინააღმდეგ დაძრა, მაგრამ წარმატებას ვერ მიაღწია. ომში დამარცხების მიზეზი გახდა სომხეთის მეფეს არტავაზდ IV-ის საქციელი, ანუ ლალატი. მას ჩაბარებული ჰქონდა ჯარის სურსათი, სათადარიგო იარაღ-საჭურველი და ფურაჟი. რამდენიმე ათას ცხენზე დატვირთული ალალი მან ბრძოლის ველის ნაცვლად სომხეთში წაიღო, რამაც ომის ბედი პართიის სასარგებლოდ გადაწყვიტა. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ არტავაზდი მოქმედებდა საკუთარი ქვეყნის ინტერესების შესაბამისად, რადგან იგი ბრძოლაში იძულებით მონაწილეობდა და რომის გამარჯვება და კავკასიაში მისი გაბატონება ხელს სულაც არ აძლევდა [Ломоно 1978: 123]. განცდილი მარცხი ანტონიუსმა, არცთუ უსაფუძვლოდ, არტავაზდს დააბრალა. პართიასთან ომიდან ცოტა ხანში ის სომხეთში შეიჭრა, მეფე დაატყვევა და ეგვიპტეში გაგზავნა, სადაც ქ. ნ. 34 წელს სიკვდილით დასაჯა, ხოლო სომხეთის სამეფო საერთოდ გააუქმა და იგი გამოაცხადა რომის უშუალო პროვინციად [Casios Dio XIX, 27-28]. სომხეთის საკითხის ასეთი რადიკალური ფორმით გადაწყვეტამ რომაელთა წინაშე დააყენა კავკასიაში ახალი მოკავშირის თუ დასაყრდენი ძალის პრობლემა, რადგან პართიასთან ომამდე ასეთ ქვეყანას წარმოადგენდა სომხეთი. თანაც სომხეთის სამეფოს გაუქმებამ სომხეთსა და ზოგადად, სამხრეთ კავკასიაში შექმნა მძლავრი ანტირომაული განწყობა და შეიქმნა კავკასიის რეგიონის პართიის სამეფოს გავლენის ზონად გადაქცევის საშიშროება. გ. მელიქიშვილი მიიჩნევდა, რომ სწორედ ამ დროს უნდა ჩაჰყროდა საფუძველი ნებაყოფლობით კავშირზე და ინტერესთა თანხვედრაზე დამყარებულ ურთიერთობებს რომსა და იბერიას შორის, რომელიც ასე თვალნათელი იყო მოგვიანო ხანაში, I-II საუკუნეებში [მელიქიშვილი 1970: 509]. ეს მოსაზრება დამყარებული უნდა იყოს რეალურ ისტორიულ ფაქტებზე. კერძოდ, პართიასთან მარცხის შემდეგ ანტონიუსმა სადამსჯელო ზომებს მიმართა მხოლოდ სომხეთისა და მისი მეფის მიმართ. აქედან ჩანს, რომ იბერიის და იბერთა მეფის მიმართ მას პრეტენზიები არ გააჩნდა. უნდა ვიფიქროთ, რომ იბერია სწორედ პართიასთან ომის შემდეგ გადაიქცა რო-

მის მთავარ დასაყრდენ ძალად სამხრეთ კავკასიაში. ეს ვითარება ორივე მხარისთვის მისაღები უნდა ყოფილიყო. სწორედ რომის მოკავშირეობა გახდა იბერიისთვის პართიის მხრიდან ხელშეუხებლობის მყარი გარანტია, რამაც ქვეყანაში ხანგრძლივი, თითქმის ორსაუკუნოვანი მშვიდობა მოიტანა. ყოველ შემთხვევაში, არც ერთი წერილობითი წყარო არ გამოგვცემს ცნობებს ქართლის ტერიტორიაზე წარმოებული ბრძოლების შესახებ ქ. წ. 36 წლის შემდეგ და I-II საუკუნეების განმავლობაში და ეს პერიოდი იყო ქართლის (იბერიის) სამეფოს მანამდე არნახული აღმავლობისა და ძლიერების ეპოქა, რომელსაც თავისი მნიშვნელობით მხოლოდ საქართველოს „ოქროს ხანა“, XI-XII საუკუნეები თუ შეედრება.

სომხეთის სამეფოს გაუქმებიდან ცოტა ხანში მარკუს ანტონიუსის საქმეები უკუღმა დატრიალდა. ქ. წ. 31 წლის 2 სექტემბერს იგი სასტიკად დამარცხდა ოქტავიანესთან აქციუმის ბრძოლაში და სულ მალე სიცოცხლე თვითმკვლელობით დაასრულა. ამ მოვლენებმა დიდი გარდატეხა შეიტანა რომის ისტორიაში. გამარჯვებულმა ოქტავიანემ ავგუსტუსის ტიტული მიიღო და თავი გამოაცხადა რომის პირველ იმპერატორად. ქ. წ. 27 წელს რომში დასამარდა რესპუბლიკური მმართველობა და დაიწყო პრინციპატის ეპოქა. რა თქმა უნდა, მეტროპოლიაში მიმდინარე სისხლისმღვრელი ბრძოლები და სამოქალაქო ომი იბერიის სამეფოსთვის კიდევ უფრო გაძლიერების წინაპირობა უნდა ყოფილიყო. ფარნავაზ II-მ, როგორც ჩანს, კარგად გამოიყენა რომში შექმნილი რთული ვითარება და ქვეყანა თანდათან გამოიყვანა რომაელთა გავლენის სფეროდან. ბუნებრივია, არც სამოქალაქო ომში ჩაბმულ რომს შესწევდა ძალა ადრინდელივით ძალისმიერი მეთოდებით დაემორჩილებინა განდგომილი ქვეყნები და მათ შორის, იბერია. რომის მთავარი იარაღი ამ დროს დიპლომატია იყო. რომისთვის სასიცოცხლო მნიშვნელობა ჰქონდა, მისი გავლენის სფეროში მყოფ სახელმწიფოებს არ ესარგებლათ შექმნილი მდგომარეობით და შიდა გართულებების პარალელურად მისთვის არ შეექმნათ საგარეო საფრთხეებიც. ამ მხრივ ნიშანდობლივია იმპერატორ ოქტავიანეს ანდერძში დაცული ცნობა იმასთან დაკავშირებით, რომ იმპერიისთვის ყველაზე რთულ პერიოდში რომის მოკავშირე პოლიტიკოსთა რიგში იყო იბერიის მეფეც [Rex Gestae Divi Augusti. 31, 1]. მართალია, წყაროში პირდაპირი მინიშნება არ არის, მაგრამ შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ რომისადმი კეთილგანწყობილი იბერი მეფეები ყოფილიყვნენ ფარნავაზ II და მისი მემკვიდრე მითრიდატე I, რომელიც ქვეყანას მართავდა ძველი და ახალი წელთაღ-

რიცხვის მიჯნაზე და სწორედ ეს ორი ქართველი მეფე იყო იმპერატორ ოქტავიანე ავგუსტუსის თანამედროვე.

რომის იმპერიასთან თანასწორ პოლიტიკურ პრინციპზე დამყარებული ურთიერთობამ ფარნავაზ II-ს საშუალება მისცა გაეძლიერებინა ქვეყანა და იგი გადაეცემა სამხრეთ კავკასიაში უძლიერეს სახელმწიფოდ. იბერიის (ქართლის) სამეფოს აღმავლობა კიდევ უფრო თვალნათელია მისი მემკვიდრეების – მითრიდატე I-ის, ფარსმან I-ისა და ფარსმან II-ის – ზეობის წლებში.

ფარნავაზ II-ის მმართველობის ხანა გამოირჩეოდა ფართო აღმშენებლობითი საქმიანობითაც. არქეოლოგიური აღმოჩენებით დადასტურებულია, რომ სწორედ ქ. ნ. I საუკუნის უკანასკნელ მეოთხედში ქართლის ტერიტორიაზე მანამდე არნახული აღმშენებლობითი საქმიანობა მიმდინარეობს. სწორედ ამ დროს შენდება გრანდიოზული სატაძრო კომპლექსი და სასახლე დედოფლის მინდორზე, ლართისკარის სასიმაგრო სისტემა მცხეთასთან, გრანდიოზული სამეფო სასახლის კომპლექსი (სასახლე, ტაძრები, აბანოები) ბაგინეთის გორაზე (მცხეთა), ძალისის კომპლექსი – აბანოები და საცურაო აუზი განუმეორებელი მოზაიკური ფრესკებით, ციხე-ქალაქი შორაპანი და სხვ. [მახარაძე. ბრავგაძე 2001; 57]. შემორჩენილი არქეოლოგიური მონაცემები ადასტურებს, რომ ფარნავაზ II-მ გაატარა ადმინისტრაციული რეფორმებიც. სწორედ მისი მეფობის წლებში უნდა მომხდარიყო იბერიის სამეფოს დაყოფა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად, საერისთაოებად. „ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიცია, ლეონტი მროველი, ქართლის დაყოფას საერისთაოებად ფარნავაზ I-ს მიანერს და რეალურად ქ. ნ. I საუკუნის ბოლო პერიოდის დიდი სამშენებლო საქმიანობის ავტორადაც სწორედ ეს მეფე ჰყავს წარმოჩენილი. მაგალითად, შორაპნის ამშენებელი მისი გადმოცემით, ფარნავაზ I-ია, თუმცა, შორაპანის არქეოლოგიური გათხრების დროს ფარნავაზ I-ის მოღვაწეობის ეპოქა, ქ. ნ. IV-III საუკუნეები, საერთოდ არ დადასტურებულა [მახარაძე. ბრავგაძე 2001; 57], ისევე როგორც ქ. ნ. I-ქ. შ. I საუკუნეებამდე ქართლში დოკუმენტურად (resp. არქეოლოგიურად) არ ფიქსირდება ერისთავთა სოციალური ინსტიტუტის არსებობა. იბერიის (ქართლის) ერისთავთა განსასვენებელი XX საუკუნის 30-იანი წლების ბოლოს აღმოჩნდა და გაითხარა არმაზისხევეში [მცხეთა I. 1955]. სამარხებში რომ ქართლის ერისთავები იყვნენ დაკრძალული, მდიდრული ინვენტარის გარდა, დადასტურა ქვის სტელებმაც, რომლებზეც ბერძნულ და

არამეულ ენებზე ამოკვეთილია მათი მფლობელების ვინაობა. სტელათა შორის უადრესია ერისთავ შარაგასის არამეული წარწერა, რომელიც ქ. წ. I საუკუნის მიწურულითა და ქ. შ. I საუკუნით თარიღდება [აფაქიძე 1970; 772]. ჩვენს განკარგულებაში არსებული მონაცემების მიხედვით შარაგასი არის დოკუმენტალურად დადასტურებული ქართლის პირველი ერისთავი, რომელიც მოღვაწეობდა ფარნავაზ II-ის მემკვიდრის, მითრიდატე I-ის დროს. ამრიგად, „ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიციის, რომაული წერილობითი წყაროებისა და არქეოლოგიური არტეფაქტების ურთიერთშეჯერების შედეგად ვითებთ მეტად საინტერესო შედეგს: „ქართლის ცხოვრებამ“ ერთ პიროვნებად გააერთიანა რეალურად სხვადასხვა ეპოქაში მოღვაწე ორი ფარნავაზი და ფარნავაზ I-ს მიაწერა ის საქმეები, რაც განხორციელდა მისი ზეობიდან საკმაოდ დროის გასვლის შემდეგ, ქ. წ. I საუკუნეში. ჩემი აზრით, სწორედ ამ ფაქტმა გამოიწვია ანტიკური ხანის დიდი ქართველი მეფის ფარნავაზ II-ის მოუხსენიებლობა „ქართლის ცხოვრებასა“ და „მოქცევაი ქართლისაის“ ქრონიკაში.

ზემო იმერეთი რომაულ ხანაში

ზემო იმერეთი ანტიკურ ხანასა და შუა საუკუნეებში წარმოადგენდა ერთ-ერთი ადმინისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეულის – არგვეთის საერისთაოს ნაწილს. არქეოლოგიური აღმოჩენები ცხადყოფს, რომ აქ მოსახლე საზოგადოებამ განსაკუთრებულ ძლიერებას მიაღწია ბრინჯაოსა და ანტიკურ ხანაში, ანუ იმ დროს, როდესაც ყველა პირობა შეიქმნა საქართველოს ტერიტორიაზე სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბებისთვის. ქ. ნ. V-III საუკუნეებში ყვირილის ხეობის ზემო წელზე (დღევანდელი ჭიათურა-საჩხერის რაიონები) არსებობდა კოლხეთის სამეფოს ტერიტორიული ერთეული, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილია სკეპტუხიის სახელწოდებით. კოლხეთის სამეფოს სინამდვილეში სკეპტუხიების შესახებ გადმოგვცემს სტრაბონი [Strabo XI.3.2.] და საირხისა და ვანის მონაპოვარიც ადასტურებს ამ ცნობის რეალურობას [ბრაგვაძე 1998; 65-73]. ანტიკური ხანის მიწურულს, რომაულ ხანაში ზემო იმერეთი კვლავ რჩება მძლავრ ადმინისტრაციულ ერთეულად, რომელიც ქართლის (იბერიის) სამეფოს დაქვემდებარებაში გადადის. ეს ვითარება ბევრი გარემოებით იყო განპირობებული. ქ. ნ. III საუკუნეში შექმნილ ქართლის სამეფოს განვითარების მეტი პირობები შეექმნა, ვიდრე კოლხეთს, რომელიც თანდათან მოექცა პონტოს სამეფოს პოლიტიკური ინტერესების სფეროში და გადაიქცა იმ ბრძოლების ერთგვარ პოლიგონად, რომელსაც მითრიდატე VI აწარმოებდა რომაელების წინააღმდეგ [აპიანე 1959; 20]. ამ ვითარებით ისარგებლა ქართლის (იბერიის) სამეფომ, რომელსაც უკეთესი დამოკიდებულება ჰქონდა რომის იმპერიასთან და ქ. ნ. I საუკუნის ბოლოდან საკმაო ხნით გაიმყარა პოზიციები აღმოსავლეთ კოლხეთში, განსაკუთრებით ყვირილის ხეობის ზემო წელზე [ბრაგვაძე 2013; 248-254] და კიდევ უფრო გააძლიერა მის მიერვე შექმნილი არგვეთის საერისთაო, რომლის შექმნასაც „ქართლის ცხოვრების“ საისტორიო ტრადიცია მიაწერს ქართლის პირველ მეფეს ფარნაევას [ქც 1955; 23].

ამრიგად, რომაული ხანის დასაწყისშივე ზემო იმერეთის ყოველ-
დღიურობა მჭიდროდ დაუკავშირდა ქართლის სამეფოს და ამ პერიოდი-
დან მოყოლებული აქ კულტურულ-პოლიტიკური ცხოვრების ახალი ერა
დაიწყო. ეს ვითარება კარგად დასტურდება რეგიონის რომაული ხანის (I-IV
საუკუნეების) არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლითაც. ზემო იმერეთში
რომაული ეპოქის არქეოლოგიური ძეგლების რაოდენობა შეიძლება არც
ისე შთამბეჭდავია, მაგრამ თამამად შეიძლება ითქვას, რომ თითოეულ
მათგანს აქვს განსაკუთრებული მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიისა
და კულტურის შესწავლის საქმეში, რადგან მცხეთისა და აფხაზეთის გარ-
და საქართველოს არც ერთ სხვა კუთხეში რომაული ხანის სამაროვნები
ასეთი რაოდენობითა და მრავალფეროვანი ინვენტარით გამოვლენილი
არ არის. ჭიათურა-საჩხერის რაიონებში რომაული ხანის არქეოლოგიური
ობიექტები გამოვლენილი და შესწავლილია შემდეგ პუნქტებში: იცქისი
(II-III საუკუნეების სამაროვანი), მოდინახეს ციხე (IV-V საუკუნეების სა-
მაროვანი), რგანი (IV-V საუკუნეების სამაროვანი), ჭიათურა (პროფტე-
ქნიკური სასწავლებლის ტერიტორია, I-III საუკუნეების სამაროვანი), წინ-
სოფლის ციხე (IV-V საუკუნეების სამაროვანი) და საირხე (მარნიგორას
ბორცვი, IV საუკუნის ნამოსახლარი). ეს არის არქეოლოგიური ძეგლები,
რომლებსაც XX საუკუნის 60-80-იან წლებში შეისწავლიდა ყვირილის ხეო-
ბის არქეოლოგიური ექსპედიცია ჯურხა ნადირაძის ხელმძღვანელობით.
სტაციონალურად შესწავლილი ძეგლების გარდა ჭიათურისა და საჩხერის
მუზეუმებში დაცულია რომაული ხანის არაერთი შემთხვევით აღმოჩენი-
ლი არტეფაქტი, რაც დამატებით მიანიშნებს, რომ ეს ეპოქა გამორჩეული
ეტაპი იყო ზემო იმერეთის ისტორიაში.

ზემოთ ჩამოთვლილი ძეგლებიდან ყველაზე ადრე შეისწავლებოდა
მოდინახეს სამაროვანი, სადაც აღმოჩენილია რომაული ხანისა და ადრეუ-
ლი შუა საუკუნეების 80 სამარხი. სამარხთა უმეტესობა მდიდარია არქეო-
ლოგიური არტეფაქტებით, რომელთა შორის აღსანიშნავია საბრძოლო
იარაღი, კერამიკული ნაწარმის ფართო ასორტიმენტი, ტანსაცმელთან
დაკავშირებული აქსესუარები, ვერცხლისა და ოქროს სამკაული, მონე-
ტები და სხვ. მაგრამ მაინც ცალკე გამოსაყოფია №36 და №66 სამარხები,
რადგან როგორც ამის დამტკიცებას ქვემოთ შევეცდები, სწორედ ამ სა-
მარხებში დაკრძალული მიცვალებულები უნდა მიეკუთვნებოდნენ ზემო
იმერეთის III-IV საუკუნეების საზოგადოების ელიტარულ ზედაფენას, ანუ
იმ პირებს, რომლებიც ქართლის სამეფო კარს უშუალოდ ექვემდებარე-

ბოდნენ და სამეფოს ცენტრალურ ხელისუფლებას ახორციელებდნენ ქვეყნის ერთ-ერთ რეგიონში.

ცნობილია, რომ რომაული ხანის მინურული მნიშვნელოვანი გარდატეხის პერიოდია საქართველოს ისტორიაში. ამ დროს საფუძველი ჩაეყარა იმ ეპოქალურ მოვლენებს, რომლებმაც ბევრად განსაზღვრა ქვეყნის განვითარების შემდგომი ბედი. იმ უმთავრესი მოვლენებიდან, რომლებიც ხდებოდა გვიან რომაული ხანის საქართველოში, მაინც ცალკე აღნიშვნის ღირსია სამი მომენტი: ქრისტიანობის დამკვიდრება სახელმწიფო სარწმუნოებად, საზოგადოებრივის ფენების ჩამოყალიბების შემდგომი გაღრმავების პროცესი და ხალხთა დიდი მიგრაციები. ერთად ამ სამივე მოვლენამ გამოიწვია კულტურის გარკვეული ტრანსფორმაცია და შემდგომი უნიფიცირება, რამაც, საბოლოოდ, სათავე დაუდო ერთიანი, ზოგადქართული კულტურის შექმნას. ასე რომ, გვიან რომაული ხანა საქართველოს ისტორიაში გვევლინება ერთგვარ გარდამავალ პერიოდად, რაც გულისხმობს იმას, რომ ძველი, ანტიკური ტრადიციების პარალელურად ჩნდება თვისობრივად ახალი, მანამდე უცნობი საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობები. ყველა ჩამოთვლილი ნიშან-თვისება და მისგან გამომდინარე შედეგები მიესადაგება ზემო იმერეთის გვიან რომაული ხანის საზოგადოებასაც.

ადრეული შუა საუკუნეების ქართულ ლიტერატურაში, ნაწარმოებში „შუშანიკის წამება“, მოხსენიებულია პოლიტიკური ინსტიტუციის წარმომადგენელი, ქვემო ქართლის პიტიახში [ქართული მწერლობა 1987; 23-37]. რომაული ხანის საქართველოში პიტიახშთა ინსტიტუტის არსებობა დადასტურდა არმაზისხევის აღმოჩენების შედეგად [მცხეთა I; 1955]. მკვლევართა ვარაუდით, პიტიახშის რანგის მოხელეები დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ ახალ ჟინვალში [რამიშვილი 1983], მაგრანეთში [რამიშვილი 1978], ურბნისში [ჭილაშვილი 1964], ზღუდერში [Немцадзе 1977] და ბორში [Придик 1914]. პიტიახშები თავის მხრივ ემორჩილებოდნენ ქართლის მეფეს და როგორც წერილობითი წყაროები („შუშანიკის წამება“) მოწმობენ, მათი ხელისუფლება ატარებდა მემკვიდრეობით ხასიათს და გადადიოდა მამიდან შვილზე. ბუნებრივია, შორს ვარ იმ აზრისგან, რომ მოდინახეზე დაკრძალულ წარჩინებულთა სახით საქმე გვაქვს პიტიახშთა საგვარეულოსთან, მაგრამ 36-ე და 66-ე სამარხში დაკრძალული მიცვალებულები რაღაც საგამგეო ერთეულის წარმომადგენლები რომ იყვნენ, ეს ფაქტი ალბათ ეჭვს არ უნდა იწვევდეს. მით უმეტეს, რომ მოდინახეს სამაროვანზე დაკრძალულ მიცვალებულთა შორის საქმე გვაქვს აშკარად

გამოხატულ ქონებრივ დიფერენციასთან. მდიდრული სამარხების გვერდით გვხვდება ისეთი კომპლექსებიც, სადაც მიცვალებულები დაკრძალული არიან საკმაოდ მოკრძალებულად და მათი საიმპეცნიოდ გატანებული ინვენტარიც ერთობ სადა და უბრალოა [ბრაგვაძე 1995; 37]. ასე რომ, ამ არქეოლოგიურ ძეგლზე საქმე გვაქვს საზოგადოების სხვადასხვა ფენის წარმომადგენლებთან. უკვე აღინიშნა, რომ ინვენტარის სიმდიდრის მხრივ ყველაზე გამორჩეულია 36-ე და 66-ე სამარხები და სწორედ აქ არის დადასტურებული წარჩინებულობის უმთავრესი ინსიგნიები – ოქროთი შემკული რკინის სატევარი (სურ. 84) (სამარხი 36) [ნადირაძე 1975; 58] და ოქროს დიადემა (სურ. 76) (სამარხი 66).

სამეცნიერო ლიტერატურაში დიადემის დანიშნულების შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა და დღემდე არ არსებობს ერთიანი აზრი ამ არტეფაქტის ფუნქციის შესახებ. მკვლევართა ნაწილი მიიჩნევს, რომ დიადემა ძველ კოლხეთში გამოიყენებოდა მხოლოდ დაკრძალვის რიტუალში [Лордкипанидзе 1978; 85-94], ხოლო მეორე შეხედულებით, დიადემა იყო წარჩინებულობის მთავარი დამადასტურებელი ნიშანი, რომელსაც ესა თუ ის ხელისუფალნი ატარებდნენ საზეიმო ცერემონიების დროს [ბრაგვაძე. წერეთელი 1999; 38-44]. ასეთი მოსაზრების საფუძველს იძლევა სტრაბონის ცნობები მცირე აზიისა და პონტოს კომანას ტაძრებში დიდი დღესასწაულების დროს მთავარი ქურუმების დიადემით შემკობის შესახებ [Strabo XII. 3.52]. ცხადია, ამ ორივე მოსაზრებას აქვს არსებობის საფუძველი და ორივე მათგანი შეიცავს სიმართლის რაღაც მარცვალს. მით უფრო, რომ რომაულ ხანაში დიადემას, როგორც ამას არქეოლოგიური აღმოჩენები ცხადჰყოფს, აღარ ენიჭებოდა დიდი მნიშვნელობა და როგორც ჩანს, ის აღარ წარმოადგენდა წარჩინებულობის დამადასტურებელ მთავარ ინსიგნიას. ასეთი ფიქრის საფუძველს იძლევა ის გარემოება, რომ საქართველოს რომაული ხანის ისეთ ეტალონურ ძეგლზე, როგორიცაა არმაზისხევის პიტიახშთა სამაროვანი, წარჩინებულობის მთავარი ინსიგნიები არის ტიხრულად ინკრუსტირებული ყელსაბამები და საბეჭდავი ბეჭდები. სწორედ ამ ვითარებაში, მოდინახეზე აღმოჩენილი დიადემა იშვიათ არქეოლოგიურ აღმოჩენათა რიგში განიხილება, რადგან ის III-IV საუკუნეების ერთადერთი მსგავსი არტეფაქტია მთელ სამხრეთ კავკასიაში. ეს გარემოება კი ალბათ მიანიშნებს, რომ მისი მფლობელი არ უნდა ყოფილიყო საზოგადოების რიგითი წარმომადგენელი და საკმაოდ დაწინაურებული მდგომარეობა უნდა ჰქონოდა III-IV საუკუნეების სახელისუფლებო იერარქიაში. ანალოგიური თქმა შეიძლება 36-ე სამარხში აღმოჩენილი

ოქროთი შემკული სატევრის მიმართაც, რადგან როგორც არქეოლოგიური მონაპოვარი (არმაზისხევი) ადასტურებს, ოქროთი შემკული სატევრების ფლობა წარმოადგენდა მხოლოდ საზოგადოების მაღალი სოციალური წრის პრეროგატივას. ოქროს ქარქაშიანი და ოქროთი შემკული სატევრები არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხების ინვენტარის განუყოფელი არტეფაქტია. აქედან გამომდინარე, მოდინახეს 36-ე სამარხში დაკრძალული პიროვნება თავისი რანგით თუ არ უახლოვდება პიტიახშთა სოციალურ-პოლიტიკურ წრეს, არც ძალიან შორს დგას მათგან. მოდინახეს 66-ე სამარხი დროში ოდნავ წინ უსწრებს 36-ე სამარხს. ჩვენი ვარაუდით, ეს კომპლექსი III-IV საუკუნეთა მიჯნით შეიძლება თარიღდებოდეს [ბრაგვაძე, ჩიგოგიძე 2000; 103-106] და იგი ყველაზე ადრეული სამარხი უნდა იყოს მოდინახეს გვიანანტიკური ხანის სამაროვანზე, ხოლო 36-ე სამარხი, მასში გამოვლენილი იმპერატორ კონსტანტინე I-ის სოლიდების მიხედვით (სურ. 81-82), კარგად თარიღდება IV საუკუნის შუა ხანებით [ნადირაძე 1975; 43-76]. აქედან კი იმ ლოგიკური დასკვნის გამოტანა შეიძლება, რომ ამ ორ სამარხში დაკრძალული პირები სხვადასხვა წელს მოღვაწეობდნენ. ე. ი. ჩვენს ხელთ არსებული ამჟამინდელი მონაცემების გათვალისწინებით, III-IV საუკუნეების ზემო იმერეთის ხელისუფლების სათავეში სწორედ ეს ორი პირი უნდა მდგარიყო და სწორედ ისინი უნდა ყოფილიყვნენ ქართლის სამეფო კარის მიერ სახელისუფლებო ფუნქციებით აღჭურვილი მოხელეები და სწორედ მათ ხელში იყო თავმოყრილი გვიან რომაული ხანის ზემო იმერეთის მართვა-გამგეობის პრიორიტეტები. ეს გარემოება კი მიაწინებს, რომ ქართულ საისტორიო წყაროებში (ლეონტი მროველი, ჯუანშერი) მოხსენიებული არგვეთის საერისთაო არასდროს არსებობდა იმ სახით, როგორსაც ამას წარმოაჩენს „ქართლის ცხოვრება“. კერძოდ, ქართული საისტორიო ტრადიციის თანახმად, თავდაპირველ ეტაპზე (ქ. წ. III საუკუნე) არგვეთის საერისთაო მოიცავს საკმაოდ დიდ ტერიტორიას, პრაქტიკულად მთელ ზემო და ქვემო იმერეთს, ხოლო ვახტანგ გორგასლის ეპოქაში ამ მიწა-წყალს, ჯუანშერის მიხედვით, თავკერიც (რაჭა-ლეჩხუმი) ემატება [ქც I; 23].

არქეოლოგიურ აღმოჩენებს თუ ვენდობით, ძველ ქართველ ისტორიკოსთა წარმოდგენა არგვეთის საერისთაოს შესახებ ერთობ გაზვიადებული ჩანს. ფფიქრობ, ელინისტურ ხანაშიც და რომაულ პერიოდშიც არგვეთის საერისთაოს ასეთი სახით და ზემოთ აღნიშნულ საზღვრებში არ უნდა ეარსება და ამ ტერიტორიაზე საგულეებელია რამდენიმე შედარებით მცირე ადმინისტრაციული ცენტრის არსებობა [ბრაგვაძე 1993; 38-47].

ასეთი მოსაზრების საფუძველს იძლევა ყვირილისა და ძირულას ხეობებში გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლების მონაცემები. კერძოდ, სოფელ ბორში აღმოჩენილია ვერცხლის არტიფაქტი წარწერით „პიტიახში ბუზმი-ჰრ კეთილი“ [Придик 1914]. აღნიშნული წარწერა თავისთავად მიანიშნებს, რომ III საუკუნის არგვეთში უნდა არსებულებოდა პიტიახშის რეზიდენცია და შესაბამისად, ცალკე ადმისტრაციულ-ტერიტორიული ერთეული. ბორის აღმოჩენა მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც არმაზისხევის გარდა იგი მეორე პუნქტია საქართველოში, სადაც დოკუმენტურად დასტურდება პიტიახშის ინსტიტუტის არსებობა¹. შესაძლოა ანალოგიურ მოვლენასთან გვექონდეს საქმე სარგვეშის აღმოჩენასთან დაკავშირებითაც. ამ სოფელში მიკვლეულია სამარხი, რომელშიც აღმოჩნდა ვერცხლის წარწერიანი თასი (სურ. 106), სადაც მოიხსენიება ირანის შაჰი ვარაჰრან II [Tschubinasvili 1925; 42]. ცხადია, რომ ტორევეტიკის შესანიშნავი ნიმუში, თან ირანის შაჰის სახელით შესრულებული წარწერით, ვერ მოხვდებოდა უბრალო ადამიანის ხელში და სარგვეშის სამარხში დაკრძალული პირი საზოგადოების საკმაოდ მაღალ იერარქიულ საფეხურზე უნდა მდგარიყო. ამრიგად, მოხმობილი შემთხვევები, ადასტურებს, რომ III-IV საუკუნეების იმერეთის ტერიტორიაზე შესაძლოა არსებულებოდა მინიმუმ 2-3 ადმინისტრაციული ერთეული მაინც, ხოლო ყვირილის ზემო წელზე (ჭიათურა-საჩხერის მიდამოებში) შესაძლებელია ვივარაუდოთ ცალკე ადმინისტრაციული ცენტრის არსებობა. ნათქვამს ერთგვარად მხარს უჭერს ის რეალობაც, რომ აქ აღმოჩენილია III-IV საუკუნეების ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორებიცაა რგანის, ჯიეთისა და წინსოფლის სამაროვნები. მათგან მაინც ცალკე გამოსაყოფია რგანის სამაროვანი, სადაც საქმე უნდა გვექონდეს რანგით მოდინახესგან განსხვავებულ, მაგრამ საზოგადოების დანიშნულებული წრის წარმომადგენლებთან (მაგ. რგანის №15 სამარხი).

გ. მელიქიშვილი აღნიშნავდა, რომ ახალი წელთაღრიცხვის პირველი საუკუნეებიდან საზოგადოებაში თანდათან დანიშნულებულ მდგომარეობას იკავენ მხედართა ფენა, რომელიც ამ დროს ცალკე სოციალურ ინსტიტუტად ყალიბდება და მის უმთავრეს საქმეს წარმოადგენს ლაშქრობებში მონაწილეობა, რადგან ხშირი ომიანობის პირობებში იზრდება მოთხოვნილება პროფესიონალ მეომრებზე და ლაშქრობებში მონაწილეობაც სწორედ ამ კატეგორიის პრივილეგია ხდება [მელიქიშვილი 1970; 653].

იხ. ამავე წიგნში „პიტიახშები ანტიკური ხანის იბერიაში“.

მეომართა, ანუ მხედართა ფენის არსებობა გამოწვეული იყო დროის მოთხოვნილებით. ამ ვითარებას ერთგვარად მხარს უჭერს „ქართლის ცხოვრების“ ცნობებიც ქართლის სამეფოში სამხედრო ზედაფენის არსებობის შესახებ. მოიხსენიებიან, როგორც ქართლის სპასალარი, ასევე – ცალკეული ოლქების მაღალი რანგის სამხედრო პირები (მაგ. კასპის სპასპეტი).

მართალია, ზემო იმერეთის სოციალურ-პოლიტიკური ინსტიტუციების შესახებ პირდაპირი წერილობითი ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ არქეოლოგიური მონაცემები ადასტურებს, რომ დიფერენცირებული სამხედრო ფენა ამ რეგიონშიც არსებობდა და ამ ფაქტის ყველაზე მკაფიო დადასტურება მოდინახეს, ჯიეთის, წინსოფლისა და რგანის იარაღიანი სამარხების არსებობაა. ამ ძეგლებზე აღმოჩენილია გვიან რომაული ხანის საქართველოში გავრცელებული იარაღის თითქმის ყველა სახეობა – მახვილი, სატევარი, შუბისპირი, ისრისწვერი, ლახტი, ფარის უმბონი. ასევე სამხედრო საქმეს უკავშირდება მოდინახეზე და რგანში აღმოჩენილი ბრინჯაოს მუსიკალური ინსტრუმენტები, ე. წ. წინწილები, რომლებსაც იყენებდნენ ჯარის საზეიმო სვლის დროს და ბრძოლის დაწყების წინ. საინტერესოა ისიც, რომ წინწილები აღმოჩენილია მხოლოდ მდიდრულ და იარაღიან სამარხებში (ორი წყვილი მოდინახეზე, ორი წყვილი რგანში (სურ. 86; 102)

ზემო იმერეთის მეომართა ფენის მეთაურად შეიძლება მივიჩნიოთ რგანის №15 სამარხში დაკრძალული პირი. მას იარაღის გარდა აღმოაჩნდა ინსიგნია, აღმადინის თვლებით შემკული გულსაკიდი მედალიონი (სურ. 88). ე. ი. ჩვენს ხელთ არსებული არქეოლოგიური მასალა საშუალებას იძლევა ვივარაუდოთ, რომ მოდინახეს, რგანის, ჯიეთისა და წინსოფლის სამარხების უდიდესი ნაწილი სწორედ მეომართა საკუთრებაა და ამ ფენას სათავეში უდგას შესაძლებელია სპასპეტის უფლებებით აღჭურვილი მხედარი, რომლის საძვალეც რგანის №15 სამარხი უნდა იყოს. ეს სამარხი IV საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება [ბრაგვაძე 2000; 91-151] და მოდინახეს №36 და №6 სამარხების თანადროულია. ეს გარემოება კი მინიშნებს, რომ ამ პერიოდის ზემო იმერეთში სახელისუფლებო ფუნქციები მკაცრად იყო დიფერენცირებული. მნიშვნელოვანია ის გარემოებაც, რომ საქართველოს სინამდვილეში იარაღიანი სამარხები დასტურდება იმ დროის დიდი ქალაქებიდან თუ დასახლებული პუნქტებიდან მოშორებით, ძირითადად ხეობებში. ამასთან დაკავშირებით საინტერესოა იმ რეალობის აღნიშვნა, რომ ანტიკური ეპოქის ქართლის (იბერიის) სამეფოს ასე თუ

დიდ ქალაქებში ან მათ სიახლოვეს (მცხეთა, ურბნისი, ზღუდერი, ძალი-სა) არც ერთი იარაღიანი სამარხი დაფიქსირებული არ არის, მაშინ როცა ქართლისა და ზემო იმერეთის ხეობებში ასეთი სამარხები ათეულობითაა შესწავლილი. უნდა აღინიშნოს, რომ რომაული ეპოქის ყვირილის ხეობის სამაროვნებზე თვალში საცემია იარაღის სიმრავლე და მრავალფეროვანი ასორტიმენტი. თვით ამ ძეგლების ტოპოგრაფიაც ადასტურებს, რომ ისინი იცავდნენ უღელტეხილებს და ჰკეტავდნენ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან გზებს. მაგალითად, მოდინახე იცავდა ყვირილისა და ჩიხურას ხეობების ხერთვისს და აქედან გამომდინარე აკონტროლებდა რაჭასა და ჩრდილოეთ კავკასიაში გადასასვლელ გზებს. რგანი კონტროლს უწევდა ჭერულას ხეობაში გამავალ გზებს, რომელიც, თავის მხრივ, რაჭისკენ და ჩრდილო კავკასიისკენ მიემართება. ეჭვგარეშეა, რომ ანალოგიური ფუნქცია ჰქონდათ ლიახვის, ქსნისა და არაგვის ხეობების ამ ეპოქის დასახლებებსაც.

ზემო იმერეთის რომაული ხანის ყველა არქეოლოგიური ძეგლი ქრონოლოგიურად გადადის იმ პერიოდში, როდესაც საქართველოში ოფიციალურ რელიგიად მკვიდრდება ქრისტიანობა და ამდენად, საინტერესოა იმის გარკვევა, რა მიმართება აქვს ამ ძეგლებს ქრისტიანულ კულტურასთან. ამ პრობლემის გარკვევისას მნიშვნელობა ენიჭება მიცვალებულთა დაკრძალვის წესსა და სამარხეულ ინვენტარს. მოდინახეს, რგანის, ჯიეთისა და წინსოფლის სამაროვნებზე მიცვალებულები დაკრძალული არიან მარჯვერნა ან მარცხენა გვერდზე, დასავლეთის ან სამხრეთ-დასავლეთის დამხრობით. ამავე პერიოდის სამარხებში გვხვდება ისეთი შემთხვევებიც, როდესაც მიცვალებულები დაკრძალულნი არიან გულალმა გამოტილ და ხელებჩამოშვებულ პოზაში. ისიც აღსანიშნავია, რომ სამარხეული ინვენტარის შედგენილობისა და სიმრავლის მხრივ დაკრძალვის პოზას არ ენიჭება არავითარი მნიშვნელობა. ზოგიერთ სამარხში, სადაც მიცვალებულები დაკრძალული არიან ერთი შეხედვით ქრისტიანული წესით (გულალმა გამოტილი, ხელებჩამოსვებული პოზა), ინვენტარი უფრო მდიდრულია, ვიდრე ისეთ სამარხებში, სადაც მიცვალებულები დაუკრძალავთ წარმართულ პოზაში. განსაკუთრებით ეს ითქმის მოდინახეს 36-ე სამარხის მიმართ, რომელშიც მიცვალებული სწორედ გამოტილ, ხელებჩამოშვებულ მდგომარეობაში იყო დაკრძალული. არადა, უკვე გვქონდა მსჯელობა იმის შესახებ, სწორედ ამ სამარხში დაკრძალული პირი წარმოადგენდა გვიან რომაული ხანის ზემო იმერეთის საზოგადოების მმართველ მოხელეს. ეს ვითარება სულაც არ არის გასაკვირი, რადგან ამ სა-

მარხში დაკრძალულ სახელმწიფო სამსახური აიძულებდა ნებსით თუ საკუთარი ნების საწინააღმდეგოდ ელიარებიანა ის რელიგია, რომელსაც ემსახურებოდა ქართლის სამეფო ხელისუფლება. არც ის ვარაუდი გამოირიცხება, რომ ის სამარხები, სადაც შენარჩუნებულია დაკრძალვის მოკრუნჩხული პოზა, ალარც მიეკუთვნებიან წარმართულ სამყაროს და დაკრძალვის წესი ამ შემთხვევაში მხოლოდ რიტუალის, ძველი, ჯერ კიდევ ძლიერი ტრადიციისადმი ერთგულების გამოვლენაა. რა თქმა უნდა, არც იმის ხელალებით მტკიცება შეიძლება, რომ ზემო იმერეთის გვიან რომაული ხანის ყველა სამარხი ქრისტიანულია. ხსენებულ სამაროვნებზე კარგად ჩანს ერთგვარი იდეოლოგიური ბრძოლის სურათი წარმართობასა და ქრისტიანობას შორის. ერთი მხრივ, მკვიდრდება ახალი რელიგია, თავისი წეს-ჩვეულებებით, მაგრამ მეორე მხრივ, ჯერ კიდევ არ არის დავიწყებული წარმართული ტრადიციების ძლიერი გავლენა. ანალოგიური ვითარება დასტურდება საქართველოს არაერთ სამაროვანზე. მაგალითისთვის შეგვეძლო დაგვესახელებინა ურბნისი, სადაც IV საუკუნის სამარხები უფრო III საუკუნის სამარხებთან ამჟღავნებს ნათესაობას, ხოლო IV-V საუკუნეების სამარხები გამორჩეულად ქრისტიანული ელფერის მატარებელია [ჭილაშვილი 1964; 76-83]. ჩვენს შემთხვევებში ჭირს ასეთი მკვეთრი განსხვავებების დანახვა და აქ უფრო შერეულ სიტუაციას ვაფიქსირებთ. უკვე აღინიშნა, რომ ერთი კონკრეტული სამარხი შეიძლება მიეკუთვნებოდეს IV საუკუნეს და მიცვალებული დაკრძალული იყოს ქრისტიანული წესით, მაგრამ ინვენტარის შედგენილობის მხრივ ჩამოჰგავდეს წინა პერიოდის სამარხებს. ასე რომ, ზემო იმერეთის სამარხებში ეს ორი ასპექტი (ქრისტიანობა და წარმართობა) შერწყმულია ერთმანეთთან. საინტერესოა იმის აღნიშვნაც, რომ ზემო იმერეთში დღემდე არ გვხვდება ქრისტიანული ეპოქისთვის დამახასიათებელი თიხის სარკოფაგები და ქვაყუთები, მაგრამ ამის მიუხედავად მაინც ცხადია, რომ საქმე გვაქვს წარმართობიდან ქრისტიანობაზე გარდამავალ საფეხურთან და ამ მხრივ ზემო იმერეთის სამარხები უნდა განვიხილოთ არა როგორც წმინდა ქრისტიანული ან წმინდა წარმართული, არამედ წარმართულ-ქრისტიანული კომპლექსები, სადაც თავს იჩენს ამ ორივე მოვლენისთვის დამახასიათებელი ნიშან-თვისებები. ამ თვალსაზრისით საინტერესო შემთხვევასთან გვაქვს საქმე რგანის სამაროვანზე, სადაც დაფიქსირდა ცხენის თავის დაკრძალვის ორი შემთხვევა [ბრაგვაძე 2000; 91-151], რაც სწორედ წარმართული რელიგიისთვის დამახასიათებელი შემთხვევა უნდა იყოს, თორემ ქრისტიანული სარწმუნოებისთვის *a priori* მიუღებელია ცხოველის ან მისი ნაწილების დაფლვა სასაფლაოზე.

ამრიგად, IV საუკუნის ზემო იმერეთის საზოგადოებაში ქრისტიანობა მძიმედ, მაგრამ მაინც მკვიდრდება, ხოლო წარმართობა ჯერ კიდევ ინარჩუნებს საკუთარ პოზიციას. ახალი რელიგიის მიმდევრები უფრო საზოგადოების მაღალი ფენების წარმომადგენლები არიან, ხოლო რიგითი მოსახლეობა ვერ ეგუება მამაპაპური რჯულის დათმობას და უჭირს ახალი სარწმუნოებრივ-იდეოლოგიური პრინციპების გაზიარება.

პიტიახშეპი ანტიკური ხანის იპერიუში

მას შემდეგ, რაც XX ს-ის 30-იანი წლების დასასრულს არმაზისხევის არქეოლოგიური გათხრებისას გამოვლინდა ქართლის სამეფოს მაღალი იერარქების სამარხები და ბერძნულ-არამეული წარწერები, არ განელე-ბულა მეცნიერული ინტერესი პიტიახშთა სოციალურ-პოლიტიკური ინს-ტიტუტის მიმართ. მისი არსის გარკვევას შეეხო არაერთი მკვლევარი, არაერთ სამეცნიერო ნაშრომში გამოითქვა მოსაზრება არმაზისხევისა და, ზოგადად, პიტიახშის ინსტიტუტის რაობაზე.

1902 წელს სოფელ ბორში მინის დამუშავების დროს შემთხვევით აღ-მოჩნდა ვერცხლის პინაკი ბომონის წინ მდგომი ცხენის გამოსახულებით და არამეული წარწერით. წარწერისა და შესაბამისად, ვერცხლის თა-სის თარიღის შესახებ აზრთა სხვადასხვაობაა (ე. პრიდიკი, ა. ბორისო-ვი, შ. ამირანშვილი, გ. წერეთელი), მაგრამ არც ერთ მკვლევარს ეჭვი არ შეუტანია წარწერის შინაარსისა და ნაკითხის თაობაზე და ყველა მათგა-ნი მიიჩნევს, რომ მოხსენიებულია „პიტიახში ბუზმიპრ კეთილი“ (სურ.70). აქვე აღვნიშნავ, რომ ბორის პინაკი იყო პირველი არქეოლოგიური არტე-ფაქტი, რომლის მიხედვითაც დაფიქსირდა ანტიკური ხანის საქართველო-ში პიტიახშის ინსტიტუტის არსებობა და იგი სამი ათეული წლით უსწრებს არმაზისხევის გახმაურებულ აღმოჩენებს. იმის გამო, რომ ბორის არქეო-ლოგიური ატეფაქტები სხვადასხვა დროსაა აღმოჩენილი და ამავე დროს მოპოვებულია ე. წ. „შავი არქეოლოგების“ მიერ, დღემდე ვერ ხერხდება მათი კომპლექსებად დალაგება და მეტიც, უცნობია საერთოდ რამდენი სამარხი შეიძლებოდა ყოფილიყო აქ და ისიც კი არ ვიცით, ეს მასალები ერთი სამაროენიდან მომდინარეობს თუ არა. ცნობილია, რომ ბორის სა-მაროვანი საკმაოდ დიდ ტერიტორიას მოიცავდა (კვირკვიაი. დავლიანიძე. ჩხტარაშვილი 2016; 6-30) და ისიც ცხადია, რომ აქ არსებობდა სამარხე-ბის სხვადასხვა სახეობა (ორმოსამარხები და ქვევრსამარხები) და აქე-დან გამომდინარე, არ გამოვრიცხავ, რომ საქმე გვექონდეს მინიმუმ ორ სხვადასხვა ნეკროპოლთან. ისიც ფაქტია, რომ როგორც პეტერბურგის

მუზეუმებში, ასევე საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში არქეოლოგიური მასალები მოხვდა ყოველგვარი არქეოლოგიური კონტექსტის გარეშე და სწორედ ეს რეალობა ართულებს სამარხთა თუნდაც მიახლოებითი რაოდენობის დადგენას. ბორის არქეოლოგიური კოლექციის დეფინიციის დადგენის საქმეში უდიდესი მნიშვნელობა ენიჭება არმაზისხევის აღმოჩენებს. არმაზისხევის პიტიახშთა სამარხების ინვენტარი საშუალებას იძლევა დავადგინოთ პიტიახშების კუთვნილი ნივთები, ანუ ის არტეფაქტები, რომლებიც აუცილებელი ატრიბუტებია ქართლის (იბერიის) სამეფოს ერთ-ერთი უმაღლესი იერარქებისთვის. ჩემი ვარაუდით, არმაზისხევაში შესწავლილი სამარხებიდან პიტიახშები დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ №1, №2 და №3 სამარხებში, ხოლო II-III საუკუნეების დანარჩენი მდიდრული სამარხეული კომპლექსები არ მიეკუთვნება უშუალოდ პიტიახშთა საძვალეებს და ისინი უფრო ამ საგვარეულო სახლის სხვა წარმომდგენლების კუთვნილი უნდა იყოს [იხ. ქვემოთ].

არმაზისხევის პირველ (ასპარუგის) სამარხში აღმოჩენილია: ოქროს საბეჭდავი ბეჭედი, ოქროს ბალთა, სატევრის ქარქაშის ოქროს გარსაკრავი, ოქროს დიადემა, ოქროს კილიტები, ოქროს მონეტები, ვერცხლის სამი პინაკი, ვერცხლის ორი ორყურა ჯამი, ვერცხლის 2 სურა, ვერცხლის სარკე, ვერცხლის აბზინდები, ვერცხლის ფირფიტები, სარეცლის ვერცხლის ფეხები, ბრინჯაოს აბზინდა, რკინის ორი დანა, პასტის მძივები, მინის ჭურჭელი, ძვლის ნივთი და ხის ნაშთები [მცხეთა I. 1955; 22-40]. არმაზისხევის მეორე (არმაზესის) სამარხში გვხვდება: ოქროს სამაჯური, ოქროს მედალიონი, ოქროს 5 ბეჭედი, ოქროს საყურეები, ოქროს საკიდი, ოქროს საავგაროზე, ოქროს ღილები, ოქროს მონეტები, ვერცხლის პინაკი, მინის ჭურჭელი [მცხეთა I. 1955; 40-46]. არმაზისხევის მესამე (ბერსუმას) სამარხში მიკვლეულია: ოქროსტარიანი სატევარი, ოქროს ბეჭედი, ოქროს ხოიროს ფურცლები, ოქროს საყურე, ოქროს ორი საკიდი, ოქროს მონეტები, ვერცხლის პინაკი ბომონის წინ ცხენის გამოსახულებით და არამეული წარწერით, სარეცლის ფეხები [მცხეთა I. 1955; 46-53]. ამ სამ სამარხში ნივთების რაოდენობა სხვადასხვაგვარია და ისინი ჩვიდმეტადან ოცდაჩვიდმეტამდე მერყეობს (24 ნივთი ბერსუმას სამარხში, 17 – არმაზესის სამარხში და 36 ასპარუგის სამარხში). ასე რომ, ამ სამარხებში დაფიქსირებული საიმპერეყნიო ინვენტარი წარმოადგენს მხოლოდ პიტიახშთა საძვალეებისთვის დამახასიათებელ აუცილებელ ატრიბუტებს. ბუზმიჰრ პიტიახშის სამარხის რეკონსტრუქციის თვალსაზრისით, რა თქმა უნდა, მნიშვნელოვანია არმაზისხევის ამ სამივე სამარხში არსებუ-

ლი არტეფაქტების შეჯერება ბორში მოპოვებულ კოლექციასთან. ჩემი აზრით, ბუზმიჰრის სამარხი არტეფაქტების რაოდენობისა და მსგავსების მხრივ ყველაზე ახლოს უნდა იდგეს ასპარუგის და ბერსუმას სამარხებთან და აქ ნივთების რაოდენობა სამ ათეულამდე უნდა ყოფილიყო. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ცხენიანი პინაკები არ არის დამახასიათებელი მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. ისინი გვხვდება იბერიის წარჩინებულ პირთათვის გატანებულ საიმპერეციო ინვენტარშიც (ზლუდერი). ანალოგიურის თქმა შეიძლება სარეცლებზეც. პიტიახშების სამარხების პარალელურად სარეცლებიც წარმოადგენს რომაული ხანის იბერიის სამეფოს წარჩინებული გვარების წარმომადგენელთა დასაკრძალავ ინვენტარს (ზლუდერი, ახალი ჟინვალის). რაც შეეხება მეტალის (ბრინჯაოსა და ვერცხლის) სურებს, ისინიც წარმოდგენილია ისეთ სამარხებში, რომლებიც არ წარმოადგენს პიტიახშების საძვალეებს, მაგრამ ეკუთვნის საზოგადოების დანიშნულებულ პირებს (ზლუდერი, ერნო). ოქროს საბეჭდავი ბეჭდებიც არ გვხვდება მხოლოდ პიტიახშების სამარხებში. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია ზლუდერის სამარხები, სადაც ისინი გამოვლენილია სამ მდიდრულ სამარხში [ბრაუნდი. ჯავახიშვილი. ნემსაძე 2009].

ოქროთი შემკული სატევრებიც არ წარმოადგენს მხოლოდ პიტიახშების პრეროგატივას. მოდინახეს სამარხში გვხვდება ანალოგიურად შემკული სატევარი [ნადირაძე 1975; 67]. იგივე ითქმის დიადემატთან დაკავშირებითაც. გვიან რომაული ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვარში დიადემა აღმოჩენილია მოდინახეს №6 სამარხში [ბრაგვაძე, 2005; 124].

ამრიგად, ერთი შეხედვით თითქმის ვერ დგინდება იმ ნივთების გამოყოფა, რომელიც დამახასიათებელი უნდა იყოს მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. თუმცა, ეს მხოლოდ ერთი შეხედვით ჩანს ასე, რადგან ამ შემთხვევაში არსებითი მნიშვნელობა ენიჭება ქრონოლოგიურ ფაქტორს და საკუთრივ სამარხთა ტიპს. პიტიახშების სამარხები წარმოადგენენ სარკოფაგებს. ასეთი ტიპის სარკოფაგები კი დამახასიათებელია მხოლოდ და მხოლოდ არმაზისხევის ნეკროპოლისთვის, მაშინ როდესაც ახალ ჟინვალში, ერნოში, ურბნისსა და მოდინახეზე გვხვდება მხოლოდ ჩვეულებრივი ორმოსამარხები. არმაზისხევის სარკოფაგებს თითქოს წააგავს ზლუდერის სარკოფაგები, მაგრამ ისინი მაინც განსხვავდება ერთმანეთისგან. რაც შეეხება ბორს, აქ შეუძლებელია რაიმეს თქმა, რადგან არც სამარხის ტიპზე და არც დაკრძალვის წესზე ვერაფერს ვიტყვი, რადგან ამ საკითხებთან დაკავშირებით არ გავვაჩნია არავითარი მონაცემები. თუმცა, სავარაუდოა, რომ ბორის შემთხვევაშიც ორმოსამარხთან

უნდა გვექონდეს საქმე. ამავდროულად, ისიც აღსანიშნავია, რომ მაგრანეთის (ერნოს), ახალი ჟინვალის, ურბნისის და მოდინახეს სამარხები ქრონოლოგიურად განსხვავდება არმაზისხევის კომპლექსებისგან და მიეკუთვნება IV საუკუნეს, ანუ იმ პერიოდს, როდესაც არმაზისხევის პიტიახშთა შტო აღარ არსებობს. ასე რომ ამ რეალობიდან გამომდინარე, ამ კომპლექსებში შემავალი ინვენტარის ერთმანეთისადმი მსგავსება მხოლოდ ფორმალურია და არა შინაარსობრივი. ასე რომ, მხოლოდ მეტალის ჭურჭლების, სარეცლის ფეხების, ცხენიანი ვერცხლის პინაკებისა და ოქროს საბეჭდავი ბეჭდების მიხედვით ვერ ვიმსჯელებთ მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის განკუთვნილი არტეფაქტების შესახებ, რადგან ეს ნივთები შეიძლება შეგვხვდეს როგორც პიტიახშების, ასევე, დანაჩენი წარჩინებული პირების სამარხებში. უნდა აღინიშნოს ის რეალობაც, რომ თუ I-III საუკუნეებში იბერიის პიტიახშები რომისადმი ერთგული სახელმწიფო მოხელეები ჩანან (არმაზისხევისა და ბორის სამარხებში აღმოჩენილი არტეფაქტებიც ამასვე ადასტურებს, რადგან უმეტესობა მათგანი რომაული წარმომავლობისაა), უკვე ადრეულ შუასაუკუნეებში პიტიახშები უკვე სასანური ირანისადმი მორჩილებას გამოხატავენ (ქვემო ქართლის პიტიახში ვარსკენი). თუმცა, არა მგონია, იბერიის პიტიახშებს საკუთარი საგარეო პოლიტიკის განხორციელების საშუალება ჰქონოდათ და ეს ვითარება პირდაპირ არის დაკავშირებული ქვეყნის საგარეო ვექტორების ცვლილებასთან. ანტიკური ხანის იბერია რომისადმი ერთგულად განზობილი ქვეყანა იყო და ამ ეპოქაში სასანური რანის გავლენაც სამხრეთ კავკასიაში არ იყო ისეთი თვალში საცემი, როგორც V-VI საუკუნეებში. პიტიახშ ბუზშიძის მოღვაწეობის პერიოდი III ს-ის მეორე ნახევარი უნდა ყოფილიყო. ამ მხრივ იგი თანადროულია არმაზისხევის არმაზეს პიტიახშისა. მისი მმართველობის პერიოდი ემთხვევა იბერიის პიტიახშთა სახელოს არსებობის მინურულს. ამის შემდეგ რომაული ხანის იბერიის სამეფოში პიტიახშთა ინსტიტუტი ან კნინდება, ან საერთოდ წყვეტს არსებობას და ამ სახელისუფლებო თანამდებობის ხელახალი აღდგენა ხდება მოგვიანებით, ადრეული შუა საუკუნეების საწყის ეტაპზე, სავარაუდოდ, IV საუკუნის შუა ხანებში ან ამ საუკუნის მინურულს. თუმცა, ამ ეპოქის პიტიახშები განსხვავდებიან ანტიკური იბერიის პიტიახშებისგან უპირველესად იმით, რომ ისინი, როგორც ჩანს, სასანური ირანის ორიენტაციის გამტარებლები არიან.

არგვეთის მხარეში (ბორი) III საუკუნის მხოლოდ ერთი პიტიახშის სახელით აღმოჩენილი ერთადერთი არტეფაქტი სულაც არ ნიშნავს იმას,

რომ ზემო იმერეთში იბერიის ადმინისტრაციული ერთეული სწორედ ამ დროს შეიქმნა და უფრო ადრე აქ მსგავსი ინსტიტუტი არ არსებობდა. იბერიის სამეფო ხელისუფლება ძველი და ახალი წელთაღრიცხვის მიჯნაზე ატარებს დიდ რეფორმას, რაც გამოიხატა ადმინისტრაციულ-ტერიტორიულ ერთეულებად ქვეყნის დაყოფაში. ერთ-ერთი ასეთი ერთეული (საერისთავო თუ საპიტიახშო) შეიქმნა არგვეთის მხარეშიც და მისი დაარსება ჩემი აზრით, უნდა მომხდარიყო სწორედ ქ. წ. I საუკუნის ბოლოს მეფე ფარნავაზ II-ის დროს [ბრაგავაძე 2013; 248-255]. ამის მიუხედავად დღემდე გაურკვეველი რჩება რამდენიმე საკითხი: სად არიან დაკრძალული ქ. წ. I-III სს-ს არგვეთის პიტიახშები და შესაბამისად, სად მდებარეობდა მათი რეზიდენცია. ამ ეტაპზე ასევე უცნობია ბუზმიჰრ პიტიახშის რეზიდენციის ადგილმდებარეობაც.

ზემოთ უკვე ვიმსჯელებთ იმასთან დაკავშირებით, რომ თითქმის ვერ დგინდება იმ არტეფაქტების დეფინიცია, რომლებიც ექსკლუზიურად არის დამახასიათებელი მხოლოდ პიტიახშების სამარხებისთვის. საკუთრივ ბორის კოლექციაში კიდევ უფრო ჭირს ასეთი ნივთების გამოყოფა. მხოლოდ ერთი, ცხენიანი პინაკი არ ინვექს არანაირ ეჭვს, რომ იგი ეკუთვნოდა პიტიახშს, მაგრამ ჩნდება, ჩემი აზრით, საინტერესო კითხვა – ის სამარხი, რომელშიც აღმოჩნდა ეს პინაკი, რამდენად შეიძლება განვიხილოთ პიტიახშის საძვალედ? საქმე ისაა, რომ ბორში არ დაფიქსირებულა არც სარკოფაგი, არც აკლდამა და ერთი შეხედვით, ბუზმიჰრ პიტიახშის კუთვნილი არტეფაქტები ყველა წყაროს მიხედვით, მომდინარეობს ჩვეულებრივი ორმოსამარხიდან. ეს რეალობა მაფიქრებინებს, რომ ამ შემთხვევაში საქმე არ უნდა გვექონდეს პიტიახშის სამარხთან და გამოვლენილი მდიდრული ინვენტარიც არ უნდა წარმოადგენდეს პიტიახშის საკუთრებას. აკლდამისა და სარკოფაგის გარდა ბორის მონაპოვარში არ ჩანს არც არმაზისხევის პიტიახშების სამარხებისთვის დამახასიათებელი სახელისუფლებო ინსიგნიები (დიადემა, საბეჭდავი, ოქროს ქარაქაშიანი სატევარი). მდგომარეობას, ერთი შეხედვით, ართულებს წარწერიანი პინაკი. თუმცა, არ არის გამორიცხული, რომ იგი ბუზმიჰრ პიტიახშისაგან საჩუქრად მიიღო ბორში დაკრძალულმა იმ პირმა, რომლის სამარხშიც ეს ნივთი დაფიქსირდა. რომაულ ხანაში არცთუ იშვიათია შემთხვევები, როდესაც მმართველები საკუთარ ქვეშევრდომებს ჩუქნიდნენ ძვირფას ნივთებს სამახსოვრო წარწერით. გავიხსენოთ თუნდაც ბერსუმა პიტიახშისთვის ნაჩუქარი თასი. ასე რომ, თუ ამ ასეთ მოსაზრებას დავუშვებთ, მაშინ ყველაფერი თავის ადგილზე დადგება და იმ კითხვებსაც გაეცემა

პასუხი, თუ რატომღა პიტიახშის წარწერიანი პინაკი აღმოჩენილი ორ-მოსამარხში და არა აკლდამაში, ან სარკოფაგში; რატომ არ გვხვდება აქ პიტიახშებისთვის დამახასიათებელი სახელისუფლებო ინსიგნიები და სხვ. ჩემი აზრით, ბორში დაკრძალული ის პირი, რომელსაც ეკუთვნოდა პიტიახშის წარწერიანი პინაკი, საკმაოდ შეძლებული ადამიანი იყო და მას ახლო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა იბერიის მმართველ ზედაფენასთან. ამის დასტურს წარმოადგენს მისთვის პიტიახშის მიერ ძვირფასი ნივთის ჩუქების ფაქტიც. ამ შემთხვევაში ისეთივე მოვლენასთან უნდა გვქონდეს საქმე, როგორც ზღუდერში, სადაც ასევე ფიქსირდება მდიდარი ადამიანისთვის სამარხში ჩაყოლებული ნაჩუქარი ვერცხლის ლანგარი [ბრაუნდი, ჯავახიშვილი, ნემსაძე, 2009; 21].

პიტიახშების ინსტიტუტის კვლევა განსაკუთრებით აქტუალური გახდა არმაზისხევის აღმოჩენების შემდეგ. ჩემი აზრით, არმაზისხევის პიტიახშთა სახლში საკვანძო ფიგურა ასპარუგია (სურ.71). არმაზისხევის ნეკროპოლის ყველა ცნობილი პირი მის ირგვლივ ტრიალებს და სწორედ ასპარუგია ყველა მათგანის, ასე ვთქვათ, გასაღები. მის გვერდით დაკრძალულია კარპაკი, რომელიც, ცხადია, ვერ მიიჩნევა მის მეუღლედ წარწერის – „ზევახ სიცოცხლეა ჩემი“ (სურ.72) გამო. ეს ქალი ასპარუგის გვერდითაა დაკრძალული. ამიტომ, ცხადია, მისი ოჯახის წევრია, ანუ შეიძლება მივიჩნიოთ, რომ ქალიშვილია. კარპაკის მეუღლეა ზევახი. ეს ზევახი უნდა იყოს სერაფიტას მამაც, ანუ სერაფიტა ასპარუგის შვილიშვილი და კარპაკის ასულია. თავის მხრივ, სერაფიტას მამა ზევახი მცირე პიტიახშია [ნერეთელი 1943; 33-34]. სათანადო ფაქტების უქონლობის გამო არ ვიცით, სად არის დაკრძალული ეს ზევახი. არმაზისხევაში მისი სამარხი არაა. ანუ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მცირე პიტიახშებს საკუთარი ნეკროპოლი ჰქონდათ? მაშ, რატომღა მისი მეუღლე დაკრძალული მამის გვერდით და არა მის გვერდით? კიდევ უფრო დამაბნეველია სერაფიტას დაკრძალვის ფაქტი არმაზისხევაში. იგი ხომ გათხოვილი ქალია და თან მისი მეუღლეა რანგით პიტიახშებზე მაღლა მდგომი ეზოსმოდღარი იოდმანგანი. აქ მხოლოდ ორი ვარაუდი შეიძლება არსებობდეს: კარპაკიც და სერაფიტაც ასპარუგის სიცოცხლეშივე გარდაიცვალნენ და ასპარუგმა იზრუნა, რომ შვილი და შვილიშვილი საგვარეულო სასაფლაოზე დაეკრძალა ან, უბრალოდ, ქართლის მაშინდელ არისტოკრატიას წესად ჰქონდა, რომ ქალები მამისეულ მამულში დაეკრძალათ. მართალია, ზევახიც პიტიახშია, მაგრამ, როგორც ჩანს, მცირე პიტიახშის რანგი ასპარუგის შეწინააღმდეგების ნებას არ აძლევდა.

მეორე პიტიახში ამ სამაროვანზე ბერსუმაა. სავარაუდოდ, ის ასპარუგის მომდევნო პიტიახში და მისი ძეა, თავად ასპარუგი კი შარაგასის ძეა.

ა. აფაქიძემ თავის მონოგრაფიაში „ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში“ შეცვალა „მცხეთა I-ის“ თანაავტორებთან ერთად ადრე გამოთქმული შეხედულება და პიტიხშთა სამარხებად მიიჩნია მხოლოდ ასპარუგისა და ბერსუმას სამარხები, ხოლო არმაზისხევის მეორე, მეექვსე, მეშვიდე და მეცხრე სამარხები მიაკუთვნა პიტიახშის ოჯახის წევრებს [აფაქიძე 1963; 110]. მისივე მოსაზრებით, ბილინგვაში მოხსენიებული ზევახი (ჯავახი) იყო ასპარუგის ვაჟი და, იმავდროულად, ფარსმან მეფის პიტიახში [აფაქიძე 1963; 115]. ამასთან, იგი უფრო აძველებდა ასპარუგის საპიტიახშო ბეჭდის თარიღს და მას მიიჩნევდა შარაგასის სტელის თანადროულად [აფაქიძე 1963; 115]. ამით იგი ცდილობდა, ასპარუგ პიტიახში გაეიგივებინა შარაგასის წარწერაში მოხსენიებულ ასპარუგთან [აფაქიძე 1963; 115]. ასე თითქოს ქრონოლოგიური შეუსაბამობაც და მემკვიდრეობითობის რიგიც სწორდებოდა. თუმცა, თუ ასპარუგის სამარხი II ს-ისაა, როგორღა იქნება ერთი და იგივე პიროვნება I და II სს-ში მცხოვრები ასპარუგი, ამაზე პასუხი არაა და, ცხადია, რომ საქმე გვაქვს ორი სხვადასხვა ასპარუგის ხელოვნურ გაიგივებასთან. საკუთარი მოსაზრების გასამყარებლად ა. აფაქიძე მიიჩნევს, რომ არმაზისხევის პირველი სამარხი ეკუთვნის არა ასპარუგს, ვისი საპიტიახშო ბეჭედიც აღმოჩნდა აქ, არამედ მის შვილ ზევახ (ჯავახ) მცირეს [აფაქიძე 1963; 115]. ერთი შეხედვით, ასეთი ვარაუდის ხელის შემშლელი პირობა უნდა ყოფილიყო ასპარუგის საპიტიახშო ბეჭედი, მაგრამ პასუხი აქაც მოიძებნა. მისი აზრით, საბეჭდავი ეკუთვნოდა, რა თქმა უნდა, ასპარუგს და ზევახს ჩატანებული ჰქონდა მამამისის ბეჭედი [აფაქიძე 1963; 115]. მოსაზრების დასასაბუთებლად ის იშველიებს რამდენიმე შემთხვევას არმაზისხევისა და ბაგინეთის კლდეკარის სარკოფაგიდან. არმაზისხევის მეორე სამარხში აღმოჩენილ ერთ ბეჭედზე ამოკვეთილია სამი ბერძნული ასო ZVX, ხოლო ბაგინეთის კლდეკარის აკლდამაში აღმოჩენილია ვერცხლის კოვზი წარწერით „მეფისა“. თუმცა სამარხი ეკუთვნის არა მეფეს, არამედ მეფის ასულს. არმაზისხევის მეექვსე სამარხშია აღმოჩენილია ბეჭედი წარწერით „ზევახ“ (ჯავახი). არ გამოირიცხება, რომ ბეჭედი ზევახ (ჯავახ) მცირის ერთ-ერთ შვილს ეკუთვნის. გამოდის, რომ შვილების სამარხებში ჩატანებულია მამის სახელიანი საბეჭდავები და ბეჭდები [აფაქიძე 1963; 115]. კარპაკის ოქროს ბალთის წარწერაში მოხსენიებული ზევახისა და სერაფიტას წარწერისეული ზევახის იგვევობას არ გამოირიცხავდა გ. ნე-

რეთელიც. თუმცა, იგი არ იზიარებდა ვარაუდს ამ ზევახისა და შარაგასის სტელაზე მოხსენიებული ზევახის იდენტურობის შესახებ მათ შორის საუკუნოვანი სხვაობის გამო [წერეთელი 1948; 34]. ასპარუგის სამარხის ჯავახის სამარხად გამოცხადებით ა. აფაქიძემ გამოკვეთა ქართლის პიტიახშთა დინასტია, იგივე ჯავახთა დინასტია [აფაქიძე 1963; 116], რომელიც ასე გამოიყურება: შარაგასის მამაა ჯავახი, შარაგასის ძმისწულია ჯავახ უმცროსი და ასპარუგის ბადიშაა სერაფიტა [აფაქიძე 1963; 117]. თუმცა, თუ ამ ლოგიკას გავყვებით, შეიძლება ყველაფერი თავდაყირა დადგეს. მაგალითად, კარპაკის სამარხში სინამდვილეში კარპაკი კი არა, შეიძლება მისი და ზევახ მცირის ქალიშვილი იყოს დაკრძალული და ჩატანებული ჰქონდეს მშობლების მარადიული სიყვარულის აღმნიშვნელი არტეფაქტი („ზევახ სიცოცხლეა ჩემი“). ბერსუმას სამარხში სინამდვილეში მისი ვაჟია დაკრძალული და მამამისის ხსოვნის პატივსაცემად მისი კუთვნილი წარწერიანი პინაკი აქვს ჩატანებული და ა. შ. ამგვარად, ვიღებთ სურათს, რომ არმაზისხევის სამარხების წარწერებში მოხსენიებული არც ერთი პირი აქ არ არის დაკრძალული. არამედ აქ დაუკრძალავთ მათი შვილები, ხოლო საკუთრივ წარწერებში მოხსენიებული პიტიახშების სამარხების ადგილმდებარეობა უცნობია!

ასევე გადაიხედა სერაფიტას სამარხთან დაკავშირებული ადრინდელი შეხედულება. არმაზისხევის არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისადმი მიძღვნილ კრებულში სერაფიტას საძვალედ მიჩნეულია მეშვიდე [მცხეთა I. 1955; 46], 1963 წელს გამოცემულ მონოგრაფიაში კი – მეექვსე სამარხი [აფაქიძე 1963; 116], რომელშიც, თავდაპირველი ვერსიით, დაკრძალულია კარპაკი. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თვით მეშვიდე სამარხის სერაფიტას საძვალედ მიჩნევაც ბევრ კითხვას ბადებს, რადგან, გარეგნული ფორმისა და ინვენტარის მრავალფეროვნების გარდა, არ არსებობს ამ ფაქტის დამადასტურებელი არც ერთი სხვა არგუმენტი. თუმცა, ამ სამარხში სერაფიტაც რომ იყოს დაკრძალული, ეს ჩვენთვის საინტერესო საკითხს არსებითად მაინც არ ცვლის, რადგან მდიდრულად დაკრძალული ქალები (სერაფიტა, კარპაკი) მხოლოდ და მხოლოდ პიტიახშთა ოჯახის წევრები არიან და არა თვით პიტიახშები. საკმაოდ თავისებურად და ორიგინალურადაა განხილული შარაგასის სტელის პრობლემაც. ა. აფაქიძის მოსაზრების თანახმად, სტელა თავდაპირველად, აღმართული უნდა ყოფილიყო მცხეთაში [აფაქიძე 1963; 11]. ანალოგიური მოსაზრება გაიმეორა გ. აბრამიშვილმაც და სტელა მიიჩნია იბერიის მეფე მითრიდატე II-ის მემორიალად [აბრამიშვილი. 2004; 36]. თუმცა, არც ერთ ავტორს დამა-

ჯერებლად არ უჩვენებია, რატომ უნდა მდგარიყო სტელა მაინცდამაინც მცხეთაში და მაინცდამაინც მეფის საფლავზე ან ისეთი ვინ უნდა ყოფილიყო არმაზისხევის მეოთხე სამარხში დაკრძალული პირი, რომ მეფის მემორიალი საგანგებოდ მოეტანათ მცხეთიდან მისი სამარხის მოსაწყობად? თან იმასაც თუ გავითვალისწინებთ, რომ ამ სამარხის ერთი მხარე სერაფიტას ეპიტაფიაა, მაშინ გამოდის, რომ ეს პიროვნება ყველაზე ალმატებული უნდა ყოფილიყო ქართლის მაშინდელ საზოგადოებაში. ცხადია, რომ მსგავსი არაფერია და აქ უფრო იმის დაშვება შეიძლება, რომ მეოთხე სამარხი იმ დროისაა, როდესაც არმაზისხევის პიტიახშების შესახებ მახსოვრობა საზოგადოებაში გამქრალია და პიტიახშისა (შარაგასი) და პიტიახშის ოჯახის წევრის (სერაფიტა) სამარხები აღარაა ამ საზოგადოებისთვის ხელშეუხებელი წმინდა ადგილები. თვით ამ სამარხების შესახებაც გამქრალია ხსოვნა და ერთადერთი, რაც მათგანაა შემორჩენილი და თვალსაჩინო, სტელებია და მათ იყენებდნენ კიდევ ახალი სამარხის მოსაწყობად. ამიტომ უფრო სარწმუნო ჩანს, რომ შარაგასის სტელა, ისევე როგორც სერაფიტას ეპიტაფია, თავიდანვე არმაზისხევის ნეკროპოლზე იდგა და ის აქ არსაიდან არ მოუტანიათ. სწორედ იმ ფაქტორების გათვალისწინებით, რომ მასში სტელებია ჩაშენებული, მეოთხე სამარხს პიტიახშის საძვალედ მიიჩნევენ ძეგლის გამთხრელები [მცხეთა I. 1955; 4]. სამარხი პირწმინდად გაძარცვულია და მასში არ დასტურდება არც ერთი არტეფაქტი. ასე რომ, მისი ხნოვანების შესახებ წარმოდგენა შეიძლება შეიქმნათ მხოლოდ სტელების მეშვეობით. ცხადი ხდება, რომ იგი არ შეიძლება განიხილებოდეს პიტიახშთა და მათი ოჯახის წევრების თანადროულ კომპლექსად იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ ერთი პიტიახშის სამარხისთვის არ მოშლიდნენ და არ დაარღვევდნენ ორი არისტოკრატიის საძვალის მთლიანობას. უფრო მართებული იქნება, თუ ვიფიქრებთ, რომ მეოთხე სამარხში დაკრძალულია პირი, რომელსაც არავითარი საერთო არა აქვს პიტიახშთა საგვარეულოსთან. ბუნებრივია, ის არც პიტიახშია და არც არმაზისხევის პიტიახშების დროს ცხოვრობდა. შესაბამისად, სამარხიც შედარებით მოგვიანო ხანისა უნდა იყოს (IV ს). ყოველ შემთხვევაში, იგი მაშინ გაუმართავთ, როდესაც არმაზისხევის პიტიახშთა სახლს უკვე დაკარგული აქვს სოციალურ-პოლიტიკური კონტინუიტეტი.

დიდი ალბათობით პიტიახში უნდა ყოფილიყო დაკრძალული მეორე სამარხშიც. ამ თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი და გადამწყვეტია ამ სამარხში ვერცხლის პინაკის არსებობა, რომელზეც გამოსახულია სასანიანი დიდებულის პორტრეტი. მკვლევართა განსაკუთრებულ ყურადღებას

იქცევს პინაკის წარწერა, რომელიც შესრულებულია საშუალო სპარსულ (ფალაურ) ენაზე. აღნიშნული წარწერა გ. წერეთელის თარგმანის მიხედვით ასე გამოიყურება: „პიტიახში ღვთაებრივი არდაშირისა ღვთაებრივი (პაპაკის?) ძისა“ [Церетели 1948; 55]. გ. წერეთლისავე მოსაზრებით, პინაკის ცენტრში გამოსახული წარჩინებული სასანიანი უნდა იყოს ამ დინასტიის დამაარსებელი არდაშირ I [Церетели 1948; 55]. ამავე საკითხთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრება ეკუთვნის შ. ამირანაშვილს, რომელიც მიიჩნევდა, რომ პინაკის ცენტრში გამოსახულია არა არდაშირ I, არამედ პიტიახში პაპაკი (სურ. 73) [Амиранашвили 1958; 90-91]. შ. ამირანაშვილმა გ. წერეთლისგან განსხვავებულად წაიკითხა ხსენებული წარწერა: „ფაფაკ პიტიახში ღვთაებრივი არდაშირისა, ღვთაებრივი ფაფაკის ძისა გურზან ქვეყნის პიტიახშს არმაზესს უძღვნის“ [Амиранашвили 1958; 89]. მოსაზრებას იმასთან დაკავშირებით, რომ გამოსახული პირი პიტიახში პაპაკია, იზიარებენ კ. ტრევერი და მ. ლუკონინი [Тревер. Луконин 1987; 52]. თუმცა, ამის მიუხედავად, თითქმის არავის მიუქცევია სათანადო ყურადღება შ. ამირანაშვილის მიერ გამოთქმული შეხედულებისთვის, რომლის მიხედვით აღნიშნულ წარწერაში მოიხსენიება პიტიახში არმაზესი. სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ მოსაზრებას არც არავინ დათანხმებულია, ისევე როგორც არც არავის უარუყვია. კვლევის ამ ეტაპზე შეიძლება აღინიშნოს, რომ არ არსებობს ობიექტური მიზეზი, რომ არ დავეთანხმოთ და არ გავიზიაროთ შ. ამირანაშვილის ზემოთ ნახსენები მოსაზრება წარწერაში პიტიახშ არმაზესის მოხსენიებასთან დაკავშირებით. აქედან გამომდინარე, არმაზისხევის მეორე სამარხი, რომელიც თარიღდება III ს-ის II ნახევრით [მცხეთა I. 1955; 46], შეიძლება მივიჩნიოთ პიტიახშ არმაზესის განსასვენებლად. ვითარებას არსებითად არ ცვლის ის გარემოება, რომ მეორე სამარხში დაკრძალული დიდგვაროვანი ქალია [მცხეთა I. 1955; 40]. არაერთი მაგალითის მოხმობა შეიძლება საქართველოს ანტიკური ხანის ისტორიიდან და არქეოლოგიიდან, როდესაც ქალები ახორციელებენ ამა თუ იმ საგამგეო ერთეულის უმაღლეს ხელისუფლებას. ამ მხრივ საირხის [ბრაგვაძე 1998; 64-74], ითხვისისა [გაგოშიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2010; 49-56] და ვანის [ლორთქიფანიძე 1972; 7-42] ცნობილი აღმოჩენებიც საკმარისია.

საჭიროდ მივიჩნევთ, გამოვთქვათ ვარაუდი არმაზისხევის პიტიახშების სამაროვნისა და შემორჩენილი ნაგებობების ურთიერთმიმართებასთან დაკავშირებით. „მცხეთა I-ის“ ავტორები მიიჩნევდნენ, რომ არმაზისხევი შემორჩენილი ოთხი ნაგებობა (ე. წ. ზღურბლიანი, ერთსე-

ნაკიანი, ორსენაკიანი და აბანო) (სურ. 75) პიტიახშთა სამარხების თანადროული უნდა ყოფილიყო და ეფუნქციონერა II-III სს-ში [მცხეთა I. 1955; 159]. ამ მოსაზრებიდან რამდენადმე განსხვავებულ აზრი გამოთქვა ა. აფაქიძემ და ე. ნ. ორსენაკიანი ნაგებობა მიიჩნია მავზოლეუმად თუ ეკლესიად და მისი აგების თარიღი დაუკავშირა ასპარუგის სამარხის გამართვას – II ს-ის II ნახევარს [აფაქიძე 1963; 111-112].

ამ საკითხებთან დაკავშირებით განსხვავებული მოსაზრება ეკუთვნის კ. ხიმშიაშვილს. სათანადო პარალელებისა და ნაგებობების სამშენებლო ტექნიკის შესწავლის საფუძველზე იგი მიიჩნევს, რომ არმაზისხევის ნაგებობები და ერისთავ-პიტიახშთა სამარხები არაა თანადროული და ნაგებობები სამარხების ჩასადგმელად გამოუყენებიათ იმ დროს, როდესაც ნაგებობები უკვე დანგრეული იყო. აქედან გამომდინარე, II ს-ის II ნახევრისთვის აქ არსებული ნაგებობები უკვე განადგურებულია და მათი არსებობის თარიღად მკვლევარი განსაზღვრავს ახ. წ. I ს-სა და II ს-ის დასაწყისს [ხიმშიაშვილი 1992; 107-108].

ჩემი აზრით, კ. ხიმშიაშვილის აღნიშნული მოსაზრება ყველაზე ახლოსაა სიმართლესთან. არქიტექტურულ კონტექსტსაც რომ თავი დაეანებოთ, უბრალოდ, წარმოუდგენელი ან ძალიან ძნელი წარმოსადგენია ერთსა და იმავე დროს ასეთ მცირე ტერიტორიაზე ერთდროულად ფუნქციონირებდეს პიტიახშების რეზიდენცია, აბანო და სასაფლაო. რომ არ არსებობდეს ქრონოლოგიური შეუსაბამობაც, სანიტარულ-ჰიგიენური თვალსაზრისითაც ძალიან დიდი კითხვის ნიშნის ქვეშ დგება რეზიდენციიდან და აბანოდან სულ რამდენიმე მეტრში სასაფლაოს გამართვა. ასეთი პრაქტიკა უცნობია ელინისტურ-რომაული ხანისთვის და, ცხადია, არმაზისხევი ამ თვალსაზრისით გამონაკლისი ვერ იქნება. კ. ხიმშიაშვილის აღნიშნული მოსაზრება შესაძლებელია, დაზუსტდეს შიდა ქართლის მეორე ეტალონური ძეგლის – დედოფლის გორის მონაცემების გათვალისწინებით. იგულისხმება არმაზისხევის ნაგებობების განადგურების თარიღი და ამ მოვლენის გამომწვევი მიზეზები. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დედოფლის გორის სასახლე განადგურებული უნდა იყოს ქ. შ. I ს-ის დასასრულს ძლიერი მიწისძვრის შედეგად [გაგოშიძე 2015; 120-121]. წერილობით წყაროებში ამ ეპოქის ქართლის სამეფოში არ დასტურდება რაიმე დიდი ნგრევა თუ კატასტროფა, რომელიც დაკავშირებული იქნებოდა საომარ მოქმედებებთან. ესაა დიდი მეფეების – ფარსმან I-ისა და მითრიდატე II-ის ზეობის ხანა. არმაზისხევივე აღმოჩენილი შარაგასის სტელის წარწერიდანაც ნათლად ჩანს, რომ ამ პერიოდის ქართლის მე-

ფეები „მრავალ გამარჯვებათა მომპოვებლები“ არიან [Меликишвили 1959; 337-345], ამიტომ სავსებით მართალია ი. გაგოშიძე, როდესაც დედოფლის გორის სასახლის განადგურებას უკავშირებს არა საომარ მოქმედებებს, არამედ მიწისძვრას. როგორც ჩანს, აღნიშნული სეისმური მოვლენა იმდენად ძლიერი იყო და ისე გაანადგურა დედოფლის გორის სასახლე, რომ მის აღდგენაზე აღარავის უფიქრია. არ გამოირიცხება, რომ სწორედ აღნიშნულ მიწისძვრას გამოეწვია არმაზისხევის ნაგებობების ნგრევაც. თუ ეს ვარაუდი მართებულია, მაშინ ყველაფერი თავის ადგილზე დგება, უფრო ზუსტდება ნაგებობებთან დაკავშირებული კ. ხიმშიაშვილის მიერ შემოთავაზებული თარიღიც და საშუალება გვეძლევა, ვიფიქროთ, რომ არმაზისხევის ნაგებობები ფუნქციონირებდა ქ. ნ. I ს-ის მიწურულიდან ქ. შ. I ს-ის 70-იან წლებამდე (იხ. ქვემოთ). სწორედ ეს პერიოდი ხასიათდება ქართლის სამეფოში მანამდე არნახული მშენებლობების ბუმიტ. ამისთვის გადამწყვეტი უნდა ყოფილიყო ქართლის სამეფოსა და რომს შორის ურთიერთობის ფაქტორი [მახარაძე 2001; 59-60]. აქვე შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ 1867 წელს მცხეთაში აღმოჩენილ ვესპასიანეს ცნობილ წარწერაში [წერეთელი 1958] სწორედ ამ მიწისძვრის შედეგად დაზიანებული კედლების გამაგრებაზე იყო საუბარი. თუ ეს ასეა, მაშინ გამოდის, რომ ქართლში ძლიერი მიწისძვრა, რომელმაც შეინარა დედოფლის გორისა და არმაზისხევის რეზიდენციები და საფუძვლიანად დააზიანა მცხეთის სასიმაგრო კედლები, უნდა მომხადრიყო ქ. შ. I ს-ის 70-იან წლებში, არაუგვიანეს 75 წლისა.

რაც შეეხება ქართლის სამეფოში, ზოგადად, პიტიახშების ინსტიტუტის გაჩენას, მის ქვედა ქრონოლოგიურ თარიღად შეიძლება ვივარაუდოთ ქ. ნ. I საუკუნის მიწურული თუ არა, ქ. შ. I ს-ის დასაწყისი მაინც, რადგან, პოლიტიკური ვითარებიდან გამომდინარე, სწორედ ამ პერიოდში უნდა წარმოქმნილიყო ქართლის სამეფოს საგამგეო ერთეულები – საერისთავოები – საპიტიახშოები [ბრაგვაძე 2013; 253].

დასკვნის სახით შეიძლება აღინიშნოს შემდეგი: მიუხედავად იმისა, რომ ჩემი აზრით, ბორში არ ფიქსირდება პიტიახშის სამარხი, ამ სოფელში მოპოვებულ არტეფაქტებს აქვს დიდი მნიშვნელობა რომაული ეპოქის იბერიის ისტორიისათვის, რადგან ცნობილი ხდება კიდევ ერთი პიტიახში სახელი. ხოლო სად არის დაკრძალული საკუთრივ ბუზმიჰრ პიტიახში, ჩვენი ცოდნის ამჟამინდელ ეტაპზე, ამ კითხვაზე პასუხი ჯერჯერობით უცნობია. შესაბამისად, არც ის არის გარკვეული, პიტიახში ბუზმიჰრ კეთილი არმაზისხევის პიტიახშთა სახლიდანაა თუ არგვეთის პიტიახშია.

თუმცა, სავარაუდოდ, იგი არგვეთის პიტიახში უნდა ყოფილიყო, რადგან არმაზისხევიდან ასეთი სახელის პიტიახში ცნობილი არ არის. რაც შეეხებათ არმაზისხევის პიტიახშებს, თუ გამოთქმული ვარაუდები სინამდვილესთან ოდნავ მაინც ახლოსაა, ვიღებთ სურათს, რომლის მიხედვითაც არმაზისხევის სამაროვანზე ცნობილია სულ სამი პიტიახში და მათი საძვალეებია I, II და III სამარხები, ხოლო პიტიახშების ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა ასეთი იქნება: ასპარუგი (I სამარხი), ბერსუმა (III სამარხი) და არმაზესი (II სამარხი). არმაზისხევის პიტიახშების ზეობის ხანად კი განისაზღვრება I ს-ის II ნახევარი – III ს-ის II ნახევარი. მართალია, I ს-ში მოღვაწე შარაგასისა და მამამის – პიტიახშ ზევახის სამარხები მიკვლეული არ ყოფილა, მაგრამ ეჭვგარეშეა, რომ ზევახი არმაზისხევის პიტიახშთა სახლის პირველი პიტიახშია. აქედან გამომდინარე, არმაზისხევის პიტიახშების თანმიმდევრობა ასეთ სახეს მიიღებს: ზევახი-შარაგასი-ასპარუგი-ბერსუმა-არმაზესი. ასე რომ, არმაზისხევაში სულ ხუთი პიტიახშია დაკრძალული, რაც ორი საუკუნისთვის საცხებით მისაღები მოვლენაა. მათგან სამის სამარხი ცნობილია, ხოლო გაძარცვულ სამარხებთანგან ორში შეიძლება ზევახი და შარაგასი დაეკრძალათ. არმაზისხევის აღნიშნული ტერიტორია თავიდანვე იყო პიტიახშების კუთვნილი მიწა, სადაც ქ. ნ. I ს-ის დასასრულს-ახ. ნ. I ს-ის 70-იან წლებამდე ფუნქციონირებდა მათი რეზიდენცია, აბანო და სხვა დამხმარე ნაგებობები; მიწისძვრის შედეგად თითქმის ყველა ნაგებობა განადგურდა და ისინი აღარ აღუდგენიათ; ახ. ნ. I ს-ის დასასრულიდან აქ უკვე პიტიახშებისა და მათი ოჯახის წევრების განსასვენებელია, ხოლო II-III სს-ის მათივე რეზიდენციის ადგილმდებარეობა ჯერჯერობით უცნობია.

რამდენიმე შენიშვნა ძველი კოლხეთის ჰიდრონიმების შესახებ

ძველი კოლხეთის ჰიდრონიმების შესახებ საყურადღებო ცნობებია შემონახული ძველ ბერძნულსა და ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობაში (სტრაბონი, კლავდიოს პტოლემეისი, პროკოპი კესარიელი). მათი კვლევა მნიშვნელოვნად აზუსტებს კოლხეთის (ეგრისის) ისტორიული გეოგრაფიის ცალკეულ მომენტებს. წინამდებარე კვლევა ცოლხეთის მდინარეების – ფაზისისა და გლავკოსის ლოკალიზაციის ცდას წარმოადგენს. სტრაბონის ცნობით, „მომდინარეობს მასზე [კოლხიდაზე] ფაზისი, დიდი მდინარე, რომელსაც სათავე არმენიაში აქვს, რომელიც ღებულობს გლავკოსსა და ჰიპოსს მახლობელი მთებიდან გამომდინარეთ. [ფაზისზე] აღმა ცურვა შეიძლება შორაპნამდე. [შორაპნიდან] ფეხით, საურმე გზით ოთხ დღეში მიისვლება მტკვრამდე. ფაზისზე მდებარეობს მისი მოსახელე ქალაქი, კოლხთა სავაჭრო ადგილი, გარშემორტყმული მდინარით, ტბითა და ზღვით“ [ყაუხჩიშვილი 1958; 123]. ფაზისის, გლავკოსისა და ჰიპოსის შესახებ სტრაბონი სხვაგანაც ამახვილებს ყურადღებას. „ქვეყანაში [კოლხეთში] არის ოთხი შესასვლელი. ერთი არის კოლხურ ციხისიმაგრე შორაპანზე და მასთან არსებულ ვიწროებზე რომლებზედაც ფაზისი მომდინარეობს. სწრაფი და ხმაურა მიემართება კოლხეთში, რომელზედაც [ფაზისზე] 120 ხიდით გადაისვლება მისი მიხვეულ-მოხვეულობის გამო. წყალდიდობისას ეს ადგილები სულ დახრულია მრავალი ნაკადულით. წარმოიქმნება [ფაზისი] ზემოთ მდებარე მთებში მრავალი წყაროსაგან, ხოლო დაბლობში ღებულობს სხვა მდინარეებს, რომელთა შორის არის ჰიპოსი და გლავკოსი“ [ყაუხჩიშვილი 1958; 128]. როგორც ვხედავთ, სტრაბონის ცნობები გარკვეულწილად ბუნდოვანია. უპირველეს ყოვლისა, ეს შეეხება ფაზისის სათავესა და მისი უმთავრესი შენაკადების საკითხს. გამომდინარე იქიდან, რომ, სტრაბონის თანახმად, ფაზისის სათავე არმენიაშია, ზოგიერთი მკვლევარი მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ ფაზისად უნდა მივიჩნიოთ დასავლეთ საქართველოს მდინარეთა მთელი სისტემა: ჩხერიმელა-ძირულა-ყვირილა-რიონი და შესაბამისად, მის სათა-

ვედაც ჩხერიმელა უნდა ვაღიაროთ [Мырახѣв 1985; 507] თუმცა რატომ მიიჩნევს ამ მოსაზრების ავტორი ჩხერიმელას არმენიის მთებიდან გამო-
 მავალ მდინარედ, მთლად ნათლად არ ჩანს. ყოველ შემთხვევაში, ჩხერიმე-
 ლის სათავეს, ანუ აღმოსავლეთ-დასავლეთ საქართველოს სასაზღვრო
 ოლქს, სტრაბონი სრულიად გარკვევით მოსხიკედ ანუ მესხების მთებად
 მოიხსენიებს. შეიძლება გვეფიქრა, რომ სტრაბონი ფაზისის სახით რო-
 მელილაც სხვა მდინარეს გულისხმობს (მტკვარი, არაქსი ან ჭოროხიც),
 მაგრამ, ჯერ ერთი, იგი აშკარად კოლხეთის მდინარის შესახებ საუბრობს
 და, მეორეც, არც ერთ მათგანზე არ მდებარეობს ციხესიმაგრე შორაპანი,
 თანაც ბერძენი ავტორი კარგად ასხვავებს ერთმანეთისაგან მტკვარსა და
 ფაზისს. ამიტომ სავსებით სავარაუდოა, რომ სტრაბონს მთლად ნათელი
 წარმოდგენა არ ჰქონდა ფაზისის სათავეს შესახებ ან კარგად ვერ ერკვეო-
 და კოლხეთისა და სომხეთის გეოგრაფიაში. ყოველ შემთხვევაში, მისი
 შემდგომი მსჯელობა ფაზისის შესახებ აშკარად გამორიცხავს არმენიას-
 თან რაიმე სიახლოვესაც კი. თ. ყაუხჩიშვილის აზრით, სტრაბონის მიერ
 ფაზისად მიჩნეული მდინარე ყვირილაა, ყვირილა ერთვის რიონს და ამ
 რიონს ეწოდება ფაზისი [ყაუხჩიშვილი 1958; 297], ე. ი. ფაზისი იგივე ყვი-
 რილა-რიონია. სტრაბონიც გარკვევით აღნიშნავს, რომ ყვირილა მაღალი
 მთებიდან გამოდის, ხმაურიანია, შორაპანს ზემოთ უვარგისია სანაოსნოდ
 და კოლხეთში ერთ-ერთი შემოსასვლელიც სწორედ აქ ძევს. აღწერილი
 კარგად მიესადაგება ყვირილის ხეობის ზემო ნელს, შორაპნიდან საჩხე-
 რის ჩათვლით, ვინაიდან ამ მონაკვეთზე არც ნაოსნობისთვის არის ხელ-
 საყრელი პირობები, მრავალი პატარა მდინარეც უერთდება ყვირილას და
 საკმაოდ ხმაურიანიცაა იგი. სახელიც ხომ ამის გამო შეერქვა: „მდინარე-
 მან მოიგო სახელი ესე თვისის ჩქარისა და კლდესა ზედა დინებითა, ვი-
 ნამთგან ჳმოვანებს შორსსასმენლად“ [ვახუშტი 1973; 752]. თითქოს ყვე-
 ლაფერი ნათელია, მაგრამ მდგომარეობას ართულებს გლავკოსის
 საკითხი. სტრაბონი ორჯერ საგანგებოდ მოიხსენიებს გლავკოსსა და ჰი-
 პოსს როგორც ფაზისის ყველაზე გამორჩეულ შენაკადებს. თუ ჰიპოსის
 ლოკალიზაცია ასე თუ ისე ეჭვს არ იწვევს და სახელწოდებიდან გამომდი-
 ნარე იგი ცხენისწყალი უნდა იყოს, სულ სხვა ვითარებაა გლავკოსთან და-
 კავშირებით. სტრაბონის ტექსტის ვ. ლატიშვიისეული კომენტარებიდან
 გამომდინარე [Латишев 1947; 21], თ. ყაუხჩიშვილმაც გაიზიარა მოსაზრე-
 ბა გლავკოსისა და ყვირილის იდენტურობის შესახებ [ყაუხჩიშვილი 1958;
 275], რაც „ეფიქრობთ, მთლად ზუსტად ვერ უნდა ასახავდეს რეალობას.
 თუ არაფერი ეწინააღმდეგება ფაზისის სათავედ ყვირილის მიჩნევას,
 იმავეს ვერ ვიტყვით გლავკოსთან დაკავშირებით, რადგან, თუ ჩავთვლით,

რომ ფაზისის სათავე დღევანდელი ყვირილაა და გლავკოსი ამ მდინარის შენაკადია, იქმნება გაუგებრობა, რადგან არ შეიძლება ერთი და იგივე მდინარე სათავეც იყოს და შენაკადიც. ამ შემთხვევაში კი სწორედ ასე გამოდის. ფაზისი იგივე ყვირილა-რიონია, რომლის სათავეც ყვირილაა და ამ მდინარესვე უერთდება გლავკოსი, ანუ ყვირილა. კიდევ გავიმეორებთ, რომ არაფერია საწინააღმდეგო ფაზისის სათავედ ყვირილის მიჩნევისა და ყვირილა-რიონის ფაზისთან იდენტიფიცირებისა. ჩვენ მხოლოდ მისი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი შენაკადის, გლავკოსის, ადგილმდებარეობა გვაინტერესებს. სტრაბონის ცნობით, გლავკოსი ფაზისის მიმდებარე მთებიდან ჩამოდის, ყვირილასთან კი ასეთი შედარებით ახლო მდინარე შეიძლება ყოფილიყო მისი ერთ-ერთი დიდი შენაკადი ძირულა, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ძირულისა და გლავკოსის იდენტიურობის დამტკიცებაც თითქმის შეუძლებელია, ისევე, როგორც გლავკოსისა და ყვირილის. აქვე შევნიშნავთ, რომ ყვირილად გლავკოსი მხოლოდ იმ შემთხვევაში შეიძლება მივიჩნიოთ, თუ ფაზისის სათავეს ძირულის ან ჩხერიმელის ხეობაში მოვათავსებთ. ყვირილა და ძირულა (ძირულა ჩხერიმელით) სწორედ შორაპანთან უერთდება ერთმანეთს. გამომდინარე აქედან, თითქოს არ უნდა გამოირიცხოს ერთ-ერთის ფაზისად (ამ შემთხვევაში ძირულა ჩხერიმელით), ხოლო მეორის გლავკოსად ყვირილა) მიჩნევა. აქ ერთი არსებითი მომენტი უნდა ასრულებდეს გადამწყვეტ როლს, რომლის შესახებაც სტრაბონი მხოლოდ გაკვრით აღნიშნავს, მაგრამ, ვფიქრობთ რომ ამოსავლად სწორედ ის უნდა გამოგვადგეს. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ შეუძლებელია სტრაბონს კარგად და დაწვრილებით მხოლოდ კოლხეთ-იბერიის მოსაზღვრე მდინარეების მდებარეობა სცოდნოდა, ამიტომაც ყურადღება ოდენ მათზე გაემახვილებინა და საერთოდ მხედველობიდან გამორჩენოდა შედარებით დასავლეთით არსებული ჰიდრონიმები. როგორც ჩანს, მას წარმოდგენა ჰქონდა ასეთი მდინარეების შესახებაც და, ჩვენი აზრით, ამის მკაფიო დასტური ჰიპოსისა და გლავკოსის მოხსენიებაა. სტრაბონი გაკვრით მაგრამ საგანგებოდ აღნიშნავს, რომ ფაზისი დაბლობში „ღებუელობს სხვა მდინარეებს, რომელთა შორის არის ჰიპოსი და გლავკოსი“. ამ უმთავრესი მომენტიდან გამომდინარე ვერც ყვირილა და ვერც ძირულა გლავკოსად ვერ ჩაითვლება, რადგან შორაპანის სანახებს კოლხეთის დაბლობად ვერ მივიჩნივით. ამდენად უფრო სარწმუნოა, რომ გლავკოსი იყოს დღევანდელი რიონი, უფრო ზუსტად კი, რიონის მონაკვეთი რაჭის მთებიდან ვარციხემდე, ე. ი. რიონ-ყვირილის შერთვამდე. ამდაგვარზე უნდა მიაწინებდეს ჰიპოსის (ცხენისწყლის) გვერდით მისი მოხსენიებაც და ისიც, რომ გლავკოსი დაბლობი უერთდე-

ბა ფაზისს. ამგვარად დღევანდელი გადასახედიდან სტრაბონის წარმოდგენა ძველი კოლხეთის ჰიდრონიმებზე საერთოდ არ შეესაბამება რეალობას (სურ. 116). II ს-ის მოღვაწე კლავდიოს პტოლემეაიოსი ჩვენთვის საინტერესო პრობლემის ირგვლივ იძლევა საკმაოდ მწირ ცნობებს. იგი ახსენებს მხოლოდ მდინარი ფაზისის შესართავს (720 – 45) – *Φάσιος ποταμός* [კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955; 45], დაახლოებით ამავე გეოგრაფიულ არეალშივე (730-45¹) მოიხსენიებს იგი ქალაქსა თუ სოფელ სარაქეს [კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955; 45], რაც ნ. ლომოურის აზრით, უნდა იყოს შორაპნის (*Σαράπαις*) დამახინჯებული ფორმა [კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955; 57], ფაზისის შესართავში კი, მისივე ვარაუდით, იგულისხმება ანინდელი რიონი ყვირილით [კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955; 56]. სამწუხაროდ, ამ შესართავის სახელს კლავდიოს პტოლემეაიოსი არ ასახელებს, მაგრამ ის გეოგრაფიული არე, სადაც ავტორი ამ შესართავს ათავსებს, საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ იგი ყვირილა კი არ არის, არამედ ის მდინარეა, რომელიც შორაპანთან უერთდება ფაზისს, იმავე ყვირილას, რადგან ნ. ლომოურის აზრითაც, რიონი და ყვირილა ერთი და იგივე მდინარეა, დაახლოებით ისეთი, როგორიც სტრაბონთან. კომენტარებში ნახსენები რიონი ყვირილით ამასვე უნდა გულისხმობდეს [კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955; 56]. ამიტომ, ვფიქრობთ, რომ II საუკუნეშიც უნდა არსებულებოდა სტრაბონის ანალოგიური წარმოდგენა ფაზისის დინებაზე, ხოლო მისი შესართავი *Φάσιος ποταμός* ამ შემთხვევაში შესაძლოა ძირუღას გულისხმობდეს. ამ ვარაუდს გარკვეულწილად ამაგრებს კიდევ ამ შესართავის მოხსენიება სარაპანისის მიდამოებში. უკვე აღინიშნა, რომ გამომდინარე სტრაბონის ცნობიდან, მკვლევრები ფაზისად მიიჩნევდნენ იმ მდინარეს, რომელიც დღევანდელ ვარციხესთან რიონ-ყვირილის შეერთებით იწყება. აქამდე რიონი და ყვირილა სხვადასხვა მდინარეა და მხოლოდ მათი შეერთება ქმნის ფაზისს [ყაუხჩიშვილი 1958; 297]. ეს მოსაზრება მყარად არის დამკვიდრებული ჩვენს ისტორიოგრაფიაში. მაგრამ იმავე სტრაბონის მსჯელობიდან ჩანს, რომ ანტიკურ ხანაში ფაზისის დინებაზე წარმოდგენა სულ სხვაგვარი იყო და რიონთან შეერთებამდეც ყვირილა განიხილებოდა ფაზისად. ჩვენი ვარაუდით, ფაზისის შესახებ არსებული წარმოდგენები (რიონისა და ყვირილის შერწყმის შემდეგ ამ მდინარისა და მისი სახელწოდების წარმოქმნა) უფრო პროკოპი კესარიელის (VI ს.) ცნობებს შეესაბამება, რადგან პროკოპი პირველი ავტორია, რომელიც სრულიად მკაფიოდ ასახელებს დასავლეთ საქართველოს სამ სხვადასხვა ჰიდრონიმს (ყვირილა, resp. ბოასი, რეონი) [გეორგიკა 1965; 108]. თუმცა გ. გრიგოლიას აზრით, ამ შემთხვევაში საქმე ეხება არა იმე-

რეთის ყვირილას, არამედ ჭანეთის ყვირილას, რომელიც წარმოადგენს ჭოროხის მარჯვენა შენაკადს [გრიგოლია 1994; 39-40]¹, მაგრამ ფაქტია, რომ ასეთი სახელწოდების მდინარე იმერეთშიც არსებობს და თუკი ამ ყვირილის შესახებ პროკოპის ცნობა ასე თუ ისე გარკვეულია, თითქმის სრული გაურკვეველობაა ფაზისთან მიმართებით, რადგან ავტორი ფაზისს ასახელებს, ყვირილასაც (ბოასი) და რიონსაც (რეონი). მისი მიხედვით, ფაზისი ლაზიკის ყველაზე დიდი და გამორჩეული მდინარეა, მის სანახებში მოსახლეობენ ლაზები და მათი ყველაზე გამორჩეული ქალაქებიც მის სანაპიროზეა. ეჭვგარეშეა, რომ ეს რიონია, მაგრამ გასარკვევია, რატომ მიიჩნევს პროკოპი კესარიელი რიონს ფაზისად. ეს მით უფრო საინტერესოა, რომ რიონი, როგორც ალინიშნა, მას ცალკე მდინარედ აქვს მოხსენიებული. რიონი (resp. რეონი) მოედინება მოხირისის მხარეში და მის სანაპიროზე ქუთაისია [გეორგიკა 1965; 195]. ძნელია აქ რაიმე ეჭვის შეტანა, იმდენად მნიშვნელოვანი ორიენტირია ამ შემთხვევაში ქუთაისი. გამომდინარე აქედან პროკოპისთვისაც ფაზისს აშკარად სხვა დინება აქვს და იგი არ თანხედება დღევანდელი რიონის ხეობას. ფაქტია, რომ რიონი და ფაზისი სხვადასხვა მდინარეა. ძალზე დამაჯერებელია ს. ყაუხჩიშვილის მოსაზრება, რომ იბერიის საზღვართან ჩამომდინარე ბოასი იგივე ყვირილაა, ხოლო ეს ბოასი იმ ადგილიდან, საიდანაც ნაოსნობისთვის გამოსადეგი ხდება, თვით შავ ზღვამდე, იწოდება ფაზის-რიონად და ფაზისი მიჩნეულ უნდა იქნეს რიონად [გეორგიკა 1965; 108-109]. მიუხედავად ამისა, მაინც შეიძლება დავამატოთ, რომ, პროკოპი კესარიელის აზრით, ფაზისი ცალკე მდინარე უფრო ჩანს, ვიდრე რიონ-ფაზისი ან ბოას (ყვირილა)-ფაზისი. ამ ვითარებაზე უნდა მიანიშნებდეს რიონის ცალკე და საგანგებოდ მოხსენიებაც. უფრო იმ ვარაუდის დაშვება შეიძლება, რომ რიონი და ყვირილა ფაზისის სხვადასხვა შენაკადია, უფრო ზუსტად მისი შემქმნელი და ამ ორი მდინარის შეერთებით წარმოიქმნება ის მდინარე, რომელიც პროკოპი კესარიელთან ფაზისად განიხილება (სურ. 117). შეიძლება ჩვენი ვარაუდი არ იყოს სათანადოდ არგუმენტირებული, მაგრამ ბერძნულსა და ბიზანტიურ საისტორიო მწერლობაში შემონახული ცნობები, ვფიქრობთ, იძლევა ამდაგვარი განსჯის საშუალებას.

გ. გრიგოლიას აზრით, პროკოპი კესარიელი ეგრისში ასახელებს ორ ფაზისს. ერთი მათგანია ჭოროხი (ჭანეთის ფაზისი), ხოლო მეორე – რიონი. საერთოდ, მის მონოგრაფიაში ჩვენთვის საინტერესო საკითხის ირგვლივ არაერთი საყურადღებო მოსაზრებაა გამოთქმული.

ზემო იმერეთის შუა საუკუნეების ციხეები – ნარსულის რეკონსტრუქცია

ზემო იმერეთში არქეოლოგიურად რამდენიმე ციხეა შესწავლილი. თუმცა, მათი არქეოლოგიური კვლევა უკავშირდებოდა არა თვით ამ ციხეების სამშენებლო დონეებისა და არქიტექტურული ნიუანსების დადგენის მცდელობას, არამედ იმ ბორცვებისა და შემალეებული ადგილების არქეოლოგიური ვითარების გარკვევას, რომლებზედაც ეს ციხეებია აშენებული. თითქმის ყველა ციხის ფერდობის//ფერდობების სტრატეგიაფიამ დაახლოებით ერთნაირი სურათი მოგვცა. დადგინდა, რომ ადგილები, სადაც შუა საუკუნეებში ციხესიმაგრეები შენდებოდა, გაცილებით ადრეა ათვისებული და თითოეულ მათგანს აქვს მინიმუმ ორიათასწლოვანი ისტორია. ამ ვითარებას პირველად ჯ. ნადირაძემ მიაქცია ყურადღება და გამოთქვა მოსაზრება, რომ შუა საუკუნეების ციხეები არ იგებოდა უკაცრიელ ადგილებზე [ნადირაძე 1990; 136]. ჩემი მხრიდან დავამატებ, რომ ამ ადგილების შედარებითმა ანალიზმა აჩვენა, რომ საუკუნეების განმავლობაში არსებობდა ჩამოყალიბებული კანონზომიერება, რომელიც არ დარღვეულა ჩვენთვის ცნობილი არც ერთი ციხის შემთხვევაში. კანონზომიერება კი ასეთია – შუა საუკუნეების ციხის ასაგებად ადგილის შერჩევა არ ხდება შემთხვევით და მხოლოდ ვისიმე (ამ შემთხვევაში ხელისუფლის თუ ცალკეული ფეოდალის) ნების საფუძველზე, არამედ ეს ნესი ემორჩილება საერთო პრინციპს. ამ საერთო ნესის ამოსავალს განსაზღვრავს რამდენიმე გარემოება. კერძოდ, ციხე უნდა აიგოს ძნელად მისადგომ ადგილას, უნდა აკონტროლებდეს რაც შეიძლება დიდ არეალს, უნდა აკონტროლებდეს სავაჭრო გზებს და კეტავდეს ხეობას, უღელტეხილს ან სტრატეგიულ მაგისტრალს. რა თქმა უნდა, არაფერი გასაკვირი და მითუმეტეს სიახლე ამ ნათქვამში არ არის, რადგან შუა საუკუნეების საქართველოს უკლებლივ ყველა ციხე სწორედ ამ სტრატეგიული ნიშან-თვისებების გათვალისწინებით არის აშენებული. მაშ, რა არის სიახლე? საქმე ისაა, რომ ზემო იმერეთის ციხეების მაგალითზე შეიძლება ვიმსჯელოთ

დასახლების ტრადიციების უწყვეტობისა და პერმანენტულობის შესახებ. ნ. ბერძენიშვილი აღნიშნავდა, რომ თავდაპირველი დასახლებები წარმოადგენდა გორებს, რომლებზეც მოგვიანებით ციხეები აიგო და შემდეგ უფრო ფართო დასახლებებიც გაჩნდა [ბერძენიშვილი 1990; 234] თუმცა, შუა საუკუნეებში ციხე ყოველთვის არ მოიცავდა დასახლებულ ტერიტორიას და ამის მკაფიო დასტური სწორედ ზემო იმერეთის ციხეებია, სადაც ჯერჯერობით განვითარებული ან გვიანი შუა საუკუნეების ციხეებთან ან მის სიახლოვეს სინქრონული დასახლების აღმოჩენის არც ერთი შემთხვევა არ დადასტურებულა.¹ რა თქმა უნდა, აქ გასათვალისწინებელი არ არის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის გამოვლენა შიდა ციხეების ტერიტორიაზე, რადგან ეს მასალა საკუთრივ ციხეებს უკავშირდება და არა სხვა რომელიმე დასახლებას.

ზემო იმერეთის ციხეებიდან ყველაზე ადრეული არქეოლოგიური ფენები დაფიქსირებულია მოდინახეზე და წარმოდგენილია მტკვარ-არაქსის კულტურის ფინალური ეტაპის ნამოსახლარით. ნამოსახლარი მოიცავს საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიას, დაახლოებით 700 მ² [ნადირაძე 1975; 4-16]. შემდგომი ეტაპი მოიცავს ადრე და შუა ბრინჯაოს ეპოქების მიჯნას. ამ პერიოდში ინტერესს იწვევს ბედენური კულტურისთვის დამახასიათებელი შავპრილა კერამიკის აღმოჩენის ფაქტი [ლომთაძე 1997; 3-10]. ამ დროიდან მოყოლებული მთელი შუა ბრინჯაოს ხანის განმავლობაში მოდინახე გვევლინება ვრცელ სამაროვნად, სადაც მიკვლეულია შუა ბრინჯაოს ხანის მიწურულის (ქ. ნ. XVI-XV საუკუნეების) სამარხები [ლომთაძე 2000; 5-17]. ცალკე აღნიშვნის ღირსია ის რეალობა, რომ ბრილის სამაროვნის შემდეგ სწორედ მოდინახე იყო შუა ბრინჯაოს ხანის მეორე სამაროვანი, რომელიც გაითხარა დასავლეთ საქართველოში და თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ ამ ეპოქის სხვა სამარხეული კომპლექსები დასავლეთ საქართველოში ამ დროისთვის მიკვლეული არ არის, მოდინახეს აღმოჩენების მნიშვნელობა ფასდაუდებელია ქ. ნ. II ათასწლეულის ისტორიისა და კულტურის შესწავლის თვალსაზრისით [ლომთაძე 2002; 5-15]. შუა ბრინჯაოს ეპოქის სამარხების გარდა მოდინახეზე წარმოდგენილია შუადან გვიან ბრინჯაოს ხანაზე გარდამავალი ეტაპისა (ქ. ნ. XIV საუკუნის) და გვიან ბრინჯაოს ხანის (ქ. ნ. XIII-XI საუკუნეების) სამარხებიც [ლომთაძე 2004; 48-72]. ბრინჯაოს ხანის ტრადიციები გრძელდე-

ამ მხრივ ერთადერთი გამოწვევაა სვერის ციხის სამხრეთ ფერდობზე 2017 წელს გამოვლენილი გვიანი შუა საუკუნეების ფენა, თუმცა, ჯერ კიდევ გასარკვევია, ფენა in situ-ა წარმოქმნილი, თუ შიდა ციხიდან ჩარეცხვის შედეგად.

ბა მომდევნო ეპოქაშიც, რომელიც მოდინახეზე წარმოდგენილია გვიან ბრინჯაო – ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარისა [ნადირაძე 1975; 20] და ქ. ნ. VII-VI საუკუნეების სამაროვნის სახით [მახარაძე, ლომთაძე 2000; 34-42]. აქ კარგად ჩანს რკინის ფართო ათვისების პერიოდისთვის დამახასიათებელი ტენდენციები და ის თავისებურებები, რაც ხსენებულმა ეპოქამ მოიტანა საქართველოში. აღნიშნული ეტაპი გამოირჩევა კოლხური კულტურის მომძლავრებით, რაც კარგად არის ასახული არქეოლოგიურ მონაპოვარში, სადაც გვხვდება კოლხური კულტურისთვის დამახასიათებელი ზოომორფული და კანელურებიანი კერამიკა, ყურმილიანი დოქები, პირმოყრილი ჯამები, კოლხური სასმისები და სხვ. კლასიკური ხანა, ქ. ნ. V-IV საუკუნეები, მოდინახეზე წარმოდგენილია სამაროვნის სახით [მახარაძე, ნერეთელი 2000; 60-72]. აღსანიშნავია ის გარემოებაც, რომ მოდინახე იყო ერთ-ერთი პირველი არქეოლოგიური ძეგლი დასავლეთ საქართველოში, სადაც გამოვლინდა ატიკური იმპორტი [ნადირაძე 1975; 11]. მოდინახეს დასახლების შემდგომი აღმავლობის პერიოდი ემთხვევა ანტიკური და შუა საუკუნეების ეპოქების მიჯნას. აქ შესწავლილია გვიან ანტიკურ – ადრეულ შუა საუკუნეების 80 სამარხი. სამარხები მოიცავს ოთხ ქრონოლოგიურ მოიცავს ჯგუფს: IV საუკუნის პირველი ნახევარი; IV საუკუნის მეორე ნახევარი – V საუკუნის მინჯა; V-VI საუკუნეები და VII საუკუნე [კაპანაძე 2006; 62-78]. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ მოდინახეს გვიან ანტიკური ხანის სამარხებს გამორჩეული ადგილი უკავია ხსენებული პერიოდის არქეოლოგიურ კომპლექსთა შორის. არმაზისხევის, სამთავროს, კლდეეთის, ურბნისისა და ერნოს შემდეგ სწორედ მოდინახეზე აღმოჩნდა ამ ეპოქის მდიდრული სამარხები, რომლებიც უხვად შეიცავს ოქრომჭედლობის, ტორევეტიკის, იარაღის, კერამიკის მაღალმხატვრულ ნიმუშებს. ასევე გვხვდება მუსიკალური ინსტრუმენტები, გვიან რომაული ხანის ოქროს მონეტები და ტანსაცმლის აქესუარების მრავალფეროვანი ასორტიმენტი. მოდინახეს გვიან ანტიკური ხანის სამაროვანი ჯერჯერობით ერთადერთი არქეოლოგიური ობიექტია, სადაც გამოვლენილია IV საუკუნის დიადემა, კონსტანტინე პირველისა და კონსტანტინუს მეორის სოლიდები და ოქროთი შემკული სატევარი. სამარხთა საერთო ანალიზი გვაფიქრებინებს, რომ მასში დაკრძალული უნდა ყოფილიყვნენ საზოგადოების მნიშვნელოვანი ფენის, სამხედრო არისტოკრატიის წარმომადგენლები, რომელთა უპირველეს ფუნქციას წარმოადგენდა ყვირილის ხეობის ზემო წელზე გამავალი სავაჭრო-სატრანზიტო მაგისტრალის დაცვა და უსაფრთხოება. მოდინახეს მნიშვნელობა ასევე საკმაოდ დიდია ადრე ქრისტიანული კულტურის გენეზისის კვლევის თვალსაზრის-

სით. ადრეული შუა საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილია სხვადასხვა არტეფაქტი, რომლებიც ქრისტიანობის შემოსვლა-დამკვიდრებას უკავშირდება (საკიდები ჯვრების გამოსახულებით, საკერებელი ტოლფერდა ჯვარი). VII საუკუნის შუა ხანებისთვის მოდინახეზე სამარხები ქრება და ეს ვითარება დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო არაბების შემოსევებთან [კაპანაძე 2006; 100]. თუმცა, ადრეული შუა საუკუნეების მიწურულს მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზე დასახლება კვლავ აგრძელებს არსებობას [კაპანაძე 2014; 112]. ამრიგად, მოდინახეს სამხრეთ ფერდობზე წარმოდგენილია შემდეგი ეპოქების არქეოლოგიური ძეგლები:

1. ქ. ნ. III-II ათასწლეულების მიჯნის სამაროვანი
2. შუა ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი
3. გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანი
4. ადრე რკინის ხანის სამაროვანი
5. ადრეანტიკურ-ელლინისტური ხანის სამაროვანი
6. გვიან ანტიკური ხანის სამაროვანი
7. ადრე შუა საუკუნეების ხანის სამაროვანი
8. ადრე ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლარი
9. გვიან ბრინჯაო – ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარი
10. ადრე შუა საუკუნეების ნამოსახლარი

როგორც ვხედავთ, XVIII საუკუნეში მოდინახეს ციხე შენდება სწორედ იმ ადგილას, რომელსაც აქვს საკმაოდ მდიდარი წარსული და თითქმის სამიათასწლოვანი ისტორია.

ზემო იმერეთის მნიშვნელოვანი საფორტიფიკაციო ნაგებობაა სვერის ციხე, რომელიც მდებარეობს ჭიათურის მუნიციპალიტეტში, ჭიათურის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 15 კმ-ზე, სვერისხევის მარცხენა ნაპირზე. ციხე კირქვის მასივზეა ამოზიდული და აგებული უნდა იყოს VII-VIII საუკუნეებში. ვახუშტი ბაგრატიონის გადმოცემით, ციხის აგება მურვან-ყრუს საქართველოში ლაშქრობების პერიოდს უკავშირდება: „თქმულ არს ჟამსა ყრუსასა დადგა არგვეთს ციხე სუერი“ [ვახუშტი 1973; 361], ციხე ასევე მოიხსენიება თურქ-სელჩუკთა საქართველოში 1068 წლის შემოსევების დროს. ამ მოვლენის შესახებ „მატიანე ქართლისა“ გადმოგვცემს. სელჩუკებმა არგვეთში შეაღწიეს და „არბიეს იგი ვიდრე სუერის ციხემდე“

[ქართლის ცხოვრება 1955; 309]. XX საუკუნის 70-იან წლებში აკად. შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ციხის სამხრეთ ფერდობზე ჩაატარა მცირე მასშტაბის სადაზვერვო სამუშაოები და გამოავლინა ქ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ფენები. ამ მონაპოვრს საკუთარ მონოგრაფიაში მოკრძალებული ადგილი დაუთმო ჯ. ნადირაძემ [ნადირაძე 1990; 129-130]. 2017-2018 წლებში ციხის სამხრეთ და აღმოსავლეთ ფერდობებზე ჩატარდა არქეოლოგიური გათხრები, რის შედეგადაც დადგინდა აღნიშნული ტერიტორიის ისტორიის ცალკეული ეტაპები და გაირკვა, რომ ციხის აგებამდე ეს მიდამოები ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული ქ. ნ. VIII საუკუნიდან [ბრაგვაძე 2018. 87-92]. კვლევის ამ ეტაპზე გამოყოფილია რამდენიმე ეტაპი, რომელიც წარმოდგენილია შემდეგი არქეოლოგიური კომპლექსებით: ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეების ნამოსახლარი, ქ. ნ. VI-V საუკუნეების ნამოსახლარი, III-IV საუკუნეების ნამოსახლარი, IV საუკუნის სამარხები, V-VI საუკუნეების ნამოსახლარი [ბრაგვაძე 2109; 122-126]. როგორც ვხედავთ, სვერის ციხის აგებასაც წინ უძღოდა დასახლების რამდენიმე საუკუნოვანი ტრადიცია.

წინსოფლის ციხე ჭიათურის მუნიციპალიტეტის სოფელ წინსოფელში მდებარეობს და აქ ჯ. ნადირაძის ხელმძღვანელობით არქეოლოგიური გათხრები მიმდინარეობდა გასული საუკუნის 70-იან წლებში. ციხის სამხრეთ ფერდობზე მიკვლეულია ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეების ნამოსახლარი [მახარაძე. ბერიკაშვილი 2002]; 29-47, IV-V საუკუნეების სამაროვანი¹ და VI-VII საუკუნეების ნამოსახლარი [კაპანაძე 2008; 43-48]. წინსოფლის აგების კონკრეტული თარიღის შესახებ ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ზოგადი ისტორიული კონტექსტის გათვალისწინებით იგი გვიან შუა საუკუნეებში უნდა იყოს აშენებული ტრადიციულად ისტორიულ ადგილზე.

ამავე კანონზომიერებას ექვემდებარება ზემო იმერეთის კიდეც ერთი ციხე, რომელიც მდებარეობს საჩხერის მუნიპალიტეტის სოფელ იცქისში. არქეოლოგიური გათხრები აქ ორ ეტაპად ჩატარდა. გასული საუკუნის 70-იანი წლების ბოლოს ჯ. ნადირაძის, ხოლო 2004 წელს გ. მახარაძის ხელმძღვანელობით. გაირკვა, რომ იმ გორაზე, სადაც აგებულია ციხე, ფიქსირდება ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეების [მახარაძე. გაგოშიძე. ლომთაძე. ბერიკაშვილი. კაპანაძე 2006; 28-42] და ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ფენები [აპანაძე 2013; 224-234] და II-III საუკუნეების

¹ მასალა დაცულია ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიურ ფონდში.

სამარხები [ჩიგოგიძე 1997; 75-78]. იცქისის ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარი VI-VII საუკუნეებს მიეკუთვნება, ამ ეპოქის ტიპური არქეოლოგიური მასალის გვერდით ამ ფენაში აღმოჩენილია უნიკალური ნივთი, თიხის საბეჭდავი წმინდა მხედრის გამოსახულებით [კაპანაძე 2012; 53-54].

ზემო იმერეთის ციხეების გარდა ანალოგიური სურათი დაფიქსირდა თერჯოლის მუნიციპალიტეტის ჩხარის ოქონის გორაზეც. ოქონის ციხე დღეს გეგმის დონეზეა შემორჩენილი, მაგრამ ეჭვგარეშეა, რომ ისიც განვითარებული შუა საუკუნეების ნაგებობაა.¹ არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილია ქ. წ. VIII-VII საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა,² II-III საუკუნეების სამაროვანი [ბრაგვაძე 1997] და ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარი.

როგორც მიმოხილული ციხეების სტრატეგრაფიული მონაცემებიდან ირკვევა, ყველა მათგანზე ფიქსირდება გაცილებით ადრეული პერიოდების არქეოლოგიური ფენები. თუმცა, ყველა მათგანს არ ახასიათებს ერთნაირი არქეოლოგიური კონტექსტი. ზოგ არქეოლოგიურ ობიექტზე ცხოვრება გაცილებით ადრე იწყება (მაგ. მოდინახე), ხოლო ზოგზე – შედარებით გვიან. მიუხედავად ამისა, ყველა ჩვენ მიერ შესწავლილ ციხის ბორცვს აერთიანებს საერთო ნიშანი. ყველა მათგანზე ფიქსირდება ქ. წ. VIII-VII საუკუნეების ფენები, ადრეული შუა საუკუნეების ნამოსახლარი და გვიან ანტიკური ხანის სამაროვანი. არქეოლოგიური მონაცემებით კარგად დასტურდება, რომ სწორედ ქ. წ. VIII-VII საუკუნეებში ხდება ამ ბორცვების ათვისება კოლხური კულტურის ჯგუფების მიერ, ხოლო გვიან ანტიკურ ხანასა და ადრეულ შუა საუკუნეებში ეს ტერიტორიები აღმოსავლეთ საქართველოს (იბერია-ქართლის) გავლენის ზონაა. არ გამოვრიცხავ ანალოგიური ვითარება დადასტურდეს დასავლეთ საქართველოს სხვა ციხე-ბორცვების მაგალითზეც.³

1996 წელს ციხის აღმოსავლეთ ფერდობზე, უშუალოდ ციხის კედელთან გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალა, რომელიც დაცულია ჩხარის მინათმოქმედებისა და ხელოსნობის მუზეუმში. კედელს ჩაჭრილი ჰქონდა აღნიშნული ფენა.

² ინახება ჩხარის მინათმოქმედებისა და ხელოსნობის მუზეუმში.

³ აღნიშნული ციხეების გარდა ზემო იმერეთში კიდევ რამდენიმე ციხეა ზედაპირულად თუ თხრილებით დაზვერილი (თოდაძის ციხე, ნიგოზეთი, ნავარძეთი, ხრეთი) და მათზეც თითქმის იდენტური სიტუაცია ფიქსირდება (ჯ. ნადირაძე, საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბ. 1990. იხ თავი „საირხის ნაქალაქარის სინქრონული ძეგლები ყვირილის ხეობაში“.

ქვერის არქეოლოგიური ძეგლები

ქვერის არქეოლოგიური ძეგლის გათხრა 1998 წელს დაიწყო საქართველოს აკად. შ. ამირანაშვილის სახ. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ და იმავე წელს ფინანსური კრიზის გამო იძულებით დაასრულა. ამ წლების განმავლობაში აქ გათხრების გაგრძელება აღარ ხერხდება.

ქვერი მდებარეობს თერჯოლის რაიონში, რაჭა-იმერეთის გზაზე. მდ. ქვერულას მარჯვენა ნაპირზე აღმართულია ე. წ. კორტების გორა, რომლის ცენტრალური ტერასა არქეოლოგიური თვალსაზრისით წარმოადგენს საკმაოდ საინტერესო ობიექტს. სწორედ აქ მიმდინარეობდა არქეოლოგიური გათხრები. გამოვლინდა ორფენიანი ნამოსახლარი და გვიან ანტიკური ხანის სამარხები.

ნამოსახლარი

ნამოსახლარი მდებარეობს ცენტრალური ტერასის უკიდურეს აღმოსავლეთ ნაწილში, სოფლის ერთ-ერთი მკვიდრის რ. მეფარიძის ეზოში. კორტების გორის ნამოსახლარი ორფენიანი ძეგლია. პირველი ფენა სისქეში 1.5 მ-ს აღწევს და ქვედა ფენისგან გამოიჯნულია 40 სმ სისქის სტერილური შრით (სურ. 54). ზედა ფენაში აღმოჩენილია 1 მ სიმაღლის ფლეთილი ქვით ნაგები შენობის ნაშთები. ნაგებობის გათხრა ბოლომდე ვერ მოხერხდა. იგი, როგორც აღინიშნა, მდებარეობს კერძო ეზოში და გრძელდება ამჟამადაც არსებული საცხოვრებელი სახლის მიმართულებით. ამ მიზეზის გამო შესაძლებელი გახდა მხოლოდ 35 კვ.მ-ის შესწავლა. დადგინდა, რომ ნაგებობა შედგება რამდენიმე სათავსოსაგან (სურ. 52-53). რა თქმა უნდა, შორს ვარ იმ აზრისგან, რომ ქვერის ნაგებობა ქვის არქიტექტურული ნიმუშია. სამწუხაროდ, ისევ და ისევ მიწის სამუშაოების შედეგად ნაგებობის ზედა ნაწილი არ ფიქსირდება და წარმოდგენა არა მაქვს,

იყო თუ არა იგი არმირებული ხის ძელებით ანდა ალიზით. როგორც ჩანს, ნაგებობა შედგებოდა რამდენიმე სათავსოსგან, რომლებიც ერთმანეთისგან გაყოფილია ტიხრებით. ტიხრების სიგანე 60-70 სმ-ია. ყველა კედელში დიდი ფლეთილი ქვების გარდა გვხვდება შედარებით მომცრო ზომის რიყის ქვებიც. დღევანდელი მონაცემებით ანალოგიური ნაგებობების ნაშთები კოლხეთის არაერთ ძეგლზეა მიკვლეული. შეგვეძლო დაგვესახელებინა ანაკლიის დიხა გუძუბა [Микеладзе 1976; 97], ნაოხვამუ [Κυφτιν 1950; 161-256], სიმაგრე [მიქელაძე 1978; ტაბ. XVI-XXI], მთისძირი [გამყრელიძე 1982; 52-63], ვარდიგორა [ჯაფარიძე 1977; 48], საზანო, პატრიკეთი [Джапаридзе 1988; 246-247]. თუმცა, ყველა ჩამოთვლილი ძეგლისგან ძეგრის ნაგებობა არასრულფასოვნად არის გათხრილი და მისი შესწავლის ამჟამინდელი მდგომარეობაც, როგორც ითქვა, არასაკმარისია, რადგან კორტების გორზე დღემდე ვერ ხერხდება გათხრების გაგრძელება. კოლხეთში აღმოჩენილი ცოკოლიანი შენობები ქ. წ. ძირითადად VI-IV საუკუნეებით თარიღდება და როგორც ჩანს, ანალოგიურ ეპოქას მიეკუთვნება ძეგრის ნაგებობაც.

I ფენის არქეოლოგიური მასალა თუნის ნაწარმითაა წარმოდგენილი. გვხვდება მხოლოდ სამზარეულო და სუფრის ჭურჭლები. სამზარეულო კერამიკას შეადგენს ქოთნების სადა და ორნამენტირებული (სურ. 57) ეგზემპლარები. ორნამენტებით შემკულია ქოთნის პირ-ბაკოს ფრაგმენტები. ასეთი სახის ორნამენტი ზოგადად დამახასიათებელია კოლხეთის ადრეანტიკური ხანის კერამიკისთვის და მათი რაოდენობა შთამბეჭდავია [ლორთქიფანიძე 2002; 184-198].

სასუფრე ჭურჭლებში გამოირჩევა დოქები და ჯამები. დოქები ძირითადად ყურების სახითაა მოღწეული. ესენია ოვალურ და მრგვალგანივკვეთიანი სადა ცალები, მხოლოდ ერთ მათგანზე ფიქსირდება ღარისებური ჩაღრმავებები. ასევე მოხერხდა დოქის ერთი ეგზემპლარის პროფილის აღდგენაც (სურ. 63). როგორც ქოთნები, ასევე დოქებიც, დამზადებულია განლექილი, მოშაო ფერის კვარცმინარევიანი, კარგად გამომწვარი თიხისგან. ანალოგიური თიხითაა დამზადებული ჯამებიც, რომელთა შორის გამოიყოფა პირმოყრილი და პირგაშლილი, კალთაგამოკვეთილი ნიმუშები (სურ. 62).

ზედა ფენის მონაპოვარში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ატიკური შავლაკიანი ყურის ფრაგმენტები (სურ. 55). სავარაუდოდ, ეს უნდა იყოს სკიფოსის ყური. ბუნებრივია, იმპორტული კერამიკის ერთი ფრაგმენტით ძნელია შორს მიმავალი დასკვნების გამოტანა, მაგრამ კორტების

გორზე მისი აღმოჩენა თავისთავად მრავლისმეტყველი ფაქტია. თუ გავითვალისწინებთ ძეგრის გეოგრაფიულ მდებარეობას, შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ანტიკურ ხანაში იგი რიონ-ყვირილის სავაჭრო მაგისტრალის გასწვრივ მდებარე ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი დასახლება უნდა ყოფილიყო. აქ თავს იყრის რამდენიმე გზა, რომლებიც რაჭაში, ზემო და ქვემო იმერეთში მიემართება. ჩემი ვარაუდით, უკვე ქ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებიდან ძეგრზე უნდა გაეწეოთ რიონ-ყვირილის სავაჭრო მაგისტრალის ერთ მონაკვეთს, რომელიც, თავის მხრივ, რაჭისკენ და ზემო იმერეთისკენ მიემართებოდა. ატიკური შავლაკიანი კერამიკის გარდა ამ ფაქტის სასარგებლოდ უნდა მეტყველებდეს კორტების გორაზევე, განსახილველი ძეგრის სიახლოვეს, სულ რაღაც ასიოდ მეტრში XX საუკუნის 70-იან წლებში ქ. წ. IV საუკუნის შუა ხანების წითელი სამკუთხედებით მოხატული დოქების აღმოჩენის შემთხვევაც [დანერილებით იხ: ბრაგვაძე 2003; 89-98], რომელიც აქემენიდური ირანის ნაწარმად განიხილება [Нариманишвили 1991; 85] და ძეგრში მათი არსებობა, ატიკურ შავლაკიან ნიმუშთან ერთად, აშკარად მიუთითებს, რომ ბერძნული და ირანული იმპორტი კოლხეთის სამეფოს ამ რეგიონშიც აქტიურად იკვლევდა გზას.

ზედა ფენის არქეოლოგიური მასალის შესახებ სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, რადგან ასეთი სახის კერამიკა დიდი რაოდენობით არის აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს ქ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანების არქეოლოგიურ ძეგლებზე და წარმოადგენს კოლხური თუნის ნაწარმის ტიპურ ნიმუშებს [ლორთქიფანიძე 2002; 153-184]. სტრატეგრაფიულად ისინი კარგადაა დათარიღებული და ქ. წ. VI-IV საუკუნეების არეალში ექცევა [ლორთქიფანიძე 1981; 5-104]. მათი გავრცელების გეოგრაფია საკმაოდ ფართოა და მოიცავს მთელ დასავლეთ საქართველოს ლიხის ქედიდან [მახარაძე 2000; 32] შავი ზღვის სანაპირომდე [ლორთქიფანიძე 2002; 184]. ყველა ზემოთ ნახსენები ნიუანსის გათვალისწინებით ძეგრის კორტების გორის I ფენის თარიღად ქ. წ. VI-IV საუკუნეების პირველ ნახევარს მივიჩნევ.

როგორც აღინიშნა, II ფენა I ფენისგან გამოიყოფა 30-40 სმ-ის სტერილური შრით (სურ. 54). ორივე ფენა ხასიათდება მოყვითალო-მოშავო ფერის, უმეტესწილად ფხვიერი, ხოლო ალაგ-ალაგ ბათქაშნარევი მინით. II ქვედა ფენის სისქე 70-80 სმ-ს შორის მერყეობს და განფენილია უშუალოდ I ფენაში დაფიქსირებული ნაგებობის ქვეშ.

ქ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიური ძეგლები თითქმის მთელ კოლხეთშია აღმოჩენილი. საერთოდ, ეს პერიოდი კოლ-

ხეთის არქეოლოგიაში ერთ-ერთი კარგად შესწავლილი ეპოქაა და თამამად შეიძლება ითქვას, რომ კოლხური კულტურის ფორმირების მრავალსაუკუნოვანი პროცესი სწორედ აღნიშნულ დროს მთავრდება და საბოლოო სახეს იღებს. ქ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ნამოსახლართა ტოპოგრაფია საშუალებას გვაძლევს აღვნიშნოთ, რომ ამ პერიოდში ვხედავთ ცხოვრების უწყვეტ კვალს მთელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, დანყებული ლიხის ქედიდან აფხაზეთის ჩათვლით. არქეოლოგთა ნაწილი მიიჩნევს, რომ ეს არის ერთგვარი დემოგრაფიული აფეთქებისა და სამოსახლოთა წარმოქმნის თავისებური ბუმი [მხარაძე 2000; 17-32]. ახალს არაფერს ვიტყვი, თუ აღვნიშნავ, რომ დასავლეთ საქართველოში არ არის დარჩენილი არც ერთი კუთხე, სადაც არ ფიქსირდებოდეს ქ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ნამოსახლარი. ამ მხრივ გამონაკლისი არც დღევანდელი თერჯოლის რაიონია. ძეგრის გარდა ამ ეპოქის ფენები გამოვლენილი და შესწავლილია ჩოლაბურის „ციხურაზე“ [ჩუბინიშვილი 1953; 46-58], ჩხარსა და ღვანკითში [ბრაგვაძე 2009; 9].

II ფენის არქეოლოგიური მასალა ძირითადად კერამიკითაა წარმოდგენილი. გვხვდება როგორც სასუფრე, ასევე სამზარეულო და სამეურნეო დანიშნულების ნაწარმი. სასუფრე ნაწარმიდან გამოიყოფა ზოომორფული და ყურმილიანი დოქები (სურ. 56) და სასმისები (სურ. 61). სამზარეულო კერამიკა წარმოდგენილია ქოთნების (სურ. 57) და ხუფების (ტაბ. 58), ხოლო სამეურნეო ნაწარმი – დერგებისა (სურ. 59) და ქვევრების (სურ. 60) სახით. ამავე ფენიდანაა თიხის კვირისტავიც (სურ. 58). სამივე ტიპის ჭურჭელი დამზადებულია მოშავო-მორუხო ფერის, განლექილი თიხისაგან, კვარცის მცირე მინარევებით. თუნის ნაწარმის დიდი ნაწილი მდიდრულადაა ორნამენტირებული. ძირითადად გვხვდება ტალღოვანი ორნამენტი, თუმცა რამდენიმე ნიმუშზე ფიქსირდება სპირალისებური და ნერტილოვანი ორნამენტებიც.

ძეგრის II ფენაში გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის ანალოგები, როგორც აღვნიშნე, უხვადაა წარმოდგენილი დასავლეთ საქართველოს ქ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ძეგლებზე. მრავალრიცხოვანი პარალელებიდან შეგვეძლო დაგვესახელებინა საირხის საბადურის გორის ქვედა III ფენა [ნადირაძე 1990; 8-10], მოდინახეს II ფენა [ნადირაძე 1975; 16-20], მთისძირი [გამყრელიძე 1982; 45], დაბლაგომი [Толордава 1990; 261], ნოსირი-მუხურჩა [Гогодзе 1984; 40-50], ფიჩორი [Барамидзе 1990; 239], ნამჭედური [Микеладзе. Хухутаншвили 1985; 23-27] და სხვ. ძეგრის ნამოსახლარის II ფენის მასალაში განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ზოომორ-

ფული (სურ. 56) და კანელურებიანი (სურ. 59) ჭურჭლების ფრაგმენტები. კანელურიანი კერამიკის გენეზისის პრობლემა დღემდე მთლად გადაჭრილი არ არის. საკამათოდ რჩება საკითხი იმის შესახებაც, თავდაპირველად ფართო კანელურებიანი ჭურჭლები ჩნდება თუ ვინრო კანელურებით შემკული თუნის ნაწარმი. თ. მიქელაძე ნამჭედურის, ურეკის, ნიგეზიანი-სა და ერგეტას მასალებზე დაყრდნობით მიიჩნევს, რომ კოლხეთში თავდაპირველად ვრცელდება ფართო კანელურებიანი ნიმუშები, რომლებიც ქ. ნ. I ათასწლეულის საწყის საუკუნეებს მიეკუთვნება [Микеладзе 1990; 37]. დაბლაგომის კანელურებიან კერამიკას ვ. თოლორდავა ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეებით ათარილებს [Толордава 1990; 260-261]. ნოსირი-მუხურჩის იმ არქეოლოგიურ ფენებს, რომლებიც კანელურებიან კერამიკას შეიცავს, ე. გოგაძე ქ. ნ. X-IX საუკუნეებს მიაკუთვნებს და მიიჩნევს, რომ ამ დროს გაჩენილი კერამიკის ეს ტიპი ინერციით აგრძელებს არსებობას ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეებშიც, მაგრამ ამ დროს ჭურჭლებს უჩნდება ე. ნ. დანაძერნი კანელურები. მისივე მოსაზრებით, თავდაპირველად ჩნდება ვინრო კანელურიანი ჭურჭლები, ხოლო ფართო კანელურები ხმარებაში შემოდის შედარებით გვიანდელ ეპოქაში [Гордзе 1984; 40-49]. ძვერის კორტების გორის ნამოსახლარის II ფენის არქეოლოგიური მასალა განსაკუთრებულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ყვირილის ხეობის ძვ. ნ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის არქეოლოგიურ ძეგლებთან. გეოგრაფიული ფაქტორის გათვალისწინებით ეს სიახლოვე სრულიად ბუნებრივი ჩანს. ჩვენი ცოდნის ამჟამინდელ ეტაპზე შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ქ. ნ. I ათასწლეულიდან ძვერი წარმოადგენდა ერთგვარ დამაკავშირებელ არტერიას აღმოსავლეთ და დასავლეთ კოლხეთს შორის. ჩემი აზრით, აქ გადიოდა უმოკლესი გზა, რომელიც დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა რეგიონს აკავშირებდა აღმოსავლეთ პროვინციებთან. I ფენაში აღმოჩენილი ატიკური იმპორტიც რაღაც ამდაგვარზე უნდა მიუთითებდეს. სამეცნიერო ლიტერატურაში აღნიშნულია, რომ დღევანდელი იმერეთის რეგიონი არ წარმოადგენდა გვიან ბრინჯაოს ხანის კოლხური კულტურის ფორმირების არეალს და ის ამ ზონაში მოექცა სწორედ ქ. ნ. I ათასწლეულის დასაწყისიდან [მახარაძე 2000; 29-30]. აქვე ისიც უნდა გავითვალისწინოთ, რომ დასავლეთ საქართველოს კანელურებიანი და არქაული ზოომორფული ყურების შემცველი ფენების ქვედა ქრონოლოგიური თარიღი ბოლო წლების გამოკვლევების მიხედვით ქ. ნ. I ათასწლეულის დასაწყისისკენ, ქ. ნ. X-IX საუკუნეებისკენ იხრება [მახარაძე 2000; 29], რაც, თავის მხრივ, გარკვეულწილად აძველებს კოლხეთის ადრე რკინის ხანის ნამოსახლარების წარმოქმნის თარიღებს.

რამდენად ჯდება ამ სქემაში ძვერის ნამოსახლარის II ფენა, საკამათო საკითხია, რადგან ჩვენს განკარგულებაში არსებული არტეფაქტები ძირითადად ქ. ნ. VIII-VII საუკუნეებს მიეკუთვნება.

აღნიშნული ფენის ზედა ქრონოლოგიური ზღვარის დასადგენად გარკვეული მნიშვნელობა ენიჭება რკინის თოხს, რომელიც მოპოვებულ მასალაში ერთადერთი ლითონის ნივთია (სურ. 64). აღნიშნულ თოხს ლ. ძიძიგური აერთიანებს კოლხური ადრე რკინის ხანის თოხების პირველ სახეობაში და მას ქ. ნ. VII-VI საუკუნეებით ათარილებს [ძიძიგური 2002; 89]. ამ სახეობის თოხებისთვის დამახასიათებელია ფართო სამუშაო პირი, მარაოსებურად გაშლილი მხრები, გამოკვეთილი ყუა და სწორი ტანი [ძიძიგური 2002; 88]. ანალოგიური თოხები მრავლადაა აღმოჩენილი დასავლეთ საქართველოს ისეთ ცნობილ არქეოლოგიურ ძეგლებზე, როგორებიცაა ურეკი, ნიგვზიანი [მიქელაძე 1988; 76-85], მუხურჩა [Гогодзе 1984; 38], პალური [ბარამიძე 1998; 104], დღვაბა [Микеладзе 1987; 42]. ლ. ძიძიგურის კვლევით, დასავლეთ საქართველოში ორასზე მეტი ასეთი თოხია აღმოჩენილი და როგორც ჩანს, წარმოადგენს ადრე რკინის ხანის კოლხეთის წამყვან იარაღს [ძიძიგური 2002; 89]. ამდენად, ძვერის ნამოსახლარის II ფენა ზოგადად VIII-VII საუკუნეებს მიეკუთვნება. როგორც ძეგლის სტრატиграფიული ვითარებიდან ირკვევა, ქ. ნ. VII საუკუნის ბოლოს ან ქ. ნ. VI საუკუნის დასაწყისში აქ ცხოვრება გარკვეული პერიოდით შეწყდა და ეს ადგილი საცხოვრებლად ხელახალი ქ. ნ. VI საუკუნის შუა ხანებში ან მეორე ნახევარში აითვისეს. სწორედ აღნიშნულ პერიოდს მიეკუთვნება I ფენის ნაგებობა, რომელიც, როგორც ჩანს, არსებობდა ქ. ნ. IV საუკუნის შუა ხანებამდე. რა მიზეზებს უნდა გამოენვია ნაგებობის ფუნქციონირების შეწყვეტა, ჯერჯერობით ნათელი არ არის, რადგან არ ფიქსირდება მისი ძალდატანებით განადგურების კვალი. კვლევის ამ ეტაპზე არ გამოვრიცხავ, რომ ეს მოვლენა უკავშირდებოდეს დასავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ პროვინციებში ქართლის პოლიტიკურ და კულტურულ გააქტიურებას და იმ ინოვაციებს, რაც შედეგად მოჰყვა ამ აქტიურობას. ყოველ შემთხვევაში, ძვერიდან არცთუ ისე შორს მდებარე ყვირილის ხეობასა და „ვანის ქვეყანაში“ ამ პერიოდიდან თვალნათლივ ფიქსირდება ბევრი კულტურული სიახლე [ლორთქიფანიძე, 2002: 207], რომლებიც ახლად შექმნილი ქართლის სამეფოს პოლიტიკური გავლენის გავრცელებას უკავშირდება [ბრაგვაძე 1993; 27-39].

სამარხები

კორტების გორა დასახლებულია ინტენსიურად და მიწის სამუშაოებს, როგორც წესი, ხშირად თან სდევს სამარხთა აღმოჩენისა და განადგურების შემთხვევები. მოპოვებული ინფორმაციით, სხვადასხვა წელს კორტების გორაზე გაუნადგურებიათ დაახლოებით სამოცი სამარხი. ერთი შემთხვევით აღმოჩენილი სამარხის ინვენტარი, ქვევრსამარხის არქეოლოგიური მასალა, გადმოგვცა ქუთაისის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა, როლანდ ისაკაძემ. მისთვის ეს არტეფაქტები გადაუცია ძეგრის მკვიდრს ჯემალ ფხალაძეს, ვის ეზოშიც აღმოუჩენიათ სამარხი. მასალის გადმოცემისთვის ბატონ როლანდს მადლობას ვუხდით. მის მიერ გადმოცემულ მასალას მიეცა პირობითი შიფრი – სამარხი 0, ხოლო უშუალოდ ექსპედიციის მიერ გაითხარა 8 სამარხი; მათგან 5 ორმოსამარხია, ხოლო 3 – ქვევრსამარხი.

სამარხი 0 – სამარხის მოწყობის, ზომებისა და დაკრძალვის წესის შესახებ ცნობები ვერ დავაზუსტეთ. ვიცით მხოლოდ, რომ წარმოადგენდა ქვევრსამარხს.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 65; 1-11):

საკიდეები ბრინჯაოსი; კონუსისებური ზარაკის ფორმის, გოფირებული. 3 ცალი.

საკიდი ბრინჯაოსი; ორმხრივ მორკალულ მარყუჟზე ჩამოკიდებულია წინწისებრი ორნამენტით შემკული ღეროები.

საკერებელი ვერცხლის; კონუსის ფორმის, შემკულია წერტილოვანი ორნამენტით. დმ. 4 სმ.

ბეჭდის თვალბუდე ვერცხლის; ოვალური ფორმის, გიშრის თვლით. 2 ცალი.

სამაჯური ბრინჯაოსი; თავებგადახვეული, მრგვალგანივკვეთიანი ღეროსგან დამზადებული. დმ. 6 სმ.

სასაფეთქლეები ბრინჯაოსი; ორი ცალი.

ფირფიტა ბრინჯაოსი; დანიშნულება გაურკვეველია.

თვალი სარდიონის.

მონეტა ვერცხლის; სეპტიმუს სევერუსის. ავერსზე გამოსახულია იმპერატორის სახე პროფილში; რევერსზე – არგეის მთა მწვერვალითა და ვარსკვლავით. წარწერები დაზიანებულია, არ იკითხება.

სამარხი №1 – ორმოსამარხი. აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 25 სმ-ის დონეზე. სიგრძე 150 სმ; სიგანე 50 სმ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მოკრუნჩხულ პოზაში, თავით სამხრეთ-დასავლეთისკენ.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 65; 12-14):

მშვილდსაკინძი რკინის; ორნილადი, ძლიერ დაშლილი.

მძივები; კირქვის, გიშრის და პასტის.

დოქი; მონითალო ფერის, ყელნიბოიანი, სწორტანიანი, ბრტყელ ძირიანი. დამზადებულია განლექილი თიხისაგან. პირის დმ. 4 სმ; ძირის დმ. 8 სმ. კეცის სისქე 5 მმ.

სამარხი №2 – ორმოსამარხი. გაითხრა მიწის ზედაპირიდან 30 სმ-ის სიღრმეზე. სიგრძე 130 სმ; სიგანე 70 სმ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მარცხენა გვერდზე, მოკრუნჩხულ პოზაში, თავით სამხრეთ-დასავლეთისკენ.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 66; 2-4):

სასაფეთქლე რგოლი; ბრინჯაოსი.

მძივები; კირქვის, გიშრის და პასტის.

დოქი; მონითალო ფერის, მრგვალპირიანი, ყელნიბოიანი, სწორტანიანი, ბრტყელძირიანი. ყური მიძერნილი ჰქონდა პირზე და მხარზე. დამზადებულია განლექილი თიხისაგან. სიმაღლე 30 სმ; პირის დმ. 5 სმ; ძირის დმ. 12 სმ; კეცის სისქე 5 მმ.

სამარხი №3 – ორმოსამარხი. მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 25 სმ-ის სიღრმეზე. სიგრძე 160 სმ; სიგანე 80 სმ. მიცვალებული დაკრძალული იყო მოკრუნჩხულ პოზაში, მარცხენა გვერდზე, თავით სამხრეთ-დასავლეთისკენ.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 66; 1):

დოქის ფრაგმენტები; მონითალო ფერის, მსხვილმარცვლოვანი თიხისგან დამზადებული.

სამარხი №4 – ქვევრსამარხი. მიწის ზედაპირიდან 35 სმ-ის სიღრმეზე გამოიკვეთა ქვაყრილი. მისი ზომები იყო 150X90 სმ; ქვაყრილში აღმოჩნდა დოქი. ქვაყრილის აღების შემდეგ დაფიქსირდა მიწაში ჰორიზანტალურად ჩადგმული ქვევრი; სიგრძე 180 სმ; სიგანე 120 სმ. ქვევრს პირზე მიფარებული ჰქონდა რიყის ქვა. ქვევრში დაკრძალული იყო მიცვალებული, მარჯვენა გვერდზე, თავით დასავლეთისკენ.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 67):

საყურეები; ვერცხლის. 2 ცალი.

საკიდები; ძელის, ნისკარტის ფორმის. 2 ცალი.

საკიდი; ბრინჯაოსი. ჯაჭვის ფორმის.

სასაფეთქლე რგოლები; ბრინჯაოსი.

სამაჯური; ბრინჯაოსი.

საკერებელი; ვერცხლის. კონუსის ფორმის, შემკულია წერტილოვანი ორნამენტით.

თვალბუდე; ვერცხლის, სარდიონის თვლით.

მშვილდსაკინძი; ვერცხლის, ორწილადი. აქვს ბრინჯაოს ენა და დანახნაგებულ ღერო შემკულია სამკუთხა ორნამენტებით.

დანა; რკინის. ძლიერ კოროზირებული.

მძივები; მთის ბროლის, კირქვის, მინისებური პასტის.

დოქი; რუხი ფერის, სწორტანიანი. აკლია პირ-ყელის ნაწილი და ყური. დამზადებულია უხეში, მარცვლოვანი თიხისაგან. დოქი აღმოჩნდა ქვაყრილში.

სამარხი №5 – ქვეერსამარხი. აღმოჩნდა მიწიდან 15 სმ-ის სიღრმეზე. შემორჩენილი იყო ფრაგმენტულად. მიცვალებული დაკრძალული იყო მოკრუნჩხულ პოზაში, თავით სამხრეთ-დასავლეთით.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 68; 1-2):

დოქი; შემორჩენილია მხოლოდ პირ-გვერდისა და ყურის ფრაგმენტების სახით. დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი, უხეში თიხისაგან, რუხი ფერის.

რკინის ნივთი; გაურკვეველი დანიშნულების.

სამარხი №6 – ორმოსამარხი. მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 20 სმ-ის სიღრმეზე. სამარხი დანგრეული იყო. მიცვალებულის დაკრძალვის პოზა და სამარხის ზომები ვერ დადგინდა.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 68; 3):

დოქი; მონითალო ფერის. მრგვალპირიანი, დაბალყელიანი, მრგვალ კორპუსიანი, ბრტყელძირიანი. კორპუსი შემკულია მეჭეჭისებური კოპებით.

სამარხი №7 – ორმოსამარხი. აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 20 სმ-ის სიღრმეზე. სამარხი დანგრეული იყო. ზომები და დაკრძალვის პოზა ვერ განისაზღვრა.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 69; 1):

დოქი; მონითალო ფერის. დოქს აქვს სამტუჩა პირი, დაბალი ყელი, ნაწილობრივ დეფორმირებული მრგვალი კორპუსი და ბრტყელი ძირი. დამზადებულია განლექილი თიხისაგან. სიმაღლე 17 სმ. პირის დმ. 6 სმ. ძირის დმ. 10 სმ.

სამარხი №8 – ქვევრსამარხი. გამოვლინდა მიწის ზედაპირიდან 20 სმ-ის სიღრმეზე. სამარხი ნაწილობრივ დანგრეული იყო. მიცვალებულის ძელები განლაგებული იყო უსისტემოდ და დაკრძალვის პოზა ვერ დადგინდა.

სამარხში აღმოჩნდა (სურ. 69; 2-6):

მშვილდსაკინძი; ბრინჯაოსი.

მონეტა; ვერცხლის. სეპტიმუს სევერუსის. მონეტა დაზიანებულია. ავერსზე განიჩრევა გვირგვინოსანი მამაკაცის პროფილი, ხოლო რევერსზე – მთის მწერვალი.

ინტაგლიო; სარდიონის. ამოკანრულია ურემზე მჯდომი მამაკაცი, რომელიც მიერეკება ხარს.

მძივები; მოზაიკური და სადა სარდიონისა და პასტის.

ძევის სამარხების არქეოლოგიური მონაპოვარი არ გამოიჩინა მრავალფეროვნებით. ძირითადად წარმოდგენილია კერამიკა, ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები, სამკაულის მცირე ასორტიმენტი, მძივები და ორი მონეტა.

თუნის ნაწარმიდან გვხვდება მხოლოდ დოქები. მათი ნაწილი დამზადებულია ცუდად განლექილი, უხეში თიხისგან, რომელიც ხასიათდება ქარსის მაღალი შემცველობით. არაღამაკმაყოფილებელია გამოწვის ხარისხიც. ამ მიზეზის გამო ჭურჭლები ადვილად შლადი და აღდგენის უუნაროა. თუმცა, შეიძლება აღინიშნოს, გვიანანტიკური ხანის დასავლეთ საქართველოს კერამიკას ზოგადად ახასიათებს მსხვილმარცვლოვანი თიხა და გამოწვის დაბალი დონე [ჯაფარიძე 1984: 21-32]. აღმოსავლეთ კოლხეთის სამაროვნებზე, კლდეეთსა [ლომთათიძე 1957; 27. ტაბ. XX] და ჩხარში [ბრაგვაძე 1997; 52-54], აღმოჩენილ დოქებს ახასიათებს სწორედ

ანალოგიური ნიშან-თვისებები. ანალოგიური მდგომარეობაა საკუთრივ ძვერში 1952 წელს გათხრილ საგვარჯილეს სამარხების მასალებშიც. კერამიკიდან აქაც ჭარბობს სწორედ ისეთი დოქები, რომლებიც დამზადებულია მსხვილმარცვლოვანი, თითქმის განუღებავი თიხისაგან. დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების მასალაში თითქმის განუღებავი და სანახევროდ გამომწვარი დოქების სიმრავლე გვაფიქრებინებს, რომ ისინი მზადდებოდა სახელდახლოდ, მიცვალებულისთვის სამარხში ჩასატანებლად.

ასეთი უხეში ნაწარმის გვერდით ძვერში, როგორც საგვარჯილეში, ასევე კორტების გორაზე მოიპოვება კარგად განღებულ თიხით დამზადებული ეგზემპლარებიც. საგვარჯილეს ორი დოქის ზედაპირი ნაპრიალებიცაა. ამასთან დაკავშირებით რ. ფუთურიძე აღნიშნავს, რომ ეს გარემოება შესაძლოა იყოს საგვარჯილეს ორმოსამარხების შედარებით სიახლის ნიშანი [ფუთურიძე 1959; 70]. სამწუხაროდ, საგვარჯილის სამაროვნის მასალა დღემდე გამოქვეყნებული არ არის და მასზე დაწვრილებით მსჯელობა ამ ეტაპზე შეუძლებელია. თუმცა, ის ერთი დოქი, რომელიც გამოქვეყნებული აქვს რ. ფუთურიძეს [ფუთურიძე 1959; 69-70], საშუალებას იძლევა დავადგინოთ, რომ აღნიშნულ ძეგლზე საგულეებელია უფრო IV საუკუნის პირველი ნახევრის კომპლექსები და ამ შემთხვევაში ნაპრიალებზედაპირიანი დოქების არსებობა მოულოდნელი სულაც არ არის. ზემო იმერეთის IV საუკუნის პირველი ნახევრის სამაროვნებზე ამდაგვარი დოქები მოდინახესა [ნადირაძე 1975; სურ. 5 და 8] და რგანის კომპლექსებშია გამოვლენილი [ბრაგვაძე 2000; 118].

კორტების გორის №1, №2, №6 და №7 სამარხებში აღმოჩენილი დოქები შედარებით დახვეწილი ფორმების მატარებელია და თიხაც შედარებით კარგადაა განღებულ და გამომწვარი. ჩამოთვლილთაგან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს მეექვსე სამარხის ორყურა დოქი (ტაბ. XVI 3). ორყურა დოქები დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ მონაპოვარში უცხო მოვლენა არ არის. ამ ტიპის ნაწარმი მიკვლეულია ჩხორონყუსა [Хоштария 1941; 67-94] და ფერეთაში [ხარაბაძე 2002; ტაბ. 81-87. ტაბ. I], მაგრამ ძვერის ნიშნულში კორპუსის შემკობის მხრივ საგრძნობლად განსხვავდება მათგან და წარმოადგენს სამთავროს სამაროვანზე აღმოჩენილი ცალების ზუსტ ანალოგს [Ивашенко 1980; სურ. 97-100].

ამრიგად, თუ გავითვალისწინებთ დოქების პარალელებს, ძვერის კორტების გორის ქვევრსამარხებიცა და ორმოსამარხებიც თანადროული კომპლექსებია და მათი თარიღი განისაზღვრება II-III საუკუნეებით.

სამარხთა ამგვარ თარიღს არ ენიშნა ღმდეგება სამკაულიც. რომელიც, მართალია, მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა, მაგრამ მაინც ხელშესახები ფაქტორია ძეგლის თარიღის განსაზღვრის საქმეში. ასეთია ბრინჯაოს თავგადახვეული სამაჯური, რომლის ანალოგები ბევრია აღმოჩენილი როგორც საქართველოში, ასევე ქვეყნის ფარგლებს გარეთ. ისინი დაფიქსირებულია ურეკში [Хоштария 1955; 52], ჩხორონყუში [ფუთურიძე 1955; 58], ბორში [Куфтин 1950; 77], კლდეში [ლომთათიძე 1957; ტაბ. XIX], ალაიანში [მირიანაშვილი; 1983; 64], ჩხარში [ბრაგვაძე 1997; 36-37], რგანში [ბრაგვაძე 2000; სურ. 33,85], ზღუდერში [Немсадзе 1977; 110] და სხვ. როგორც არქეოლოგიური ძეგლების არასრული ჩამოთვალიდანაც კარგად ჩანს, მსგავსი ტიპის სამაჯურები მოიცავს თითქმის საქართველოს. აღნიშნული ნივთის პოპულარობაზე მეტყველებს ის გარემოებაც, რომ თავგადახვეული სამაჯურები მზადდებოდა ნებისმიერი ლითონისაგან (ოქრო, ვერცხლი, ბრინჯაო). გეოგრაფიულ არეალთან ერთად დიდია მათი გავრცელების ქრონოლოგიაც. ისინი გვხვდება მთელი გვიანანტიკური ხანის განმავლობაში და არსებობას განაგრძობენ ადრეულ შუა საუკუნეებშიც (VI-VIII სს.) [აფხაზავა 1979; 59].

თავგადახვეული სამაჯურები დიდი რაოდენობით ჩნდება საქართველოს ფარგლებს გარეთაც. კერძოდ, სამკაულის ეს ტიპი წარმოადგენს ჩერნიახოვის კულტურის ერთ-ერთ უმთავრეს დამახასიათებელ სახეობას. ჩერნიახოვის კულტურის ქრონოლოგიური ჩარჩოები განსაზღვრულია II-IV საუკუნეებით [Барцева. Вознесенская. Черных 1972; 85]. ქართველ მკვლევართა ნაწილი სარმატული ელემენტისა თუ სარმატული წეს-ჩვეულებების გავლენასაც საქართველოში თავგადახვეული სამაჯურების არსებობას უკავშირებს, მაგრამ იმასაც მიუთითებდნენ, რომ ამ საკითხის უფრო ღრმად გააზრება და ყურადღების იმაზე გამახვილება საჭირო, თუ რა მომდინარეობდა საკუთრივ სარმატულ კულტურაში საერთო კავკასიური სივრციდან [ლომთათიძე 1957; 189-190]. ცნობილია, რომ ჩერნიახოვის კულტურის შექმნაში დაკურ-თრაკიულ და გოთურ ელემენტთან ერთად აქტიურ როლს ასრულებდნენ სარმატებიც. ჩემი აზრით, არავითარი საფუძველი არ არსებობს, რათა თუნდაც ვარაუდის დონეზე დავუშვათ სარმატების უშუალო მონაწილეობა გვიანანტიკური ხანის ქართული კულტურის ფორმირების პროცესში და ამ მხრივ, რა თქმა უნდა, განსხვავებული ვითარებაა აღმოსავლეთ ევროპის სიტუაციასთან შედარებით, სადაც თავგადახვეული სამაჯურების არსებობა პირდაპირ უკავშირდება სარმატების გავლენას [Археология Венгрии 1986; 282]. ჩვენს

განკარგულებაში არსებული არქეოლოგიური მასალა საფუძველს იძლევა ვივარაუდოთ, რომ სარმატულ ტომებში თავგადასხვეული სამაჯურები შეიძლება კავკასიიდანაც კი გავრცელდა, რადგან როგორც საქართველოში აღმოჩენილი ნიმუშები მოწმობს, მსგავსი არტეფაქტები ჩვენში ჩერნიახოვის კულტურის ჩამოყალიბებამდე ადრე ჩნდება და I საუკუნეში ეს ნივთები უკვე მოიპოვება ქართლის სამარხეულ კომპლექსებში [მირიანაშვილი 1983; 64].

ძვერის არქეოლოგიურ მონაპოვარში ყურადღებას იმსახურებს 0 სამარხში ფიქსირებული ბრინჯაოს საკიდი (ტაბ. XIII 2) და ინტალიო მე-8 სამარხიდან (ტაბ. XVII 4). ეს ორივე ნივთი უნიკალურია იმდენად, რამდენადაც მათ თითქმის ვერ მოვუძებნე პარალელები. ბრინჯაოს საკიდის მსგავსი ცალი აღმოჩნდა ჩხარის №6 სამარხში [ბრაგვაძე 1997; 10-11]. სხვა ანალოგს ვერსად მივაკვლიე. ასევე, ვერსად მოინახა ინტალიოზე გამოსახული სიუჟეტის ზუსტი ანალოგი. მხოლოდ არქეოლოგმა თ. ბიბილურმა მომანოდა ზეპირი ინფორმაცია, რომ რამდენიმე წლის წინ დიდი მცხეთის მუზეუმ-ნაკრძალში მიუტანიათ II-III საუკუნეების არქეოლოგიური კოლექცია საინგილოდან და სხვა არტეფაქტებთან ერთად ყოფილა ანალოგიური სიუჟეტის ინტალიოც. ამ ნივთის ამჟამინდელი ადგილმდებარეობა ჩემთვის უცნობია.

ამრიგად, განხილულმა მასალებმა ცხადჰყო, რომ ძვერის კორტების გორის სამარხების თარიღი II-III საუკუნეებია. ამ ეტაპზე თითქმის არ ხერხდება ქრონოლოგიის უფრო დაზუსტება და II და III საუკუნეების კომპლექსების ცალკე გამოყოფა. კორტების გორა იმ იშვიათ ძეგლთა რიცხვს მიეკუთვნება, სადაც ერთადაა წარმოდგენილი როგორც ორმოსარხები, ასევე ქვევრსამარხები. თუ გავითვალისწინებთ იმ რეალობასაც, რომ საქართველოში ამ ტიპის სამაროვნები არცთუ ბევრია, შუა იმერეთში ასეთი ძეგლის გამოვლენა მნიშვნელოვანი ფაქტია. საერთოდ, დასავლეთ საქართველოში გვიან ანტიკური სამაროვნების სიმწირის ფონზე (sic! აფხაზეთის გამოკლებით), ძვერის კორტების გორის სამარხებს შეუძლია გარკვეული წვლილი შეიტანოს საქართველოს ამ პერიოდის კულტურის ისტორიის კვლევა-ძიების საქმეში.

რგანი

სოფელი რგანი მდებარეობს ზემო იმერეთში, ქალაქ ჭიათურიდან 8 კილომეტრზე. 1988-1991 წლებში ადგილ „სიპიკარში“ საქართველოს შ. ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ჩაატარა გათხრები და გამოვლინდა მეტად საინტერესო არქეოლოგიური ძეგლი-ნამოსახლარი და სამაროვანი. ნამოსახლარზე უხვად არის წარმოდგენილი ქ. წ. VIII-V საუკუნეებისთვის დამახასიათებელი კოლხური კერამიკის ნიმუშები (ზოომორფული ყურები, ყელდაღარული ქილები და ქოთნები, ყურმილიანი დოქების ფრაგმენტები, კოლხური სასმისები). ნამოსახლარი მოიცავდა დაახლოებით 400 მ² და მისი სისქე 1 მეტრიდან 1.5 მეტრამდე მერყეობდა. ყვირილის ხეობაში და ზოგადად, აღმოსავლეთ კოლხეთში ეს იყო პირველი შემთხვევა, როდესაც წინარე და ადრე ანტიკური ხანის არქეოლოგიური მასალა გამოვლინდა ერთ ფენაში, რაც მიანიშნებს აქ ცხოვრების ხანგრძლივ და უწყვეტ კვალზე. ნამოსახლარ ფენაში ჩაშვებული იყო გვიანანტიკურ-ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვანი. გაითხარა 48 სამარხი. მათ გათხრას აძნელებდა მარგანეცის (პეროქსიდის) საკმაოდ ინტენსიური ფენა, რადგან როგორც ნამოსახლარი, ასევე სამაროვანი შერეული იყო მარგანეცის ფენაში და მინა პრაქტიკულად არ ფიქსირდებოდა. სწორედ მარგანეცის ზემოქმედების გამო ლითონის არტეფაქტები, განსაკუთრებით რკინის ნივთები, შემორჩენილი იყო უაღრესად დაზიანებული სახით და ხშირ შემთხვევაში დაკარგული ჰქონდა თავდაპირველი იერი.

ყველა სამარხი ორმოსამარხის ტიპს მიეკუთვნება. ისინი არათანაბრად იყო ჩაშვებული მიწის თუ მარგანეცის ფენაში და მათი სიღრმე მერყეობდა 40 სმ-დან 150 სმ-მდე. სწორედ მარგანეცის ზემოქმედების შედეგად ხშირ შემთხვევაში ძალიან ფრაგმენტულად იყო შემორჩენილი მიცვალებულების ძვლები. თუმცა, ყველა სამარხში მოხერხდა მიცვალებულთა დაკრძალვის პოზისა და დამხრობის დადგენა. სამარხთა დიდ

ნაწილში სჭარბობდა დაკრძალვა მარცხენა ან მარჯვენა გვერდზე, თავით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. შვიდ სამარხში დადასტურდა მიცვალებულთა დაკრძალვის ქრისტიანული (გაშლილი მდგომარეობა და ხელებჩამოსვებული) პოზა. პირველად აღმოსავლეთ კოლხეთის არქეოლოგიაში რგანის სამაროვნაზე დაფიქსირდა სარიტუალო (საალაპო) ქვევრები, რომლებიც სამარხთა გარკვეულ ჯგუფებთან იყო ჩადგმული. ქვევრებში აღმოჩნდა ცხოველის (ძირითადად საქონლის) ძვლები, ხოლო ერთ მათგანში თიხის ფიალა. ასევე საინტერესო შემთხვევაა №11 და №15 სამარხების სიახლოვეს ცხენის თავების დაკრძალვის შემთხვევები. დადასტურდა მხოლოდ ცხენების რკინის ლაგმით (სურ. 100-101) შეკაზმული თავები (სხეულის გარეშე). ასეთი სხვა შემთხვევა საქართველოს არც ერთ სხვა სამაროვნაზე ცნობილი არ არის. ამკარაა, რომ საქმე გვაქვს წარმართულ ტრადიციასთან, რადგან ცხოველის თუ მისი რომელიმე ნაწილის დაკრძალვა ქრისტიანულ სასაფლაოზე წარმოუდგენელი ფაქტია. როგორც აღინიშნა, ეს შემთხვევა ჯერჯერობით ერთადერთია საქართველოს არქეოლოგიაში.

რგანის სამაროვნაზე გამოიყოფა სამარხთა ორი ქრონოლოგიური ჯგუფი: IV საუკუნის პირველი ნახევრისა და IV საუკუნის მიწურულის – V საუკუნის კომპლექსები. სწორედ პირველი ქრონოლოგიური ჯგუფის სამარხები გამოირჩევა ინვენტარის სიუხვითა და მრავალფეროვნებით. ამ პერიოდის თითქმის ყველა სამარხში აღმოჩნდა საბრძოლო და სამეურნეო იარაღი: რკინის მახვილები, რკინის სატევრები, რკინის შუბისპირები, რკინის ისრისპირები, რკინის ლახტის თავი (სურ. 99), რკინის ფარის უმბონი, რკინის დანები და რკინის ცული (სურ. 95). საერთოდ, ზემო იმერეთის გვიანანტიკური ხანის სამაროვნები მდიდარია საბრძოლო იარაღით. აქ შესწავლილ IV საუკუნის ყველა სამაროვნაზე თვალში საცემია საბრძოლო იარაღის მრავალფეროვნება (მოძინახე, წინსოფელი, ჯიეთი, სვერი). ეს რეალობა გვაფიქრებინებს, რომ საქმე უნდა გვქონდეს სამხედრო ფენის, მხედრების სამარხებთან, რადგან ზემო იმერეთში გათხრილი გვიანანტიკური ხანის ყველა სამაროვანი მდებარეობს სტრატეგიულად მნიშვნელოვანი საერთაშორისო თუ ლოკალური გზების გადაკვეთაზე. ამიტომ აქ მეომართა სამარხების არსებობა გასაკვირი და მოულოდნელი არ არის. მხედართა (მეომართა) ფენა იცავდა სწორედ აღნიშნულ მაგისტრალებს და ჩემი ვარაუდით, ამ ტიპის სამაროვნების გამოვლენა ზემო იმერეთში კიდევ არის მოსალოდნელი. 5-ე და 15-ე სამარხებში იარაღთან ერთად აღმოჩნდა ბრინჯაოს მუსიკალური ინსტრუმენტები, წინწილები (სურ. 102), რომლებიც ასევე სამხედრო საქმესთან არის დაკავშირებული.

რგანის პირველი ქრონოლოგიური ჯგუფის სამარხები მდიდარია თიხის ნანარმით. აქ გვხვდება მსხლისებურტანიანი წითელი და ჩალისფერ კეციანი დოქები, ხელადები და ყელწიბოიანი ჩაფები (სურ. 103-105). ისინი დამზადებულია კარგად განლექილი თიხისგან და მათი ფორმები საკმაოდ დახვეწილია. კერამიკისა და იარაღის გარდა სამარხებში წარმოდგენილია ტანსაცმელთან დაკავშირებული ნივთები: ბრინჯაოს ფიბულები და საკინძები. განსაკუთრებით მრავალფეროვანია სამკაული, რომელთა შორის გამოირჩევა ვერცხლისა და ოქროს ბეჭდები, საყურეები, კილიტები, სამაჯურები და ნახევრად ძვირფასი თვლები. ოქროს ნივთების სიმრავლის მხრივ აღსანიშნავია მესამე, მეშვიდე, მეთერთმეტე და მეთხუთმეტე სამარხები. მათგან მაინც ცალკე უნდა გამოიყოს მეთხუთმეტე სამარხი, რომელიც ყველაზე მდიდრული კომპლექსია სამაროვანზე და შეიძლება ითქვას, ერთ-ერთი გამორჩეულია IV საუკუნის საქართველოს მდიდრულ სამარხებს შორის. მასში დაკრძალულ მიცვალებულს აღმოაჩნდა იარაღის თითქმის ყველა სახეობა (მახვილი (სურ. 98), სატევარი (სურ. 96-97), შუბისპირი, ისრიპირები, ფარის უმბონი, ლახტის თავი (სურ. 99), ბრინჯაოს წინწილები (სურ. 102), ოქროს საყურეები (სურ. 90), ოქროს ბეჭდები (სურ. 91-92) და აღმადინის თვლებით შემკული ოქროს საკიდი (სურ. 88)), რომელიც იშვიათი არტეფაქტია IV საუკუნის მონაპოვართა შორის. სწორედ აღნიშნული მიზეზების გამო მეთხუთმეტე სამარხში დაკრძალული პირი მივიჩნიეთ რგანის სამაროვანზე დაკრძალულთა შორის მთავარ მიცვალებულად, მხედართა სოციალური ფენის მეთაურად. მეორე ქრონოლოგიური ჯგუფის კომპლექსები ინვენტარის შედგენილობის მხრივ საკმაოდ მწირია. მიცვალებულთა უმეტეს ნაწილს ჩატანებული აქვს მხოლოდ ერთი ან ორი დოქი, გვხვდება საერთოდ უინვენტარო სამარხებიც. ეს ვითარებაც კანონზომიერია, რადგან ამ პერიოდიდან ჩვენში ფეხს იკიდებს და სახელმწიფო სარწმუნოებად ცხადება ქრისტიანობა, რაც იწვევს კიდევ სამარხებში საიმპეცენიოდ გასატანებელი ინვენტარის თანდათანობით შემცირებას და საბოლოო გაქრობას. ასე რომ, რგანში დადასტურებულია სამი ქრონოლოგიური ეტაპი: ქ. ნ. I ათასწლეულის მეორე ნახევარი, ანტიკურობის ეპოქის დასასრული (IV საუკუნის პირველი ნახევარი და შუა ხანები) და ადრე ქრისტიანული ხანის დასაწყისი (IV საუკუნის ბოლო და V საუკუნე). მოპოვებული მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალა რგანს წარმოაჩენს საქართველოს ერთ-ერთ მნიშვნელოვან და პირველხარისხოვან არქეოლოგიურ ძეგლად.

არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ღვანკითში

ბაქო-სუფსის ნავთობსადენის 260-ე კმ-ზე (სურ.107), თერჯოლის რაიონის სოფელ ღვანკითში, ადგილზე „დედა ღვთისა“ გამოვლინდა ნაგებობის ნაშთები, რომელიც იმთავითვე მიჩნეული იქნა დარბაზულ ეკლესიად და მისი აგების თარიღად ადრეული შუა საუკუნეები განისაზღვრა. ძირითადი სამუშაოები წარიმართა ნაგებობის შიდა და გარე კედლების გამოსავლენად, რისთვისაც გაიჭრა მართკუთხედის ფორმის თხრილი, რომლის სიგრძე იყო 14 მეტრი, სიგანე 10 მეტრი, სიმაღლე 1 მეტრი. მთლიანობაში თხრილის ფართობმა შეადგინა 140 მ². არქეოლოგიურმა თხრილმა შემდეგი სტრატოგრაფიული სურათი მოგვცა: გამოვლინდა ორი კულტურული ფენა (სურ. 108). დადგინდა, რომ ნაგებობას ჩაჭრილი ჰქონდა II ფენა, რომელიც ფიქსირდებოდა ნაგებობის ჩრდილოეთ, სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედლებთან და სწორედ აღნიშნული კედლების მიერ ის იყო ჩაჭრილი, ხოლო ნაგებობის შიდა სივრცეში – განადგურებულიც კი. რაც შეეხება I კულტურულ ფენას, გაირკვა, რომ ეს ფენა არ იყო ჩაჭრილი და შემორჩენილი იყო მხოლოდ ნაგებობის ზედა დონეზე. ჩრდილოეთ კედელთან გაკეთებული სტრატოგრაფიული ჭრილის მიხედვით, I ფენა სიმაღლეში აღწევდა 35-40 სმ-ს, II ფენის სიმაღლე კი 40-50 სმ-ს და განფენილი იყო ნაგებობის კედლის გასწვრივ (სურ. 108).

I ფენა მონითალო ფერის მიწით ხასიათდებოდა. II ფენისთვის დამახასიათებელი იყო მოშავო, ბათქაშნარევი მიწა. I და II ფენა ერთმანეთისგან იმიჯნებოდა დაახლოებით 20-25 სმ-ის სისქის სტერილური შრით. ანალოგიური განფენილობა ახასიათებდა II ფენას სამხრეთ კედელთანაც. აქ მისი სიმაღლე 70 სმ-ს აღწევდა და ვრცელდებოდა 3 მ-ის სიგრძეზე სამხრეთი კედლის გასწვრივ, აღმოსავლეთის კედელთან II ფენა შემორჩენილი იყო 20 სმ-ის სიმაღლეზე. როგორც უკვე აღინიშნა, ნაგებობის ჩრდილოეთი კედლის გარდა I ფენა არსად დაფიქსირდა, ხოლო ნაგებო-

ბის დასავლეთ კედელთან არც ერთი ფენა არ გამოვლენილა. სტრატოგრაფიული ვითარების დადგენისთანავე ნათელი გახდა, რომ I კულტურულ ფენას კავშირი უნდა ჰქონდეს ნაგებობასთან და ეს დადასტურდა კიდეც გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალისა და ნაგებობის სრული განმენდის შემდეგ. ნაგებობის შემორჩენილი სიმაღლე I მ-ს აღწევდა (სურ. 111). ჩრდილოეთი და სამხრეთი კედლების სიგრძე 10.50 მ იყო, ხოლო კედლების სისქე 1.30 მ. აღმოსავლეთი და დასავლეთი კედლების სიგრძე შეადგენდა 6.20 მ-ს, ხოლო სისქე – 1.30 მ-ს (სურ. 110-111). აქვე შევნიშნავთ, რომ დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედლის დასავლეთი მხარე შემორჩენილი იყო უაღრესად დაზიანებული სახით (სურ. 111). საქმე ისაა, რომ XX საუკუნის 60-იან წლებში, მაღალი ძაბვის ხაზების გაყვანის დროს, ამ ადგილას მოუთხრიათ ძელქვის ხე, რომლის ფესვებიც აღნიშნულ კედლებს ფარავდა. სწორედ მაშინ გამოჩენილა ამ კედლების კონტურები და იმ იმედით, რომ რაღაც განძს იპოვიდნენ, ეს მონაკვეთი აუფეთქებიათ, რამაც საგრძნობლად დააზიანა ძეგლი. ამ ბარბაროსული ქმედების კვალი ჩვენც დავადასტურეთ, როდესაც თხრილის დასავლეთ ნაწილში დავაფიქსირეთ აფეთქებული კედლის ნანგრევები. ნაგებობის შიდა სიგრძე 8.25 მ იყო, სიგანე – 3.70 მ. ასე რომ, შიდა ფართობის მოცულობა 30.5 მ² შეადგენდა (სურ. 112). ჩატარებულმა სამუშაოებმა საშუალება მოგვცა დაგვეკონკრეტებინა როგორც ნაგებობასთან დაკავშირებული ნიუანსები, ასევე მისი ქრონოლოგიის საკითხი.

დანვრილებითი საველე კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ საქმე გვაქვს დაუმთავრებელ, უფრო სწორად, აუშენებელ დარბაზულ ეკლესიასთან. შეიძლება ითქვას, რომ აღმოჩენილია ეკლესიის საძირკველი, რომელიც ნაგებია რიყის ქვითა და კირხსნარით. მშენებლობის ტექნიკა საშუალებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ გაიჭრა 1.30 მ-ის სიგანის საძირკველი და ერთმანეთის მიყოლებით მოხდა რიყის ქვებისა და კირხსნარის ჩასხმა. ოთხივე კედლის სისქე სწორედ 1.30 მ იყო და არც ერთ მათგანთან არ დაფიქსირებულა სამშენებლო ნაგავი და ბათქაშის ჩამონაყარი. ამ რეალობის უარყოფა პრინციპულად შეუძლებელია, რადგან ოთხივე მხარეს თხრილი გაიჭრა კედლებიდან 3 მ-ის დაშორებით და არც ერთი ზედმეტი ქვა ან რაიმე სხვა არტეფაქტი არ დადასტურებულა. ნაგებობის საძირკველი ამოყვანილია I მ-ის სიმაღლეზე და მიწის ზედაპირთან მოსწორებულია ბრტყელი, ნახევრად გათლილი ფილებით, რომლებიც კარგად იყო შემორჩენილი სამხრეთისა და აღმოსავლეთის კედლებზე. საძირკვლის ამოყვანისა და ნახევრად გათლილი ფილებით

ნიველირების ზუსტად ანალოგიური მეთოდია გამოყენებული ბაგრატის ტაძართან გათხრილ V-VI საუკუნეების ბაზილიკაშიც [ლანჩავა 1996; 137-141]. როგორც ჩანს, ადრეული შუა საუკუნეების იმერეთში მშენებლობის ეს ტექნიკა გავრცელებული და პოპულარული იყო. ღვანკითის „დედა ღვთისაზე“ გამოვლენილი ნაგებობა რომ დარბაზული ტიპის ეკლესიად შენდებოდა, ამაზე მეტყველებს მისი ფორმა, ზომები და ორიენტირება. ნაგებობა დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ოდნავ ჩრდილოეთისკენ გადახრილ. აღმოსავლეთით ფიქსირდება ნახევრად წრიული აფსიდა (სურ. 112), რომელიც მართალია, კარგად გამოკვეთილი არ არის, მაგრამ ეს ვითარებაც გასაგებია, რადგან ზედა კედლები აუშენებელია და სწორედ ამ მიზეზის გამო არა აქვს მას აფსიდისთვის დამახასიათებელი კლასიკური ფორმა. თუმცა, ნაგებობის აღმოსავლეთი კედელი აშკარად აფსიდის ამოსაყვანად არის მომრგვალებული. ღვანკითში აღმოჩენილი ეკლესია ყველაზე ახლო ანალოგებს ნოქალაქევეში მიკვლეულ მცირე ზომის დარბაზულ ეკლესიასთან იჩენს. მსგავსია როგორც დაგეგმარება, ასევე ზომებიც [ზაქარაია 1987; 58-59]. დაგეგმარების მხრივ იგი ასევე უახლოვდება ნოქალაქევეშივე გათხრილ ადრეულ ბაზილიკას [კაპანაძე 1987; ტაბ. XXV]. ნოქალაქევის დარბაზული ეკლესიისა და ადრეული (პირველი) ბაზილიკის თარიღი V საუკუნით განისაზღვრება [კაპანაძე 1987; 102]. V-VI საუკუნით თარიღდება სეფიეთის ტაძარი, რომელსაც ვ. ლექვინაძე იუსტინიანე I ეპოქის ნაგებობად მიიჩნევს [Леквинадзе 1963; 179]. V-VI საუკუნით თარიღდება ბიჭვინთის ეკლესიები [ციციშვილი 1977; 101]. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ციხისძირის ეკლესიაც [Леквинадзе 1963; 169]. უკვე ვახსენეთ ქუთაისის ადრეული, V-VI საუკუნეების ბაზილიკაც [ლანჩავა 1996; 137]. საკუთრივ იმერეთში V საუკუნის დარბაზულ ეკლესიად არის მიჩნეული კაცხის სვეტზე არსებული ნაგებობა [ცინცაძე 1964; 16]. ჩვენი აზრით, სწორედ დასავლეთ საქართველოს ამ ადრეულ ეკლესიებს შორის ეძებნება ადგილი ღვანკითის ეკლესიასაც და მისი თარიღი VI საუკუნის 20-იან წლებს არ უნდა სცილდებოდეს.

მიგვაჩნია, რომ ამ ძეგლის თარიღი პირდაპირ უკავშირდება VI საუკუნის 20-იანი წლების დასავლეთ საქართველოში განვითარებულ მოვლენებს და სწორედ ამ ისტორიულ პროცესში უნდა ვეძებოთ პასუხი კითხვაზეც, თუ რატომ არ აშენდა ეს ეკლესია. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ VI საუკუნის 20-იანი წლებიდან საკმაოდ გამწვავდა დამოკიდებულება ირანსა და ბიზანტიას შორის და ამ დაპირისპირებაში ჩართული აღმოჩნდა ორივე ქართული სამეფოც (ქართლი და ეგრისი). ბიზანტიის იმპე-

რატორმა იუსტინე II ეგრისში ჯარები შეიყვანა და ქართლის მოსახლურე ციხეებში, შორაპანსა და სკანდაში, ჩააყენა. პროკოპი კესარიელის გადმოცემით, ამ ციხეების დაცვა ოდითგანვე ადგილობრივი მოსახლეობის საზრუნავად მიიჩნეოდა და კეისრის ამ ნაბიჯმა ისინი გაანანყენა. თუმცა, მეტი გზა არ იყო და ამ კუთხის მოსახლეობაც შეეგუა შექმნილ ვითარებას და მეტიც, მათვე იკისრეს ბიზანტიელთა ჯარის მომარაგება სურსათით. ასე გრძელდებოდა ერთხანს, მაგრამ ეგრისელებს მობეზრდათ გარნიზონების შენახვა და ასეთ სამსახურზე ხელი აიღეს. სანოვაცის გარეშე დარჩენილმა ბიზანტიელთა ჯარმა კი ციხეები დატოვა. ამით ისარგებლეს ირანელებმა, ქართლიდან გადმოვიდნენ, შორაპნისა და სკანდის ციხეები სრულიად უბრძოლველად დაიკავეს და შიგ საკუთარი გარნიზონები ჩააყენეს [პროკოპი კესარიელი 1965; 51]. ეს ამბავი 523 წელს მოხდა და ამ დროიდან 532 წლამდე, „საუკუნო ზავის“ დადებამდე, აღმოსავლეთ ეგრისში ირანი გაბატონდა. ჩვენი აზრით, სწორედ აღნიშნულ მოვლენებს უნდა უკავშირდებოდეს ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობის პერიპეტიებიც. მივიჩნევთ, რომ მისი აგება დაიწყო 523 წლამდე, ან ზუსტად ამ წელს, და შეჩერდა ამ მხარეში ირანელების შემოსვლისთანავე. ცნობილია, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ირანის სამეფო კარი რელიგიურ ფაქტორს საკუთარი პოლიტიკური მიზნების განხორციელების საქმეში და ამ რეალობიდან გამომდინარე სრულიად ლოგიკურია, რომ შორაპნისა და სკანდის სასიმაგრო ზოლში მდებარე ღვანკითში მათ აეკრძალათ ქრისტიანული ტაძრის მშენებლობა. სხვა ისტორიული ახსნა ამ ვითარებას არ გააჩნია. მართალია, 532 წლის ზავით ბიზანტიამ უკან დაიბრუნა შორაპნისა და სკანდის სანახები, მაგრამ ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობა არ გაგრძელებულა და ეს ადგილი თანდათან მიწით დაიფარა. აღნიშნულის გამო ადგილობრივმა მოსახლეობამ დაივიწყა მშენებარე ეკლესია და უკვე განვითარებულ შუა საუკუნეებში (XII-XIII სს.), აქვე, ასიოდე მეტრის მოშორებით ახალი დარბაზული ეკლესია ააგო.

ისტორიული პარალელების გარდა, ღვანკითის ეკლესიის შემოთავაზებულ თარიღს მხარს უჭერს I ფენის არქეოლოგიური მასალაც, რომელიც სტრატეგრაფიულად სწორედ ამ ნაგებობას უკავშირდება.

I ფენის არქეოლოგიური მონაპოვარი მართალია, მრავალრიცხოვანი არ არის, მაგრამ თუ გავითვალისწინებთ აღმოსავლეთ ეგრისში ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური მასალის საერთო სიმწირეს, მისი მეცნიერული ღირებულება მნიშვნელოვანია. I ფენის არქეოლოგიურ მასალაში გამოიყოფა კერამიკული ნაწარმის ორი პირობითი ჯგუფი. ესაა

უხეში, ცუდად განლეილი და ქარსმინარევიანი თიხისგან დამზადებული ჭურჭლები და მოჩალისფროდ და მონითალოდ გამომწვარი, თხელკეცია-ნი, კარგად განლეილი, სუფთა თიხისგან დამზადებული ეგზემპლარები. ორივე პირობითი ჯგუფის სამეთუნეო ნაწარმი მხოლოდ სამეურნეო და სუფრის ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი (სურ. 114). სამეურნეო დანიშნულების კერამიკიდან გამოიყოფა ქვევრი, რომელიც წარმოდგენილია სქელკეციათი, მონითალო-მოაგურისფრო, რელიეფურლარიანი გვერდის ფრაგმენტით. ღვანკითში მოპოვებული ქვევრის ფრაგმენტი მიეკუთვნება იმ ტიპს, რომელსაც გ. ლომთათიძე გარედან ნიბოშემოვლელ ქვევრების ჯგუფში აერთიანებდა [ლომთათიძე 1955; 175]. რ. რამიშვილის ვარაუდით, გარედან ნიბო ჭურჭლებს უკეთებოდა პრაქტიკული დანიშნულების მიზნით, რათა მტკიცედ ყოფილიყო მიწაში ჩადგმული, რადგან მაშინ ჯერ კიდევ არ იცოდნენ ქვევრების ჩაკირვა [რამიშვილი 1983; 16]. ღვანკითის ქვევრის ანალოგები მრავლადაა გამოვლენილი საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე. ისინი ნაპოვნია ქუთაისში [ლანჩავა 1996; 159], ვარდციხეში [ჯაფარიძე 1989; 67-68], ნოქალაქეში [ზაქარაია 1977; 105], რუსთავეში [ლომთათიძე 1955; 174-175], ურბნისში [ჭილაშვილი 1964; 75], ახალ ჟინვალში [რამიშვილი 1983; 116] და ყველგან V-VIII საუკუნეებით თარიღდება. ყველაზე ახლო ანალოგებს ღვანკითური ცალი იჩენს საირხის მარნიგორის ბორცვზე [ბრავაძე. გაგოშიძე 2002; 143-147], სტირფაზსა [Texos 1985; 71] და ახალ ჟინვალში [რამიშვილი 1983; 116] გამოვლენილ ნიმუშებთან, რომლებიც დათარიღებულია IV-VI საუკუნეებით. ვფიქრობთ, სწორედ ამავე პერიოდით უნდა განისაზღვროს ღვანკითში აღმოჩენილი ქვევრის ასაკიც.

სასუფრე ჭურჭლები მხოლოდ ხელადების პირებითა და ძირების ფრაგმენტებითაა წარმოდგენილი. როგორც აღინიშნა, მათ შორის გამოიყოფა თხელკეციათი, მონითალო და მოჩალისფრო და შედარებით უხეში თიხისგან დამზადებული ეგზემპლარები. მათგან ყურადღებას იქცევს მსხლისებურკორპუსიანი ხელადების ფრაგმენტები, რომლებიც ძირებითა და გვერდებითაა წარმოდგენილი. მათი ერთი ნაწილი მოჩალისფრო, ხოლო მეორე ნაწილი მონითალო კეცით ხასიათდება. ამ ჭურჭლების ფორმები სათავეს იღებს გვიანანტიკური ხანიდან და წამყვანი ფორმაა IV-VI საუკუნეების იმერეთის, განსაკუთრებით ზემო იმერეთის არქეოლოგიური ძეგლებისათვის. ამ ნიმუშების პოპულარობაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ ისინი მოიპოვება როგორც სამარხებში, ასევე წამოსახლარ ფენებშიც. ამ სახის კერამიკა მრავლად მოიპოვება როგორც დასავლეთ,

ასევე აღმოსავლეთ საქართველოს არქეოლოგიურ ძეგლებზე. მსხლისებურკოროპუსიანი დოქები და ხელადები აღმოჩენილია: რუსთავეში [ლომთათიძე 1955; 182-183], მცხეთაში [უგრელიძე 1987; 57-58], ურბნისში [ჭილაშვილი 1964; 75], ოჩამჩირეში [Кацадзе 1973; 29], ძეგრში [ფუთურიძე 1959; 74], ნებელდაში [Воронов 1970; 183], სოხუმში [Трапиз 1974; 339], სტირფაზში [Техов 1985; ტაბ. 49, 71, 78, 82], გველეთის სამაროვანზე [მინდორაშვილი 2005; ტაბ. XIV] და სხვ. როგორც უკვე ითქვა, მსხლისებურკოროპუსიანი კერამიკის სიმრავლით ხასიათდება ღვანკითის მოსაზღვრე, ზემო იმერეთის არქეოლოგიური ძეგლები, სადაც ისინი გვხვდება მოდინახეზე [ნადირაძე 1975; 46-96], რგანის სამაროვანზე [ბრაგვაძე 2000; 118-120], ნინსოფლის ციხეზე, ჯიეთში¹ და IV-VI საუკუნეებით თარიღდება. მსხლისებურკოროპუსიანი დოქები აღმოჩენილია საქართველოს ფარგლებს გარეთაც. კერძოდ, ისინი მოიპოვება სომხეთში, გარნის სამაროვანზე [Хачатриан 1976; ტაბ. V] და ჩრდილოეთ კავკასიაში [Уварова 1900; 39-46]. გარნის მსხლისებურკოროპუსიანი დოქების დათარიღებისათვის ყ. ხაჩატრიანი გადამწყვეტ მნიშვნელობას ანიჭებს სწორედ საქართველოში აღმოჩენილ (ურბნისი) დოქებს [Хачатриан 1976; 48]. შეიძლება არც გამოირიცხებოდეს მსხლისებურკოროპუსიანი კერამიკის ქართულ წარმომავლობა და მათი ექსპორტი მეზობელ რეგიონებში (სომხეთი, ჩრდილოეთ კავკასია). მ. სინაურიძე აღნიშნავდა, რომ მსხლისებურკოროპუსიანი კერამიკა დამახასიათებელი მოვლენაა ადრე შუა საუკუნეების სანაყისი (IV-VII) საუკუნეებისათვის [სინაურიძე 1966; 65]. ამ ქრონოლოგიური სკალის ზედა თარიღს, ვ. ჯაფარიძის მიხედვით, მიეკუთვნება ვაშნარის, ციხისძირის, ნებელდისა და ვარდციხის დოქები [ჯაფარიძე 1989; 80]. ღვანკითში აღმოჩენილი მსგავსი ნიმუშები ფორმის, კეცისა და ფაქტურის მიხედვით V-VI საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ანალოგიური პერიოდიტვე განისაზღვრება მეორე კერამიკული ჯგუფის (შედარებით უხეში თიხისგან დამზადებული დოქების) თარიღიც. მათ შესახებ ზოგადად შეიძლება აღვნიშნოთ, რომ დამზადებულია საკმაოდ უხეში თიხისაგან, ქარსისა და კვარცის მაღალი პროცენტული შემცველობით და ადვილად იშლება. ამ თიხის ჭურჭლების ნიშან-თვისებები ზოგადად დამახასიათებელია გვიანანტიკური - ადრე შუა საუკუნეების თუნის ნაწარმისათვის. ამრიგად, არაერთი პარალელის გათვალისწინებით, ღვანკითის I ფენის თიხის ჭურჭლების თარიღი V-VI საუკუნეებს მოიცავს. შემოთავაზებულ თარიღს გარკვეულწილად მხარს უჭერს ამავე ფენაში აღმოჩენილი ორი არტეფაქ-

¹ იხილეთ ხელოვნების მუზეუმის არქეოლოგიის ფონდში.

ტიც. ესენია შურდულის ქვა (სურ. 117) და საბეჭდავის ნატეხი (სურ. 118). მსგავსი შურდულის ქვები საქართველოს ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლებიდან ჩვენთვის ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის ზედა ფენის მასალიდან [ჭილაშვილი 1964; ტაბ. XIV]. შურდულის ქვის აღმოჩენის ფაქტმა თავისთავად გააჩინა კითხვა, რას უნდა მიეწეროს მისი დადასტურება ღვანკითის ეკლესიასთან. კატეგორიული მსჯელობისა და შორს მიმავალი დასკვნების გამოტანისაგან ამ ეტაპზე თავს შევიკავებთ. თუმცა, ერთს კი აღვნიშნავთ, რომ არ გამოვრიცხავთ რაღაც მცირე საომარ მოქმედებებს, მით უმეტეს, თუ გავითვალისწინებთ ირანის ჯარის უტყუარ ყოფნას ამ ტერიტორიებზე. განსაკუთრებით მნიშვნელოვან აღმოჩენად გვესახება საბეჭდავის ფრაგმენტი, რომელიც დამზადებულია აგატის ქვისგან და როგორც ჩანს, ჰქონდა ელიფსური ფორმა (სურ. 115). ზუსტად ანალოგიური საბეჭდავი აღმოჩენილა ამავე სოფელში და იგი ან განსვენებულ ფილოსოფოსს, ღვანკითის მკვიდრს – გივი მარუაშვილს 1956 წელს ს. ჯანაშიას სახელობის სახელმწიფო მუზეუმისთვის ჩაუბარებულია. სამწუხაროდ, ნივთის აღმოჩენის ზუსტი ადგილი ჩვენთვის უცნობია. ეს ნივთი შეისწავლა მ. ნონელიამ და მივიდა იმ დასკვნამდე, რომ იგი წარმოადგენს სასანური ეპოქის ნიმუშს, რომლის სიუფეტის ზუსტი ანალოგი ცნობილი არ არის და ზოგადად მიეკუთვნება V-VII საუკუნეებს [Tsotselia 2002; 121-123]. ჩვენ მიერ აღმოჩენილ ნიმუშზე აშკარად განირჩევა წარწერის ფრაგმენტი, რომელიც, ბუნებრივია, ცალკე კვლევას საჭიროებს. ამჟამად კი შეიძლება აღინიშნოს, რომ საბეჭდავი სასანური წარმომავლობის ნივთია და იგი კიდევ უფრო ამაგრებს ჩვენ მიერ გამოთქმულ ვარაუდს ღვანკითის ეკლესიის მშენებლობის პერიპეტებთან დაკავშირებით. ყოველივე ზემოთქმულიდან გამომდინარე, ღვანკითის I ფენის თარიღად V-VI, უფრო კი VI საუკუნის პირველ მეოთხედს მივიჩნევთ და მას ნაგებობის თანადროულად განვიხილავთ.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ნაგებობის ჩრდილოეთ კედელთან გაკეთებული სტრატეგრაფიული ჭრილის მიხედვით, II ფენის სიმაღლე კი 40-50 სმ-ს აღწევდა და განფენილი იყო კედლის გასწვრივ. იგი ხასიათობოდა მოშავო ფერის, ბათქაშებნარევი მიწით და I ფენისგან იმიჯნებოდა დაახლოებით 20-25 სმ-ის სისქის სტერილური შრით (სურ. 108). არქეოლოგიური მასალა მხოლოდ თუნის ნაწარმით, სასუფრე ჭურჭლებითაა წარმოდგენილი. დასტურდება დოქები, რომლებიც შემორჩენილია პირის, ყელისა და ქუსლიანი ძირების სახით, და ზოომორფული და სადა ყურების ფრაგმენტები (სურ. 113). ჭურჭლები დამზადებულია მოშავო-მორუხო,

განლექილი თიხისაგან, ქარსის მცირე მინარევებით. ყურის ორი ზომორფული და ერთი სადა ფრაგმენტისთვის კი დამახასიათებელია მოაგურისფრო თიხა. II ფენის არქეოლოგიური ნანარმის დათარიღებისათვის გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება ზომორფულ ყურებსა და ქუსლიანი დოქის ფრაგმენტებს. მსგავსი არქეოლოგიური მასალა უხვად არის გამოვლენილი დასავლეთ საქართველოს ქ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრის ძეგლებზე. ღვანკითის მონაპოვარი ანალოგიურია საირხის საბადურის გორის I [ნადირაძე 1990: 8-10], მოდინახეს II [ნადირაძე 1975: 16-20], რგანის ნამოსახლარის [მახარაძე 2000: 17-31] ფენებში მიკვლეული არქეოლოგიური მასალისა. ანალოგიური თუნის ნანარმი დიდი რაოდენობით გვხვდება კოლხეთის ცენტრალურ და ზღვისპირა ზოლშიც. შეგვეძლო დაგვესახელებინა ისეთი ცნობილი ძეგლები, როგორებიცაა: მთისძირი [გამყრელიძე 1982: 45], ურეკი, ნიგვზიანი [მიქელაძე 1985; ტაბ. XXIII-XXVI], დაბლაგომი [თოლორდავა 1977: 79], ნოსირი, მუხურჩა [Гогодзе 1984: 52-53], ფიჩორი [Барамидзе 1990: 237-238], ვანი [Толордава 1990: 261], ნამჭედური [Микеладзе. Хахутаишвили 1985: 23-27] და სხვ., სადაც გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის უდიდეს ნაწილს შეადგენს სწორედ ღვანკითის II ფენისთვის დამახასიათებელი კერამიკა და ამ ძეგლების თარიღი ქ. წ. VIII-VII საუკუნეებით განისაზღვრება. როგორც ვხედავთ, ღვანკითის II ფენის ნანარმი საკმაოდ პოპულარულია წინარე ანტიკური ხანის კოლხეთში და შეიძლება თამამად ითქვას, რომ ისინი კოლხური კერამიკის წამყვანი ფორმები და სახეობებია. ასე რომ, ღვანკითის აღმოჩენებმა კიდევ უფრო გაამყარა შეხედულება ამ პერიოდის კოლხეთში ქ. წ. VIII-VII საუკუნეების კულტურული ფენების გავრცელების ინტენსივობის შესახებ.

დამატება

პირველი რესპუბლიკის ბრძოლები დამოუკიდებლობისთვის

(ტაბახმელის №4 სანგრის არქეოლოგიური კვლევა)

**ედვენება საქართველოს თავისუფლებისა და
დამოუკიდებლობისთვის მებრძოლი ყველა ჯარისკაცის
და ოფიცრის ხსოვნას**

2018 წელს საქართველოს პირველ რესპუბლიკას შეუსრულდა ერთი საუკუნე. ამ მოვლენასთან დაკავშირებით საქართველოს პრეზიდენტის სარეზერვო ფონდის დაფინანსებით, გენერალ გიორგი მაზნიაშვილის სახელობის ახალგაზრდული ლეგიონის ინიციატივით და ჩემი უშუალო ხელმძღვანელობით 2017 წლის სექტემბერში განხორციელდა №4 სანგრის არქეოლოგიური შესწავლა.

ტაბახმელის NN4 სანგარი გაიჭრა პირველი მსოფლიო ომის დროს, 1914 წელს და მიზნად ისახავდა თბილისის დაცვას ოსმალეთის არმიის შესაძლო შემოტევის შემთხვევაში.

სანგარმა განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა 1921 წლის თებერვალში თბილისისთვის ბრძოლების დროს. როგორც ცნობილია, თბილისისთვის ბრძოლა ბოლშევიკურ რუსეთსა და საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის შეიარაღებულ ძალებს შორის გადამწყვეტი ბრძოლაა და მიმდინარეობდა 1921 წლის 16-24 თებერვალს. აღნიშნულ ომს „ტფილისის ოპერაციის“ სახელითაც მოიხსენიებენ. ქართულ ისტორიოგრაფიაში ის უფრო ცნობილია კოჯორ-ტაბახმელას ბრძოლების სახელით, რადგან კოჯორსაც და ტაბახმელასაც გადამწყვეტი როლი ეკისრებოდა თბილი-

სის დაცვაში. ამ ბრძოლების ტრაგიკული შედეგები კარგადაა ცნობილი და მასზე სიტყვას აღარ გავაგრძელებ, მხოლოდ აღვნიშნავ, რომ საქართველოს შეიარაღებული ძალები გენერალ გიორგი კვინიტაძის საერთო სარდლობით ერთი კვირის მანძილზე გამირულად იცავდნენ დედაქალაქის მისადგომებს, მაგრამ მე-11 წითელი არმიის რიცხობრივმა უპირატესობამ იძულებული გახადა ქართველი მებრძოლენი, პოზიციები დაეტოვებინათ და უკან დაეხიათ, რამაც საბოლოოდ პირველი რესპუბლიკის დასასრულიც გამოიწვია.

1921 წლის 16 თებერვლის დილას რუსეთის მე-11 არმიის ნაწილები საქართველოს ტერიტორიაზე შემოიჭრნენ. მტკვრის მარჯვენა სანაპიროზე, სოფ. ტაბახმელამდე შეიქმნა სოლანლულის ფრონტი, რომელსაც სარდლობდა გენერალი გიორგი მაზნიაშვილი. მის განკარგულებაში იყო 2500 ხიშტი, 5 საარტილერიო ბატარეა, 1 ჯავშნოსანი მატარებელი და 2 ჯავშანტრანსპორტიორი. ტაბახმელიდან კოჯრამდე ფრონტის ხაზის დაცვა დაევალა გენერალ ალექსანდრე ანდრონიკაშვილს. აქვე განლაგდა თბილისის სამხედრო სასწავლებლის რაზმი (160 იუნკერი და 350 კადეტი) პოლკოვნიკ ალექსანდრე ჩხეიძის მეთაურობით. ტაბახმელის დამცველებმა განსაკუთრებით ისახელეს თავი 1921 წლის 19 თებერვალს, როდესაც ბოლშევიკებმა შეტევა წამოიწყეს ტაბახმელის მიმართულებით, მაგრამ თბილისის სამხედრო სასწავლებლის რაზმის ძლიერ წინააღმდეგობას წააწყდნენ და უკან დაიხიეს. სანგარზე ბოლშევიკური არმიის ყველაზე მასირებული შეტევა 1921 წლის 24 თებერვალს განხორციელდა.

1921 წლის შემდეგ ტაბახმელის №4 სანგარმა, ბუნებრივია, ფუნქცია დაკარგა და ის სასწავლო კუთხითაც კი აღარ გამოუყენებიათ. მიუხედავად იმისა, რომ ტაბახმელის ბრძოლებიდან 96 წელი გავიდა, სანგრის კონტურები კარგად იყო შემორჩენილი. გათხრების დაწყებისთანავე ცხადი გახდა, რომ სანგარი ამოჭრილი იყო კლდის დედაქანში და შესაბამისად, იგი ღრმა არ უნდა ყოფილიყო. ჩვენ წინაშეა ე. წ. მარტივი ტიპის სანგარი, რომელიც გათხრილია 116 მეტრის სიგრძეზე და აქვს ზიგზაგის ფორმა (სურ. 118; 122). სანგრის თავსა (დასავლეთით) და ბოლოში (აღმოსავლეთით) ფიქსირდება ბლინდაჟები. სწორედ ისინი გამოირჩევა სიღრმით და მათი სიგანეც თვალში საცემია დანარჩენ თხრილთან შედარებით. აღმოსავლეთი ბლინდაჟის ზომებია: სიგრძე – 5.2 მ, სიგანე – 3.4 მ, სიღრმე – 1.1 მ, დასავლეთის ბლინდაჟი შედარებით მცირე ზომებისაა; სიგრძე – 4 მ, სიგანე – 3 მ, სიღრმე – 0.45 მ. ორივე ბლინდაჟი, ისევე როგორც მთლიანად სანგარი, გათხრილია კლდოვან ქანში.

როგორც აღინიშნა, საკუთრივ სანგრის თხრილი ზიგზაგისებურად მიემართება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ. თხრილის სიღმე 30 სმ-ია; სიგანე 1-1.20 მ (სურ. 119). სანგრის თხრილი ალაგ-ალაგ შეჭრილია და ეს ვითარება განპირობებულია მონინალმდეგის პოზიციებისთვის ცეცხლის უკეთ გახსნის მიზნით. ამ მონაკვეთებში სანგრის სიგანე 2 მ-ს აღწევს. დასავლეთის ბლინდაჟიდან 26 მ-ის აღმოსავლეთით სანგარი საგრძნობლადაა გაფართოებული (ზომები 4X3 მ, სიღრმე – 55 სმ). თუმცა, მისი რეალური ფუნქცია ამ ეტაპზე ვერ დავადგინეთ. მართალია, იგი მოყვანილობით წააგავს ბლინდაჟს (სურ. 121), მაგრამ 116 მეტრის სიგრძის სანგარში სამი ბლინდაჟის არსებობა მიზანშეწონილად არ უნდა ყოფილიყო. ამ საკითხთან დაკავშირებით შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად სანგარი სწორედ ამ მონაკვეთამდე იყო გათხრილი და 1921 წელს მას მიემატა 26 მეტრი დასავლეთი ბლინდაჟის ჩათვლით და სწორედ მაშინ მიიღო სანგარმა ის სახე, რა ფორმითაც დღემდე შემორჩენილი. აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მეოთხე სანგარი გათხრილია სტრატეგიულად საკმაოდ მოხერხებულ ადგილზე – ამალლებულ ბორცვზე, საიდანაც კარგად კონტროლდება დიდი არეალი და კარგი ხილვადობის პირობებში ჩანს ქვემო ქართლის ტერიტორიები, ანუ ის ადგილები, საიდანაც მოსალოდნელი იყო მტრის თავდახმა (სურ. 120).

არქეოლოგიური გათხრების პროცესში დადგინდა რამდენიმე დეტალი. კერძოდ, გაირკვა, რომ აღმოსავლეთი ბლინდაჟიდან 55 მეტრის დაშორებით მდებარეობდა სადამკვირვებლო პუნქტი და საველე ტელეფონი (სურ. 122). ასეთი ფიქრის საფუძველს იძლევა აქ ოთხკუთხა ნივთების აღმოჩენა, რომლებიც დაფარულია ცინკის თხელი ფირფიტებით. ფირფიტებს შორის სივრცე შევსებულია გუდრონით და შეკრულია დაზეთილი ქაღალდით (სურ. 123). აღნიშნული არტეფაქტები წარმოადგენს გალვანური ელემენტის ნაწილებს, საველე ტელეფონის კვების წყაროს [Нелин 2013; 118-119]. სატელეფონო წერტილიდან დასავლეთით 18 მეტრის დაშორებით სანგრის თხრილი 4 მ-ის სიგრძეზე საგრძნობლად იყო ჩაღრმავებული (70-80 სმ.). აქ დაფიქსირდა მჭიდებისა და ვაზნების განსაკუთრებით დიდი რაოდენობა (სურ. 125). აქვე აღმოჩნდა უნიფორმის ნაფლეთები და სასიგნალო შაშხანის გასროლილი მასრა. უნიფორმის ნაფლეთები წარმოადგენს მოლურჯო ფერის ნაჭერს (სურ. 128). სწორედ ამ ფერის ფორმა ემოსათ ქართველ იუნკრებს და მათი ფრამენტების აღმოჩენა შეიძლება იმას მიანიშნებდეს, რომ ამ მონაკვეთზე ხელჩართული ბრძოლებიც მიმდინარეობდა. საკმაოდ საინტერესო არტეფაქტებია სასიგნალო მაშხა-

ლის პილზის ფრაგმენტები (სურ. 127). ამით მეგრძოლები შესაძლოა დახმარებას ითხოვდნენ მტრის მოულოდნელი თავდასხმის გამო. აქვე დაფიქსირდა სამხედრო ჩექმის რკინის ნალიც, თუმცა კონკრეტულად ვის ეკუთვნოდა იგი, ქართველ მეგრძოლს თუ ბოლშევიკ ოკუპანტს, ამის დადგენა ჭირს. ნახსენები არტიფაქტების გარდა თვალში საცემია საბრძოლო ვაზნებისა და შაშხანის კლიპების (მჭიდების) სიმრავლე. ვაზნებს შორის გვხვდება როგორც გაუსროლელი (სურ. 126), ასევე – გასროლილი მასრები. ისინი ძირითადად ამერიკული, ბრიტანული, გერმანული და რუსული წარმოებისაა. მათი კალიბრის ზომები არაერთგვაროვანია. ბრიტანული წარმოების მასრების კალიბრის ზომაა 7.7×5.6 მმ, ხოლო რუსულის – 7.62×5.4 მმ. ინგლისური ვაზნები დამზადებულია შემდეგ ქარხნებში: Birmingham Metal and Munitions Co da Kynoch&Co. Witton. ამერიკული წარმოების ვაზნები უმეტესწილად სამი ფირმისაა: Peters Cartridge Company. Kings Mills, Ohio¹, United States Cartridge Company Lowell, Massachusetts² da Remington Arms Company.³ ეს ვაზნები დამზადდა პროგრამით For Russia და მიეწოდა რუსეთის საიმპერიო არმიას პირველი მსოფლიოს ომის დროს.

გერმანული და ავსტრიული წარმოების ვაზნები ეკუთვნის კომპანიებს Deutsche Waffen und Munitionsfabriken AG. Karlsruhe⁴ da Hirtenberger AG,⁵ რომლებიც დამზადდა რუსული კალიბრისთვის 7.62×5.4. რუსეთის იმპერიაში დამზადებული ცალები პეტერბურგისა⁶ და ლუგანსკის⁷ ქარხნებშია წარმოებული.

ტაბახმელის №4 სანგარში აღმოჩენილი თითქმის ყველა ვაზნა გამოშვებულია 1905-1917 წლებში. იგივე შეიძლება ითქვას შაშხანის კლიპებთან (მჭიდებთან) დაკავშირებითაც. მჭიდების აბსოლუტური უმრავლესობა ინგლისური ფირმის „ლი ენფილდის“ პროდუქციაა (სურ. 125).⁸ თუმცა, რამდენიმე ცალი იაპონური ფირმის „არისაკას“ წარმოებულია (სურ. 124).⁹ და ბოლოს, უნდა აღვნიშნოთ კიდევ ორი არტიფაქტი. ესენია შინე-

¹ <http://www.petersCartridgeCompany.us>

² <http://abandonedonline.net/locations/industry/peters-cartridge-company>

³ <https://www.remington.com>

⁴ <http://www.lugerlp08.com>

⁵ <http://www.hirtenberger.com/en>

⁶ <http://www.imha.ru>

⁷ <http://www.lcw.lg.ua>

⁸ <http://candrsenal.com/rifle-short-magazine-lee-enfield-mk-v1>

⁹ <http://www.carbinesforcollectors.com/arisakal.html>

ლის ღილი და შაშხანის ნაწილი, რომელიც წარმოადგენს ლუისის ფირმის შაშხანის ჩამკეტს.

არქეოლოგიური გათხრების პროცესში მოპოვებულია სულ 182 არტეფაქტი. მათგან: მასრა – 38 ცალი, გაუსროლელი ვაზნა – 5 ცალი, მჭიდი (მარკერი) – 115 ცალი, საველე ტელეფონის ელემენტი – 16 ცალი, შინე-ლის ღილი – 1 ცალი, შაშხანის ჩამკეტი – 1 ცალი, სასიგნალო მაშხალის მასრა 2 ცალი, იუნკრების უნიფორმის – 3 ნაჭერი და სამხედრო ჩექმის ნალი – 1 ცალი.

როგორც აღინიშნა, ტაბახმელის მეოთხე სანგარი სიღრმით არ გამოირჩეოდა და როგორც არქეოლოგიური გათხრების პროცესში გაირკვა, იგი სათანადოდ აღჭურვილიც არ იყო. ამასთან დაკავშირებით ნიშანდობლივია გენერალ გიორგი კვინიტაძის მოგონებები, რომ თბილისის გასამაგრებლად გამოიყო 10 მილიონი მანეთი [კვინიტაძე 1954; 14], მაგრამ მიუხედავად ამისა, 1921 წლის რუსეთ-საქართველოს ომისათვის, კოჯორ-ტაბახმელის მონაკვეთზე არსებული სანგრები საკმაოდ ცუდ მდგომარეობაში იყო. 1921 წლის 18 თებერვალს პოზიცია დაათვალიერა იუნკერმა მიხეილ დადიანმა და შემდგომში აღნიშნავდა, რომ „სანგრები საშინელ მდგომარეობაში იყო. ნიაღვრებისგან ჩარეცხილი სანგრები ძალიან ცოტა მფარველობას უწევდნენ მსროლელებს. დიდი განსხვავება არ იყო შიგ ვიჯექით, თუ ტრიალ მინდორზე ვინექით. მიუხედავად ამისა, სკოლა ამ სანგრებში განაწილდა“ [დადიანი 2007; 20]. იუნკერი და შემდგომში ფრანგული არმიის პოლკოვნიკი ნიკოლოზ (კუკური) თოხაძის თქმით კი, ეს იყო უბრალო თხრილები, ნიაღვრების კალაპოტი, ზოგჯერ სულ გავერანებული და უფარგისი [თოხაძე 1981; 60].

სანგრების დაუცველ და ცუდ მდგომარეობას ადასტურებს 1921 წლის ომის დროს სამხედრო სკოლის მეთაური პოლკოვნიკი (ემიგრაციის წლებში პოლონეთის არმიის ბრიგადის გენერალი) ალექსანდრე ჩხეიძეც [ჩხეიძე 1933; 32]. თავდაცვითი პოზიციების პრობლემურობას ასევე ადასტურებენ იუნკრები – ნიკოლოზ მათიკაშვილი და მიხეილ კვალიაშვილიც, რომლებიც წერდნენ, რომ თოვლით დაფარული, გაყინული მიწის სანგრებად და ძნელად მისადგომ პოზიციებად გადაქცევა დიდ ჯაფას მოითხოვდა, თუმცა მისივე მტკიცებით იუნკრებმა მოასწრეს მტრის გამოჩენამდე სანგრების, სადარაჯო პუნქტების, ტყვიამფრქვევთა სადგომების მოწყობა და შენიღბვა [მათიკაშვილი. კვალიაშვილი 1990; 12-13].

ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ სავსებით დაადასტურა ყველა ზემოთ თქმული მოგონებების სისწორე და ობიექტურობა.

ისტორიკოს დ. სილაქაძის და ოფიცერ პ. გიგაურის ვარაუდით, ტაბახმელის მეოთხე სანგრის ზომებიდან გამომდინარე, უშუალოდ სანგრებში, სავარაუდოდ, ერთი ან ორი ასეული უნდა ყოფილიყო განთავსებული [სილაქაძე. გიგაური 2017], ხოლო სანგრის უკან კი, მარჯვენა მხარეს, 23 თებერვლიდან განლაგებული იყო საარტილერიო ბატარეის ოცეული ლეიტენანტ მესხიშვილის მეთაურობით [ჩხეიძე 1933. 49-50].

ასეთი იყო ტაბახმელის №4 სანგრის არქეოლოგიური კვლევის შედეგები. ექსპედიციის თითოეულ მონაწილეს მიაჩნია, რომ ამ საქმით მოკრძალებული პატივი მიაგო იმ გმირ მებრძოლებს, რომლებიც საკუთარი სიცოცხლის ფასად იცავდნენ საქართველოს დამოუკიდებლობასა და თავისუფლებას.

ცალკე აღნიშვნის ღირსია ის რეალობაც, რომ ტაბახმელის მეოთხე სანგარი არქეოლოგიურად შესწავლილი პირველი საბრძოლო ობიექტია საქართველოში. არ გამოვრიცხავთ, ამ ფაქტმა დასაბამი მისცეს ჩვენში ბატალური არქეოლოგიის განვითარებას და ახლო თუ შორეული წარსულის სხვა საბრძოლო ადგილების არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას.

ილუსტრაციების აღწერილობა

1. ოქროს ხვია. მოდინახე. ძვ. წ. III-II ათასწლეულების მიჯნა
2. ვერცხლის ხვიები. მოდინახე. ძვ. წ. III-II ათასწლეულების მიჯნა
3. ვაზა. მოდინახე. ძვ. წ. XIV საუკუნე
4. კოჭობი. მოდინახე. ძვ. წ. XIV საუკუნე
5. სატევარი. მოდინახე. ძვ. წ. XIV საუკუნე
6. საკინძები. ბრინჯაო. გაგიდა. ძვ. წ. XIV-XIII საუკუნე
7. ბრინჯაოს ფიგურა ქალი ჩვილით. სამოსი. ძვ. წ. VIII საუკუნე
8. ბრინჯაოს ცხენოსანი ფიგურა. ცაიში. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
9. ბრინჯაოს ცხენოსანი ფიგურები. ურეკი. მუხურჩა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
10. ბრინჯაოს სიტულები. ოყურეში. ძვ. წ. VIII საუკუნე
11. კოლხური კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
12. კოლხური კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
13. საირხის საბადურის გორის სტრატეგრაფიული ჭრილი. მ. 1:150. ლერი ფავლენიშვილის ნახაზი.
14. საირხე. საბადურის გორა. გეგმა. მ. 1:50. ლერი ფავლენიშვილის ნახაზი.
15. საირხე. საბადურის გორა. მეხუთე სამარხი
16. საირხე. საბადურის გორა. მერვე სამარხი
17. საირხე. საბადურის გორა. მეთექვსმეტი სამარხი
18. საირხე. საბადურის გორა. სამარხები № 8 და №9. მ. 1:20. ლერი ფავლენიშვილის ნახაზი
19. თიხის ქანდაკებები. საირხე. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
20. ბრინჯაოს სადნობი ტიგელი. საირხე. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
21. თიხის საქშენი მილები. საირხე. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
22. ვერცხლის კოვზი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე

23. ოქროს ფირფიტა. ლომის და ხარის ბრძოლის სცენით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
24. ოქროს ფირფიტა. გრაფიკული ჩანახატი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
25. ვერცხლის სურა. ლომის და ხარის ბრძოლის სცენით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
26. ვერცხლის სურის გრაფიკული ჩანახატი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
27. ოქროს დიადემა. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
28. სკიპტრა. ძვ. წ. V საუკუნე
29. ვერცხლის დიადემა. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
30. ოქროს საკიდი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
31. ვერცხლის ფიალა ოქროს ომფალოსით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
32. ვერცხლის ფიალა ვერცხლის ომფალოსით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
33. საკერებელი ფირფიტები არწივების გამოსახულებით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
34. საკერებელი ფირფიტები. იხვების გამოსახულებით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
35. კრატერი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
36. კილიკი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
37. მინის ფიალის გრაფიკული ჩანახატი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
38. ოქროს ვერძისთავეებიანი ყელსაბამი. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
39. მძივი ხარის გამოსახულებით. საირხე. ძვ. წ. V საუკუნე
40. ოქროს მედალიონი ხარის გამოსახულებით. საირხე. ძვ. წ. IV საუკუნე
41. ვერძისთავეებიანი სამაჯური. საირხე. ძვ. წ. IV საუკუნე
42. ოქროს მედალიონები აპურა მაზდას გამოსახულებით. საირხე. ძვ. წ. IV საუკუნე
43. ოქროს საყურე. საირხე. ძვ. წ. IV საუკუნე
44. კაპიტელი. საირხე. ძვ. წ. III-II საუკუნე
45. პილიასტრის კაპიტელი. საირხე. ძვ. წ. III-II საუკუნე
46. ოქროს დიადემა. ვანი. ძვ. წ. V საუკუნე
47. მინის სანელსაცხებლე ოჟლ-თუბე. ფიჭვნარი. ძვ. წ. V საუკუნე
48. რიტონი. მთისძირი. ძვ. წ. V საუკუნე (გელა გამყრელიძის რეკონსტრუქცია)
49. მოხატული კერამიკა. 1-3 საირხე. 4 მცხეთიჯვარი. ძვ. წ. IV საუკუნე

50. ფარნავაზის საერისთაოები ლეონტი მროველის მიხედვით
51. კოლხეთი და იბერია ქ. წ. VI-II საუკუნებში
52. ნაგებობის ფრაგმენტი. ძვერი. ძვ. წ. V-IV საუკუნე
53. ნაგებობის გრაფიკული გეგმა. ძვერი. მ. 1:30. მანანა წერეთლის ნახაზი
54. ძვერის ნამოსახლარი. სტრატეგრაფიული ჭრილი. მ. 1:50. მანანა წერეთლის ნახაზი
55. სკიფოსის ყურის ფრაგმენტები. ძვერი. ძვ. წ. V საუკუნე
56. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
57. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
58. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
59. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
60. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
61. ძვერი. II ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
62. ძვერი. I ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VI-V საუკუნე
63. ძვერი. I ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VI-V საუკუნე
64. ძვერი. I ფენის კერამიკა. ძვ. წ. VI-V საუკუნე
65. ძვერი. 0 და I სამარხების არტეფაქტები. II-III საუკუნე
66. ძვერი. II და III სამარხების არტეფაქტები. II-III საუკუნე
67. ძვერი. IV სამარხის არტეფაქტები. II-III საუკუნე
68. ძვერი. V და VI სამარხების არტეფაქტები. II-III საუკუნე
69. ძვერი. VII და VIII სამარხების არტეფაქტები. II-III საუკუნე
70. ბორი. პინაკის გრაფიკული ჩანახატი. III საუკუნე
71. არმაზისხევი. პიტიახშ ასპარუგის ოქროს საბეჭდავი ბეჭედი. II საუკუნე
72. არმაზისხევი. ოქროს ბალთა ზევახისა და კარპაკის გამოსახულებით. II საუკუნე
73. არმაზისხევი. ლანგარი პიტიახშის გამოსახულებით. III საუკუნე
74. არმაზისხევი. პიტიახშ ასპარუგის და კარპაკის სარკოფაგები. II საუკუნე
75. არმაზისხევი. არქეოლოგიური ძეგლის ხედი
76. ოქროს დიადემა. მოდინახე. IV საუკუნე
77. ოქროს საყურე. მოდინახე. IV საუკუნე
78. ოქროს ბეჭედი ინტალიოთი. მოდინახე. IV საუკუნე
79. ოქროს ბალთები. მოდინახე. IV საუკუნე

80. იმპერატორ კონსტანტინე I-ის სოლიდი. ავერსი. მოდინახე. IV საუკუნე
81. იმპერატორ კონსტანტინე I-ის სოლიდი. რევერსი. მოდინახე. IV საუკუნე
82. ვერცხლის თასი. მოდინახე. IV საუკუნე
83. ვერცხლის სურა. მოდინახე. IV საუკუნე
84. ოქროთი შემკული სატევარი. მოდინახე. IV საუკუნე
85. შუბისპირი. მოდინახე. IV საუკუნე
86. ბრინჯაოს წინწილები. მოდინახე. IV საუკუნე
87. დასაკერებელი ჯვარი. მოდინახე. V საუკუნე
88. ოქროს მედალიონი ალმანდინის თვლებით. რგანი. IV საუკუნე
89. ოქროს საყურეები. რგანი. IV საუკუნე
90. ოქროს საყურეები. რგანი. IV საუკუნე
91. ოქროს ბეჭედი. რგანი. IV საუკუნე
92. ოქროს ბეჭედი. რგანი. IV საუკუნე
93. ოქროს ბეჭედი. რგანი. IV საუკუნე
94. ოქროს სამაჯურები. რგანი. IV საუკუნე
95. რკინის ცული. რგანი. IV საუკუნე
96. რკინის სატევარი. რგანი. IV საუკუნე
97. რკინის სატევარი. რგანი. IV საუკუნე
98. რკინის მახვილი. რგანი. IV საუკუნე
99. რკინის ლახტისთავი. რგანი. IV საუკუნე
100. რკინის ლაგამი. რგანი. IV საუკუნე
101. რკინის ლაგამი. რგანი. IV საუკუნე
102. ბრინჯაოს წინწილები. რგანი. IV საუკუნე
103. დოქი. რგანი. IV საუკუნე
104. დოქი. რგანი. IV საუკუნე
105. დოქი. რგანი. IV საუკუნე
106. ვერცხლის თასი. სარგვეში. IV საუკუნე
107. ღვანკითი. სიტუაციური გეგმა. გიორგი გაგოშვიძის ნახაზი
108. ღვანკითი. სტრატეგრაფიული ჭრილი. გიორგი გაგოშვიძის ნახაზი
109. ღვანკითი. ეკლესიის ხედი აღმოსავლეთიდან. VI საუკუნე
110. ღვანკითი. ეკლესიის ხედი სამხრეთიდან. VI საუკუნე
111. ღვანკითი. ეკლესიის ხედი დასავლეთიდან. VI საუკუნე

112. ღვანკითი. ეკლესია. გეგმა. გიორგი გაგოშიძის ნახაზი
113. ღვანკითი. II ფენის არქეოლოგიური მასალა. ძვ. წ. VIII-VII საუკუნე
114. ღვანკითი. I ფენის არქეოლოგიური მასალა. VI საუკუნე
115. ღვანკითი. სასანური საბეჭდავი. VI საუკუნე
116. მდინარე ფაზისი სტრაბონის მიხედვით (რეკონსტრუქცია)
117. მდინარე ფაზისი პროკოპი კესარიელის მიხედვით (რეკონსტრუქცია)
118. ტაბახმელის სანგარი. ხედი
119. ტაბახმელის სანგარი.
120. ტაბახმელის სანგარი. ხედი
121. ტაბახმელის სანგარი. ხედი
122. ტაბახმელის სანგარი. 3 გეგმა
123. „არისაკას“ ფირმის მჭიდები. ტაბახმელის სანგარი
124. საბრძოლო მჭიდები. ტაბახმელის სანგარი
125. საბრძოლო ვაზნები. ტაბახმელის სანგარი
126. საველე ტელეფონის ბატარეები. ტაბახმელის სანგარი
127. სასიგნალო შაშხანის ჰილზები. ტაბახმელის სანგარი
128. ქართველ ჯარისკაცთა სამხედრო ფორმის ნაფლეთები. ტაბახმელის სანგარი

ZURAB BRAGVADZE

COLCHIS AND IBERIA

Archaeological Studies

Editor

GELA GAMKRELIDZE

Doctor of Historical science

PREFACE

This book is a collection of articles published by me over a number of years. A lot of time has passed since I wrote some of them and now I may be holding a different point of view. However, I have decided not to revise the collection and have presented it in its original form.

I would also like to thank the people who have contributed to my development as a researcher. They were prominent scientists Guram Lortkipanidze, Ramin Ramishvili, Jurkha Nadiradze, Meri Inadze and Nodar Lomouri. None of them is alive now. Unfortunately, I have never been able to thank them in their lifetime.

I would also like to express my sincere gratitude to all the colleagues with whom I have had quite lengthy archaeological activities. I thank Manana Shekiladze and Svetlana Kevkhishvili for their work on this book. I am especially grateful to my wife Nana Kapanadze, without whose support it would have been difficult for me to do what I have managed to do.

THE DYNAMIC OF COLCHIS - AEGEAN RELATIONS IN THE II-I MILLENNIUM B.C.

(FIG. 1-12)

Almost every scholar who has touched upon this issue agrees that the Aegean world was an area of immense importance for Colchis. From the Aegean world social progress flowed in Colchis. The Aegean region, on the other hand, always showed interest in the east coast of the Black Sea (Lordkipanidze 2002; 125-184). While analyzing the Colchis – Aegean relations, a number of nuances and aspects should also be considered because these relations were not always homogenous and revealed periods of enhancement and also certain decline. A lack of written sources from the era in question has made it difficult to study these contacts in depth, thus in many instances, conclusions are not backed up with relevant facts. Even the myth of the Argonauts, despite its importance concerning Colchis-Aegean relations, can create a sufficient base of sources. It cannot be denied either that archaeological findings gain high credibility only when they are backed up with written sources.

It is a well-known fact that Colchis and other Kartvelian tribes are not mentioned in Hittite written sources (Japaridze 2012; 383). This should probably be a proof that in the first part of II millennium BC, the Aegean world had no knowledge of Colchis, because in XIII c. B.C. (before the fall of the Hittite Empire) Aegean and Colchis would not have had direct contacts through the mainland; these kinds of connections would have been more possible employing the sea routes. Moreover, the Hittites had already been banned from access to the Black Sea by Kaskians [Mellaart 1968; 191]. Naturally, the question arises, regarding the date from when, regarding the date, it was possible to establish contacts via the Black Sea between the Colchis and Aegean worlds, and whether it was possible for the invasion of the Aegean world in the Black Sea to happen between the wars of Kasks (1274 B.C. [Murnane 1990; 52-58]) and Troy (1260/1230 B.C. [Гордезиани (Gordeziani) 1978; 196]) which made up only 14 years.

Archeological materials in Colchi may strengthen earlier circumstances (Brili, Gagida and Modinakhe necropolis [Bragvadze 2016; 122-127]). However, in the middle of the bronze age, even at its final stage, assuming intensive relations wouldn't be appropriate. It is safe to say that before XIII c. B.C. such relations were either not existent or inconsistent. When we discuss the intensity of relations between two ethnic and cultural worlds, it is absolutely crucial to mention what artefacts are present in Colchi from the Aegean world or via it. As well as this, we should also be precise concerning tracking down the number of artefacts of Aegean origin in Colchi. Only after this, can we discuss whether these relations were unilateral or bilateral. At any rate, Georgian and foreign authors have been studying the Aegean import to Georgia successfully. However, nobody has yet made the Colchian import in the Aegean world a subject of any significant research.

Obviously, the import from the Aegean world to Colchis must have been quite substantial (ceramics, weapons, jewelry, small plastic arts). On the other hand, the details of the exchange in Colchis and the objects of exchange have not been studied yet. There is only one supposition that has not been substantiated yet, that bronze, iron and gold must have been taken to the Aegean coast from Colchis (Inadze 2009: 209; Baramidze 1998: 176).

The results of the chemical and spectrum analyses done on the metal artefacts discovered on the archeological monuments from the Aegean coast have not yet been compared to the compatible materials from Colchis contemporary to the periods. In this respect much has yet to be done. The points of view expressed by Georgian researchers about the multiplicity of Aegean import into Colchis in II-I Millennium B.C are not precise either because, up to the present, proper statistical research has not yet been performed and the number of these artefacts has not been determined. We do not even have a rough estimate of how many artefacts discovered in Colchis could have been of Aegean origin.

Only such research would have given us the right to discuss the intensity of the Colchis -Aegean relations. It is highly likely that metal was exported from Colchis, but in what form? Was it was in the form of ingots, cinders or semi-processed metal? In my opinion, in exchange for the Aegean import, along with the metal, a number of agricultural products must have been exported (honey, flax, hemp and various food products, but we cannot argue precisely what kind of food products were exported due to the lack of relevant data). To some extent, Herodotus points to this while describing the later period [Herod II.105].

If this hypothesis is close to the reality it becomes obvious why the artefacts from Colchis are not present in the Aegean archeological materials. But I still believe that comparing chemical results of the iron ingots and cinders discovered in the Aegean area and gold products discovered in the region of Colchi (mainly the artifacts from the II millennium and first part of I millennium B.C.) would clarify and find answers to a number of fundamental questions and would open up new chapters in the Colchis – Aegean relations history. In this respect, the article by R. Papuashvili is very interesting (Papuashvili 2003; 63-67). In this article, the author discussed the Colchis artifacts discovered outside of Georgia and tried to show that the export of Colchis bronze jewelry was very important in the II-I millennia, B.C. However, his research has not gone further than these claims and thus the questions of critical importance, such as in what ways and conditions these artefacts might have been found outside of Colchis, remains unanswered. According to this article, the area where the Colchis bronze artefacts were spread included, mainly, South Caucasus (Armenia), Iran and North Turkey in I millennium B.C. As for the Aegean world, only one bronze artifact has been discovered so far. It is of a woman sitting on a horse with an infant discovered in Samos Island. However, the researches do not agree on one issue, whether or not this artifact is truly from Colchis, therefore, its Colchis origins has not been proved yet. Some of the researches consider it as a Colchian product [Mikeladze, 1985; 63], while others believe that it is a VIII century B.C. artifact combining the Greek orientalised and Caucasian elements [Voyatzis 1992; 262-265].

Clearly, this single artifact discovered on Samos does not give us the possibility for further assumptions, yet we can talk about certain tendencies. What we mean is that the statue from Samos demonstrates a very close resemblance to other artefacts discovered on the Colchis archeological sights (Ureki, Mukhurcha) [Микеладзе (Mikeladze) 1990; Tab. XXXVI]. In recent years, such statues have appeared in Tsaisi cemetery too [Papuashvili R. Esebua. Jikia. Papuashvili I. 2015; 29. Tab. 23. 73]

The zoomorphic ceramic from Colchis is significant in relation to our interest. Its resemblance to the Terramare culture was recognized by B. Kuptin [Куфтин (Kuptin) 1950; 223]. Moreover, well acknowledged Colchis archeology researchers E. Gogadze and T. Mikeladze did not exclude this possibility either [Гогадзе (Gogadze) 1987; 38. Микеладзе (Mikeladze) 1990; 21]. Nevertheless, there exists an opinion that such analogies do not necessarily indicate close relations between Colchis and Terramare cultures. Still, we cannot deny completely that there clearly exist connections between these two cultures [Jibladze 1997; 116].

We suppose that the indicators of these possible relations must be not only zoomorphic ceramic but the Colchian fluting ceramic and ceramic dishes decorated with triangles as well as metal vessels. If archaeological artefacts in our possession give us the right to discuss the relations between Colchis and Terramare cultures, it would be more acceptable to start this discussion from the period of Terramare II reign (1500-700 B.C.) [Salfund 1939; 35. Mongait 1974;92]. According to J. Apakidze, the appearance of thorn-like ears in the Colchian shelf lowlands, in the river Po gorge at the Bronze Age must indicate the close relations between these two regions, which mainly must have been commercial. These relations must have been carried out via the Black Sea; otherwise, we cannot explain the spread of bow-shaped bronze fibulas from Italy and Greece to Colchis, because these figures have not been found on Turkish territory [Apakidze 2003; 53].

On the other hand, the author did not specify what was meant by the movement of ethnic groups. We do not agree with an opinion about the migration of ethnic groups from the Aegean world to Colchis in the late Bronze and the early Iron Ages. This certainly does not apply to the people involved in trading, but is not and cannot be a proof of the Aegean colonization of Colchis or *vice versa*, because it lacks all the necessary scientific evidence. The same refers to the resemblance of artefacts created in different cultural environments, which is not always connected with the intercultural relations, import and export and most of all, ethnic migrations. The shapes of the ceramics, weapons or jewelry are different in most cases, and as it seems, these forms are characteristic only of one specific culture and cultural area. Thus, while discussing the dynamics of the Colchis-Aegean relations, a number of details should be considered and not everything should be explained from the standpoints of import and export or, even less, from the point of view of the peoples' migration

I suggest that the scheme of the relationship between the Black Sea coast (Colchis) and the Aegean region which proved to be quite viable as proved by the archaeological material of the later periods (classical époque) in Colchis [Lordkipanidze 2002; 125-258] must have been formed in the second half of the II millennium BC. Furthermore, according to these archaeological findings, these relations remained strong and stable through the I millennium BC. This scheme was shaped as follows: the Aegean world – Asia Minor – Anatolia – Colchis. Therefore, trade centres of Asia Minor and Anatolia played their role in the Aegean-Colchis relations [Abramishvili 2010; 173]. The relations of Colchis westwards, to the Mediterranean Sea, must have been spread through the Aegean world.

Hence, two main periods can be identified in the dynamics of the Colchis-Aegean relations in the II-I millennium B. C. – XV-XIV centuries BC and XIII-VIII centuries BC. The second period is characterized especially by the intensity. This period determined a new chapter of relations – 2nd half of I millennium BC. especially the VI-IV centuries BC. We can boldly say that this period was explored scientifically much better [(Lorkipanidze, 2002; 125-180)] than the previous periods.

THE ARGONAUTICS AND SOME ISSUES CONCERNING THE HISTORY OF COLCHIS

The legend about the Argonauts has not yet lost scientific value and is important concerning the history of Colchis. Therefore, it is not accidental that this issue has been studied by many scholars and it will be the subject of much discussion in the future. [Lortkipanidze, 1986]. According to the opinion expressed in the special literature, the legend about the Argonauts includes several chronological layers and the theme of Colchis must have been established relatively earlier, no later than IX-VIII cc, which is proved by the fact that the kingdom of Colchis was described in fairy-tale colours [Urushadze 1964: 7].

The appearance of the Argonauts on the eastern shore of the Black Sea must have occurred in the Aegean era. Due to the fair remark of O. Lordkipanidze, if we delete the story of the arrival of the Argonauts in Colchis by sea in the VIII century B.C., then this myth will lose the heroic character by which it attracted many writers. After the VIII century B.C. sailing the Black Sea was no longer considered special heroism and was classed as commonplace [Лордкипанидзе 1989; 216]. A. Humboldt believed that the appearance of the Argonauts on the Black Sea must have occurred shortly after the Trojan War, in the XII century B.C. [Гумбольдт 1851; 133]. It is noteworthy that the artefacts of the XV-XIV centuries B.C. characteristic of the Aegean world, already appear in the archaeological material about Colchis [Bragvadze 2016]. I am far from the thought that the confirmed import from Colchis in the middle and later Bronze Ages can be attributed to the travel of the Argonauts. However, the fact is that, at that time, trading and cultural ties between the Aegean world and Colchis had already been established. Researchers interested in this topic believe that it is less likely for Greeks to have crossed the Dardanelles before the fall of Troy. The Hittite Empire, dominant in Asia Minor, is also problematic regarding the relationships between the Black Sea and the Aegean world. The Hittites Empire

was a powerful, naval state and completely controlled the coasts and straits of Asia Minor. This circumstance was to impede the Aegean and Achaean sailors.

However, in 1374 B.C., after the defeat in the battle of Kadesh, the Hittites lost the advantage [Cepreeв 1948; 101] which allowed the Greeks to thoroughly settle on the banks of the Hellespont. Therefore, we do not exclude the possibility that the defeat of the Hittites in Kadesh was a turning point for the Aegean sailors regarding establishing relations with the peoples of the Black Sea coast. Accordingly, the first Colchian-Aegean contacts were established across the Black Sea. These contacts originate from the end of the Middle and the beginning of the Late Bronze Age, between the Battle of Kadesh and the Trojan War. At this stage of the study, we can also assume that it was as a result of these relations that the ancient period of Colchis history was reflected in the myth of the Argonauts.

SAIRKHE

(FIG. 13-45)

Sairkhe is located in Upper Imereti, 3 km to the south-east from Sachkhere. Many archaeological excavations were performed here starting from the 50s of the 20th century, led by N. Ghambashidze, J. Nadiradze and G. Makharadze in different periods. However, it should be mentioned that works performed under the leadership of J. Nadiradze in the 60s – 80s of the 20th century, were of a fundamental value. This expedition revealed and studied the rich necropolis of the Colchian noblemen, metallurgical colts and the layers of the 1st millennium B.C. settlement. It can be claimed that at this stage of scientific knowledge the key to the study of the history and archaeology of the Kingdom of Colchis of the Classical Age is still the data of the archaeological monuments of Sairkhe and Vani. No other monument has been shown to have presented the materials of such significance. The oldest cultural layers in Sairkhe date back to VIII-VII centuries B.C. [Nadiradze, 1990; 10] and it seems that at that period Sairkhe was inhabited. It is interesting to mention that settlers on the territory of this country seem to have appeared earlier than in the city centre. Strong archaeological layers of II millennium B.C. were found around Sairkhe, though the traces of life around the city territory were found later. It seems that Sairkhe was also involved in the common historical process going on the territory of West Georgia through 1st millennium B.C. As is believed, in this period a demographic explosion regarding the archaeological monuments related to Colchis occurred and a real boom of settlements was confirmed [Makharadze, 1991; 11].

The biggest part of archaeological monuments found around the country of Sairkhe belong to this period or almost all of the archaeological monuments bear the signs of the culture existing in the mentioned period [Nadiradze 1990; 120]. The whole territory of the village of Sairkhe is covered by archaeological layers of VIII-VII centuries B.C. and is distinguished by traces of intensive life. The pre-antique archaeological materials are mostly represented by cast-iron products. This generally corresponds to

the products found around the archaeological monuments of Vani and Colchis [Nadiradze, 1990: 10]. On the other hand, other interesting processes are mentioned in both the Khvirila Gorge and in Sairkhe, in particular, entrance and establishment of Eastern Georgian cultural flow. In the archaeological findings of this period, there is a large number of artefacts featuring Eastern Georgian archaeological monuments. This was helped, on the one hand, by the territorial closeness of Sairkhe to Eastern Georgia, and on the other hand, by cultural and economic relationships established and developed as a result of this closeness. Important monuments, dated II millennium B.C., revealing contacts of different archaeological cultures, were found around Sairkhe, in the upper part of the Khvirila gorge [Makharadze & Lomtadze, 1996: 9-28]. This process seems to have become stronger in the I millennium B.C. and the archaeological findings of this period prove the existence of mixed cultures within the country of Sairkhe, based on the hybrid of Eastern Georgian and Colchian streams.

In our opinion, one of the essential signs of the Sairkhe history in VIII-VII cc B.C. is that Sairkhe materialistic culture of the period was closely connected with the Eastern Georgian world. However, it should also be mentioned that despite such connections, the Colchian elements prevail [Bragvadze, 2007: 15-20]. This situation cannot be considered unexpected, because, as mentioned in the scientific literature, this is the period in which the leading fundamentals assisting the creation of the State of Colchis were established. [Лордкипанидзе (Lordkipanidze) 1989: 219]. Archaeological artefacts that have reached us prove that Sairkhe was also actively involved in this process.

Artefacts related to the culture of the Great Mother God attract particular attention, especially figures of the goddess made from clay found in the layers of VI-II-VII centuries BC. (Kodistkaro, Sabaduri Mount, Ghelispiri) [Nadiradze 1990: 10]. Therefore, based on the opinions of a group of scientists, districts of the kingdom of Colchis represent prominent cultural centres from that period (O. Lortkipanidze, M. Inadze, V. Tolordava). At the current stage of research, it is no longer debated that from VIII-VII centuries B.C., Sairkhe was a cult centre of a certain territory of the Colchis union [Брагвадзе, Церетели (Bragvadze. Tsereteli) 1997: 129].

According to M. Inadze, the reason for the promotion of Sairkhe was the fast development of Viticulture Winery [Inadze 1986: 33]. We would like to add that the most decisive role in the rise of Sairkhe was played by metallurgy. This is proved by the facts of discovery of bronze and iron pins, pipes, crucibles and adits in the layers of VIII-VII centuries B.C.

In the opinion of Academician O. Lortkipanidze, pre- antique Vani dominated over the united settlements surrounding it and a stable consolidation of the Colchian tribes was gradually established. This process was strongly supported by the mastering of iron in VIII-VII centuries B.C., which must have initiated certain transformations in the social-political and cultural-economic development of ancient Colchis [Лордкипанидзе (Lortkipanidze) 1990; 11]. We think that this opinion is in line with the historic situation of Sairkhe of the period. Therefore, we fully agree with the opinion that the transfer to the massive production of iron in VII century B.C. cannot be imagined without regular contacts of the highlands and lowlands of Colchis. This was the process that built a strong foundation for uniting the country in one economic and political system [Makharadze) 1991; 10].

Along with the development of these processes, Sairkhe was situated on the border line of communications of the local, and later, of the state importance. In the VII century B.C., the settlement located on the Sairkhe hill ceased to exist, although the chronological gap was not long [Makharadze. Tsereteli, 2007; 20]. Moreover, the archaeological layers of pre-Antique and early Antique periods found on the territory of Sairkhe – Kodistskaro, Karakhtini and Sakhoveli – are not separated stratigraphically and there is no chronological gap observed in these parts of Sairkhe. Sabaduri and Tskarostavi hills are the best-researched hills from the hills dug in Sairkhe and therefore, the general stratigraphic picture of the monument was made based on the data found in these sites.

The Sabaduri and Tskarostavi hills made it possible to separate pre-Antique and early-Antique layers, which proved that a new stage began in VI century B.C. This period is characterized by strong economic development. This settlement was destroyed either at the end of VI century B.C. or at the beginning of V century B.C. It seems possible that settlements located on the Sabaduri hill must have been destroyed by strong flames of fire. From V century B.C., this territory was used as a necropolis.

The VI century B.C. is the era of the biggest movements in the history of Sairkhe as mentioned in the scientific literature dedicated to the issue. The state rule and organisation were developed in that period and contained extensive territories and differentiated almost all life spheres. Together with forming the State, temple centres were also established, which at the same time, became the major agricultural and trading centres of certain provinces [Inadze 1986:33]. It has to be mentioned that wealthy tombs in Vani and Sairkhe appear simultaneously, after the V century B.C. This proves that both social and political differentiations started simultaneously in

the Colchian society and the hardest process of developing different social strata unfold simultaneously¹. Although the wealthy tombs of Vani and Sairkhe show much in common, differences are also revealed.

Firstly, the difference is that tombs were separated in Vani, while in Sairkhe, on the Sabaduri hill, all tombs were located next to one another and created a united cemetery [Makharadze & Tsereteli) 2007:16-20]. Despite this difference, we agree with the opinion that the persons buried in the cemeteries in Vani and Sairkhe may have represented aristocrats belonging to the same social layer [Лордкипанидзе (Lordkipanidze) 1990; 20-21].

On the other hand, it is hard to claim whether the people buried in these tombs were the representatives of the higher social stratum of Colchis aristocrats or not. However, it is undeniable that tombs of such people have not been discovered on any other Western Georgian archaeological monument. This does not oppose the opinion that in Vani and Sairkhe we have found representatives of two different districts of the Kingdom of Colchis who ruled the Skeptukhia and perhaps, belonged to the superior government of Colchis and were authorized with administrative rights [Лордкипанидзе (Lordkipanidze) 1990; 21]. This opinion is proved by the tombs of people of low social status found around these two sites, namely, Msdziri and Dablagomi complexes in Vani [Gamkhrelidze, 1982; 69-82] and Modinakhe and Itkhvisi complexes in Sairkhe [Makharadze & Tsereteli, 2002;59-80. Gagoshidze, Gogiberidze & Makharadze, 2006; 59-80].

These cemeteries point to the existence of a many-layered government institute in the kingdom of Colchis and that there were other prioritized centres along with the Skheptukhia. The harder question to answer is on what stage of the hierarchy were people buried together with the main dead people in the wealthy tombs of Vani and Sairkhe?

There are different, contradictory opinions in Georgian historiography regarding this problem. However, some circumstances are proving that co-buried people did not belong to the social layer with no rights. Based on their tomb inventory (silver tiaras, silver neck rings, antique dishes) we can suppose that they came only from the privileged social layer. We think that the situation in Sairkhe is analogous to the situation in Vani and confirms the opinion concerning the existence of the institution of

An Interesting thing concerning this issue is an accidental finding in a village of Achandara, Gudauta. Here, the artefacts similar to Vani and Sairkhe were found (Golden tiara, jewelry rounds, etc, see http://old.archeo-news.ru/2018/02/blog-post_12.html).

women from high society inspired to serve God by their own free will. These women served and sacrificed their lives to God [Inadze) 1986; 33-34

It is interesting to mention that people buried in the 2nd compartment of the 5th tomb of Sairkhe accompanied the main figure. One of them had a dish in hand. J. Nadiradze mentions that there could be a deadly poisonous solution in it [Nadiradze 1990; 147]. This little, but significant detail indicates that the myth according to which these people sacrificed themselves to the main figure by their own will could be correct.

Sairkhe noblemen controlled both secular and theological government and the rights were hereditary [(Inadze 1986: 33]. Therefore, Colchis had a successful, organized, social and political hierarchical system already in the classical period. In V-IV centuries B.C., Sairkhe was the major agricultural centre of separate administrative units of the Colchian Kingdom. Facts about the existence of jewellery centres here should also be mentioned. Before exploring Sairkhe, the only jewellery centre in Colchis was Vani. Although there are similarities between Sairkhe and Vani jewellery, there are differences too.

We think the main difference in the jewellery of this period is the technique of producing it. As is known, gold objects of Vani of V-IV centuries B.C. are characterized by a stable usage of geometrical figures and moving elements appear on them only after the Hellenic Era [Gamkrelidze 1985; 93]. This is also true for Sairkhe, but pendants with moving elements on them found in the 5th tomb, dated at the end of V century B.C., enable us to think that the appearance of moving elements on jewellery was not typical of only the Hellenic Era. In this respect, we share the opinion of M. Tsereteli, according to which, the appearance of moving elements on the jewellery is a continuation of the tradition of the Early Iron period jewellery and therefore, the appearance of such jewellery should not be attributed to the Hellenic Era [Tsereteli, 1991; 141]. It is difficult to discuss such a complicated issue based on just two objects discovered in Sairkhe, but the fact of their existence gives rise to some suggestions.

The fact that there was a very active life in Sairkhe from the second half of the IV century B.C. to the first quarter of the III century B.C. is proved by the artefacts from the Sabaduri hill and Tskarostavi [Makharadze & Tsereteli) 2007]. Four tombs of the period studied in Sairkhe (№1, 4, №6, and №9) must have belonged to considerably wealthy people. However, only one of the tombs can be considered to be of the leader of the governmental unit whereas the other tombs belong to the representatives of aristocrats, who were not involved in the governing of the country. Thus,

there is a proved existence of the institution of heritage inside one ancestral family unit. This situation starts from the beginning of V century B.C. (tomb №13) and exists continuously until III century B.C.

Therefore, the Sabaduri hill cemetery represents the cemetery of one aristocratic ancestral family. The earliest tomb belongs to the V century B.C., and the latest – to the III century B.C. [Nadiradze 1990:123-164]. Interestingly, there is no chronological gap between the classic and Hellenic periods regarding the tombs. After creating the Kingdom of Colchis and establishing a Skeptukhia, a governor whose ancestors governed Upper Imereti before the beginning of Kartli (Iberia) expansion was appointed to rule the territory. It seems that events taking place from the 2nd part of IV century B.C. do not have an impact on the upper, ruling layers of Sairkhe and this family must have kept its administrative rights. In our opinion, cases of side-by-side existence of the tombs of the classical and Hellenic Era periods strengthen this supposition. The spread of Hellenism did not cause important changes in social institutes established earlier and because of this, in V-III centuries B.C., are represented as one period in Sairkhe.

Sairkhe findings presented significant materials about the relationship of the Kingdom of Colchis with the antique world and Achaemenid Iran. There have never been found imported materials of such significance in an Eastern Colchis dig. Based on them, we expressed an opinion that Iranian artefacts found in Sairkhe may be considered as a result of military-political and cultural-religious relationships. Iranian kings and satrapies sent precious gifts to the Colchis Skeptukhias, their allies and subjects, as a sign of devotedness and loyalty and Achemenidian gold and silver high-profile things, found in Sairkhe, are part of them [Bragvadze 2015]. Explorers have long been interested in architectural details of the antique era found in Lominauri, the dating of which have raised different and, in most cases, controversial opinions. [Makharadze 1997; 12-20].

We do not offer the readers a discussion of these opinions. We will only mention that there are no similar architectural details on any monument of Georgia. In our opinion, they must belong to the 2nd phase (III-II centuries B.C) of the status of the city given to Sairkhe.

From II century B.C. contacts of the country of Sairkhe weakened and declined. It seems that the trade road, located in the Khvirila Gorge, lost its primary function too. As a result of this, Sairkhe remained beyond significant, political and economic developments of the time and from II-I centuries B.C. it became an ordinary resi-

dential settlement. Although there are confirmed archaeological layers of the periods of late Antique and early Middle ages in Sairkhe [(Bragvadze & Gagoshidze) 2002; 142-145], it never reached the strategic importance it used to have earlier.

SOME QUESTIONS REGARDING THE SOCIO-POLITICAL HISTORY OF EAST COLCHIS IN THE V-IV CENTURIES B.C.

The V-IV centuries B.C. in Sairkhe are represented by magnificent burials, ritual squares and layers of settlements. It has been suggested that the Sabaduri hill was the burial place of the local aristocracy [Nadiradze, 1990] during the period in question. Based on a detailed study of the funerary inventory, it becomes possible to further develop this point of view and clarify the role and function of Sairkhe and eastern Colchis within the unified socio-political system of Colchis.

In the scientific literature, it is noted that immediately after the formation of the Kingdom of Colchis there appeared administrative units, referred to as Skeptukhias [Inadze1961; 783-790]. The formation of Skeptukhias led to the development of the administrative centres. These centres united certain parts of the territory located around them and the latter were politically and economically dependent on them. The major centres of Skeptukhias were to play a leading role in the country's internal political management, as well as in foreign trade relations. Archaeological discoveries suggest that the main centres of individual Skeptukhias were also the main religious settlements and had the functions of import distribution centres (Vani, Sairkhe). Thus, in my opinion, there are several reasons to suggest that in the V-IV centuries BC Sairkhe was the centre of one of the administrative units (Skeptukhia) of the kingdom of Colchis and the main centre for the distribution of imported goods in the eastern part of Colchis.

Persons buried in the rich burials of Itkhvisi in the V-IV centuries B.C. belonged to a different public circle. Their inventory includes the battle-axe, arrowheads and, of course, a silver diadem and black lacquer kylix, on which the name of its owner is engraved [Gagoshidze 1976; 61]. Burial № 2 of Itkhvisi deserves much attention because so far it is the only burial place in eastern Colchis where military weapons have been found. A silver diadem indicates the noble origin of the owner. In the V-IV

centuries B.C., radical changes occurred in the kingdom of Colchis. The supreme caste of priests appeared, which united a certain land around themselves, while creating a solid foundation for hegemony in the government. Thus, this elite becomes the guiding force of social life within the framework of Skeptukhia. The fifth, eighth and thirteenth tombs of Sairkhe depict precisely this situation and in them, as well as people, horses were also buried. The case of donating horses and building tombs seems crucial at this stage of the study because this fact can assist us when trying to establish a hierarchy within the same hereditary aristocracy. The advantage of the fifth, eighth, and thirteenth tombs in this respect is obvious in comparison with the remaining tombs. There is also a difference in terms of landfill inventory. For example, in the tenth burial, there are found no government insignia (tiaras) characteristic of these complexes. Even the construction of the tenth tomb (only one burial chamber) shows that the deceased buried in it are socially inferior to the aristocracy from the fifth, eighth and thirteenth tombs. For comparison, the volume of the tenth tomb was only 4 m², while the area of the fifth and eighth tombs amounted to 20 m², and the thirteenth tomb was 16 m². Different designs and sizes within the same genus should be explained by the socio-political status of the buried. This view is partially confirmed by the fact of the burial of horses. Five horses were buried in each of the fifth and eighth tombs and three in the thirteenth tomb. The fact that the horse is not buried in the tenth burial could not be an accidental event. This fact indicates that the social position of a person buried in the tenth tomb was not as high as the status of the ruler. Thus, a certain hierarchy can be distinguished in the governing elite of Sairkhe. I believe that the supreme power of the rulers was carried out by those buried in the fifth, eighth and thirteenth tombs, on the hill of Sabaduri. Of particular note is the corpse of a man from the thirteenth burial. The thirteenth tomb is the earliest complex on the Sabaduri hill and, the earliest rich grave in the whole archaeology of Colchis. In addition to the golden diadem, perhaps the most noticeable sign of the ruler in ancient Colchis was found here. The sceptre held by the dead man is an oval, iron artefact (Fig.28), visually very similar to the golden sceptre of the Egyptian pharaohs. During the excavation, it was covered with a bluish cloth. Unfortunately, the fabric is not saved. The discovery of the golden diadem and sceptre in one tomb should not leave doubts that the person buried in this tomb must have belonged to the highest ruling circles of the Skeptukhia. As for the dead man from the tenth tomb, we can assume that in his case, we are dealing with a representative of the ruling Skeptukh family, who was not authorised to exercise power directly. This circumstance suggests that the Skeptukhia was controlled by specific members of one family

whereas other members of this aristocratic family were allowed to be buried in their necropolis. From this reality, we can conclude that the supreme reign of Sairkhe was in the hands of one family and the power was hereditary. The fourth, sixth and ninth tombs found on the Sabaduri hill can serve as evidence of this fact. Of particular interest is the opening of the ninth tomb. It was specially placed in the tombstone of the eighth tomb (Fig.18), which indicates a clear relationship between the people buried in these two tombs. The fact that in ancient Colchis the supreme rule of Skeptukhs was concentrated in the hands of one family is well illustrated by the example of the fourth tomb of Vani, where a young girl is buried [Lordkipanidze 1977; 16]. In this context, one should also consider the first tomb, which is the last complex among the rich burial places on the Sabaduri hill and it belongs to the edge of the IV-III centuries B.C. In my opinion, it was in this tomb that the last Skeptukh of Sairkhe was buried. After this, the centre of Skeptukhia in Sairkhe was abolished. This phenomenon is associated with the global international environment of that era, and this issue is discussed separately in this book¹.

Thus, representatives of the government branch of the Skeptukhs are buried in the first, fifth, eighth and thirteenth tombs of the Sabaduri hill in Sairkhe. This branch originates from the thirteenth tomb (the first half of the 5th century B.C.) and exists until the turn of the IV-III centuries B.C. (tomb №1). Regarding the fourth, sixth, ninth and tenth tombs, I propose that members of the Skeptukh family, who were not direct rulers were buried in them. This fact leads to the existence of the institution of heredity in Sairkhe of the V-IV centuries B.C. and the recognition of the socio-political continuity of the ruling family.

When discussing the issues of Sairkhe archaeology, I referred to the parallels of the fortification of Vani and, as it turned out, the exact events are observed in these two centres in the V-IV centuries B.C. These include the existence of a hereditary aristocracy which is equipped with secular and religious functions, the structural identity of the Skeptukhs of Vani and Sairkhe, the existence of a promoted settlement in parallel with the main centres of Skeptukhias, etc. These and other events testify to the socio-political homogeneity of the societies of the central and eastern regions of the kingdom of Colchis of the V-IV centuries B.C.

See "Colchis kingdom and Iran in the V-IV centuries B.C." in the same book.

THE KINGDOM OF COLCHIS AND IRAN IN V-IV BC. (FIG. 31-49)

Iranian-Georgian political, cultural and economic relations have a long history. In Georgian historiography, the aspects of these relationships are studied at a very high level. Studies in this direction are still in progress. A special interest of Georgian scholars was particularly acute concerning the Middle Ages, Islamic Era of Iran. This situation is not unexpected, because Iran-Georgia relations were never as intensive as in the Middle Ages, especially in the XVI-XVIII centuries. Until recently, insufficient attention was paid to the study of relationships between ancient Georgian states (Iberia, Colchis) and the Achaemenid Empire; Iran's role and significance regarding the cultural processes of the Pre-Christian history of Georgia have not yet been properly estimated.

This situation had its objective reasons and, first of all, there is a scarcity of sources. In this regard, we have almost nothing concerning the relationships between Iran and Georgia in the I millennium B.C. Unfortunately, nothing survived from the Achaemenid inscriptions either. In the well-known inscription of Behistun, where there is a reference to many countries and people of the epoch, the Georgian world is not mentioned at all. The situation was not substantially changed by the attempts of some researchers to suppose that the toponym of Makka referred to an old Georgian province Meskheta in the inscription of Behistun [Sakhokia, 2012; 86]. A bigger temptation can be seen in the toponym "Karka". As noted by Dr M. Sakhokia, the translator and publisher of the Achaemenid Inscription Corpus in Georgian, the toponym also gives birth to a certain Caucasian hypothesis and it is connected with Colchis [Sakhokia2012; 94], but at this stage of the research the identities of "Karka" and "Colchis" are still debatable.

In the conditions of scarce written sources, archaeological data remain to be the starting point. As a result of intensive archaeological excavations in Georgia in the 1970s and 1980s, significant artefacts were accumulated which are linked to the

Iranian world of 400-300 B.C. The exploration of this material revealed that in this period, Iranian-Georgian relations developed quite intensively. Moreover, these contacts developed in several directions.

First of all, let's consider the written sources. The oldest source in which a reference to the relationship between Iran and Colchis is made is "History" by Herodotus. As it is known, Dario I conducted administrative reforms in Iran and divided the Empire into Satrapies. One of them, specifically, XIX Satrapy, united the Kartvelian tribes of South Colchis. According to Herodotus, the Satrapy included Tibarans, Mosiniks, Macrons, Moskhs and Marrs. Herodotus singles out Colchis and notes that they are not included in any of the Satrapies. According to him, Dario I was not able (or did not) to include these in the Empire. The Colchis' attitude towards Iran was a voluntary tribute or a gift and every fifth year they sent 100 girls and 100 boys to Iran [Herodotus. III.94-9].

Herodotus is somewhat complemented by the Greek commander and historian Xenophon. In 401 B.C. he was in the southern part of Colchis accompanied by a military unit and noted that tribes living there (Colchis, Kardukhs, Tibarens, Mosiniks and Makrons) no longer obeyed the rule of the Iranian authorities [Anab. VII. 8. 25]. This information provided by Xenophon belongs to the time when Cyrus rebelled against his brother Artaxerxes II. The tribes of the south of Colchis took advantage of this situation and became free from the influence of Iran. These historical facts seem to be a direct testimony to 400-300 B.C. the Kingdom of Colchis didn't experience the impact of Iran, as due to a difficult internal political situation in the country, the Iranians were not able to control Colchis. However, the opposite situation is presented by archaeological evidence.

Especially rich materials for the exploration of Iran-Colchis relationship were provided by the results of the excavations in the city of Sairkhe which is located close to the dividing line of the eastern and western parts of Georgia. From 1982 to 1988 here were excavated the rich tombs of the noble persons of the kingdom of Colchis. Our current interest is focused on the materials of the tombs №1; №5; №8 and №3 and the cult area data. The tomb № 13 is the earliest among the complexes that were excavated in Sairkhe and it is dated by the first half of the V century B.C. (estimated 480-450 B.C.) [(Makharadze & Tsereteli); 2007; 101]. For our research, a gold plate and a silver jug are noteworthy. My interest lies not only in the form of these items but also in the subject matter of this artefacts. The same scenes are presented on both of these items. These are images of a bull and a lion. The topic of both items is

similar – the lion defeats the bull. The topic of the fighting animal was widely spread in Iranian art. In Achaemenid Iran, this motive was perceived as the main day of the Zoroastrian calendar and as the primary religious holiday. This was the time when Shah's ceremonial coronation symbolically related to the Spring Equinox. That is why the lion defeating the bull was associated with military and political power and represented a symbol of strength. In the territory of Colchis, except Sairkhe, the story of the bull and the lion's battle was presented on the golden diadem from the city of Vani site and dated to the second half of V century B.C. [Lordkipanidze 1972; 11]. It is hard to say what symbolic impact the subjects had on the diadem from Vani and the golden plate and silver jug from Sairkhe, but one thing is obvious. We are dealing with objects directly influenced by Iran's religion and art. The local, Colchian origin of the Vani diadem is obvious because such kinds of jewellery are unknown outside of Colchis and are found only in Vani and Sairkhe [Bravvadze & Tsereteli 1999; 38-46]. As for the golden plate and the silver jug from Sairkhe, no assumption may be excluded; they may be local products or imported from Iran. If these pieces are local Colchian samples, then their scientific significance is higher, because the jewellers from Colchis depicted an Iranian topic and it is clear that the goldsmith masters, in this case, were commissioned by the prospective owners. I will discuss the other three objects from Sairkhe, namely, the horse's gold medallions from tomb №8, golden earrings from tomb №1 and a glass bowl from the cult square. A total of two glass bowls of the Achaemenid epoch were found in the territory of Georgia. One of them was found in Algheti [Saginashvili & Gagoshidze 1973; 84-92] and the other was discovered in Sairkhe. The glass bowl from Sairkhe is dated to the middle of the V century BC. (460-440 B.C.) and represents the oldest sample of glass in Georgia [Saginashvili & Makharadze] 1999; 47-50]. The gold medallions found in the eighth tomb are also unique. These are the images of Ahura Mazda not found on any other archaeological monument except at Sairkhe. Ahura Mazda, as the main deity of Zoroastrianism, was a very popular cult in ancient Georgia. In Georgian scientific literature, it is mentioned that the primary deity Armaz of Iberia (Kartli) Kingdom is nothing more than a local variation of the Ahuramazada [Gvelesiani 2000; 49-60]. It should be pointed out that according to the ancient Georgian historical tradition (Kartlis Tskhovreba-Life of Kartli), Armaz was declared as the chief idol of the Kingdom by the first king of Kartli (Iberia) Parnavaz as his name meant Armaz in Persian [Leonti Mroveli 1955; 23]. From the etymological point of view Ahuramazda, Armaz and Parnavaz are the same name forms. It has already been mentioned that in addition to the burials in Sairkhe, the cult square was also discovered, where the remains of

the burnt wood were found. There is no doubt that at the funeral ritual, fire occupies a special place in Sairkhe. The appearance of fire and images of Ahuramazda confirm that the official religion of Achaemenian Iran, Zoroastrianism, was not unknown among ancient Colchis. At this stage of research, it is difficult to argue, whether, in this part of Colchis, the Iranian religion had an official form or not, but one thing should not be doubted. In my opinion, we have some local manifestation of Zoroastrianism in Colchis of 400-300 B.C.

There is another archaeological artefact confirming the relationship between Colchis and Iran – an earring which was discovered in tomb №1 in Sairkhe, dating to 350-300 B.C. The jewellery of this type is considered to be typical of the Achaemenid Iran art and is found in ample quantities in Suza and Pasargad [Shtronach 1973; 168-178]. Sairkhe is the second archaeological monument in Georgia where earrings were found. Another pair of earrings was discovered in the so-called “Akhalgori Treasure” (East Georgia) [Lortkipanidze 2003; 31].

As the archaeological material showed, there are many archaeological artefacts characteristic of the Iranian world discovered in ancient Georgia. Intensive contacts between these two civilizations show very frequent cases of daily household items on the archaeological sites of 400-300 B.C. in Georgia. This is common pottery different from the local ceramic products by both the appearance and style of decoration. Such red-painted jugs are discovered at many archaeological sites of Georgia. The geographical area of their discovery includes almost the whole of Georgia [Нариманишвили (Narimanishvili) 1991; 79-102] and their Iranian origin does not raise doubts among researchers. Such type of jugs in Colchis are found in Vani [Lortkipanidze 1996; Tab. 72], Sairkhe [Nadiradze) 1990; 77], Dzevri [Bragvadze 2015; 89] and in Itkhvisi [Gagoshidze, Gogiberidze & Makharadze 2006; 43-44].

I believe that such numerous red-painted pottery items aahad a daily, practical use in Colchis and they must have appeared in the territory of Colchis as well as the rest of Georgia, as a result of intensive trade-economic relations between Iran and Georgia. We should consider the same context concerning the perfume of the Achaemenian origin Kohl-Tubbe, from the Greek necropolis of Pichvnari [Kakhidze 2008; 53]. This is also an additional proof of the fact that relations with Iran were not with the internal regions of Colchis, but also with the Black Sea area.

Colchian jewellery also provides an interesting picture. In particular, the ram crown bracelets found in Vani and Sairkhe.

According to Dr. A. Chkonia, the Achaemenid model was employed in Colchis [Chkonia 2013; 117-121]. However, the Achaemenid origin of this style is still debatable. I would like to note that, besides the mentioned artefacts, the rich tombs of Sairkhe contain gold and silver samples made according to the imitations of Achaemenid Iranian samples or Iranian art. Naturally, each of these is a subject of consideration and research. These items are gold plates with eagles and ducks; a small gold statue of a tur, a crescent-shaped gold pendant; a silver jug, a silver bowl and a silver spoon; a gold necklace with a ram head; silver bowls with omphalos; silver bowls with gold omphalos and eagle golden statues; silver spoons. The presented samples maybe not so numerous, but it should be emphasized at this stage, that Sairkhe appears to be an archaeological site of ancient Colchis, where more than twenty samples of Iranian origin were identified. This fact further strengthens its scientific significance.

In the same context should be considered a silver bowl, made according to the Iranian analogue found in Mtisdziri (West Georgia) [Gamkrelidze 1982; 73-80]. In the burial ground in Mtisdziri there might have been buried the noble person of the society, who probably did not play a secondary role of the governing of this part of the Kingdom of Colchis [Gamkrelidze 2009; 204-214].

In addition to the trade contacts, there must have existed intensive political relations between Iran and Colchis. Although written sources do not provide much evidence, archaeological artefacts at our disposal do not exclude this possibility. As a result of the reforms carried out by Darius I, Iran expanded its influence in the lands to the north of Iran, including territories where old Georgian tribes lived. It is noteworthy that the establishment of the state of Colchis coincides with the reign of Darius I in Iran. According to the opinion accepted in Georgian historiography, Colchis state appeared in the VI century BC. And the VI-IV centuries BC. was the era in which the kingdom was particularly powerful. [Inadze 1961; 783-790]. This epoch coincides with the magnificent centuries of Achaemenid Iran. The state organization implies the regulation of the governance of the country and the establishment of administrative units. According to Strabo, the kingdom of Colchis was divided into Skeptuchies [Strabo. X.12]. The Skeptuchies were the administrative units created on the territorial principle. The Skeptuchs were the rulers of the Skeptuchies. They also possessed secular and religious authority and had these rights delegated from the Colchis kings. Based on the archaeological data of Colchis in 400-300 B.C. Vani and Sairkhe were the main centres of Skeptuchies and the rich tombs studied here must have belonged to Skeptuchs [Bragvadze 1998; 67-68]. It should also be mentioned that after the

reform of Dario I, administrative-territorial units were created in the Iranian Empire. Although a Satrapy was a much larger land and water unit in comparison with Skeptuchies, both of them were based on the same principle – management of a certain district and the protection of state interests. In addition to the general statement by Strabo regarding the administrative arrangement of ancient Colchis, we don't have any other evidence. However, in this case, some kind of assistance can be provided by a similar reform carried out by King Parnavaz in the Kingdom of Kartli (Iberia). According to the historical tradition of "Kartlis Tskhovreba" (Life of Georgia), Parnavaz divided the kingdom into administrative-territorial units and, most importantly, he carried out the reform and organized the Kingdom "likewise the kingdom of Persia" [Leonti Mroveli 1955; 23]. From this historical point, it becomes obvious that the Iranian model of the state was established in the Kartli (Iberia) Kingdom after the destruction of the Achaemenid Empire, in III century B.C. This is a very significant historical reference because it shows very well that the reforms were implemented in Iran even after the fall of the Persian Empire. Another important moment can be seen in "Kartlis Tskhovreba". In particular, the Georgian Kingdom of Kartli-Iberia, created later, repeated the system of state structure that existed in Colchis. There is a question of why were Skeptuchies created in Colchis? We can assume that what Strabo is referring to as Skeptuchia, related to Iranian onomastics, leads me to the supposition that the Skeptuchies in Colchis must have been created by the direct interference of Iran. Moreover, at this stage of the survey, I suppose that the formation of a state organization in Colchis was linked to Iran's military-political interests in the Caucasus. Herodotus provides a detailed description of the battles which Darius I organised against nomadic Scythians. These nomads created problems for neighbours, including Iran. Iran needed a strong force in the Caucasus, through which it would be able to avoid the attacks of Scythians and then Sarmatians. Since Colchis was located close to the Caucasus ridge, it was necessary to have a strong state organisation in the region to block all the crossing and passageways of the Caucasus. Iran's "friendly country Colchis" would be a restraining force for these nomadic tribes. Thus, a strong Colchis with well-established state structures was also in the political interests of Iran. It provided good protection from the attacks from the north.

Due to the above, no evidence of the active role and direct participation of Iran in the creation of the Colchian state can be found. That is why the political organisation of the Kingdom of Colchis is similar to Achaemenid Iran. It does not seem to be accidental that after the Achaemenid Empire had ceased existence, the Skeptuch's

dynasty in Colchis also ended. The most luxurious burial on the Sairkhe cemetery belongs to the end of 300 B.C. Nadiradze 1990; 84], the era when the Achaemenid dynasty finished.

After the collapse of the Empire, the position of Skeptuchs in Sairkhe also ceased to exist. The latest rich burial from Sairkhe dates to the turn of 300 BC. [Nadiradze 1990; 84] that is when the Achaemenian dynasty stopped its existence. At that time, rich burials in Sairkhe disappeared altogether. In the scientific literature, this phenomenon is connected with the loss of the political and social continuity of the Skeptuch government branch [Bragavadze 1998; 73].

Proceeding from this reasoning, it is possible to conclude that the artefacts found in Sairkhe may be considered as the result of military-political and cultural-religious relationships. Iranian Shahs and Satraps used to send precious gifts to the Colchian Skeptuches, tokens of fidelity as to the subordinates and allies. To my mind, gold and silver artefacts of the Achaemenian origin, revealed in Sairkhe, represent a part of those gifts.

MODINAKHE

(FIG. 1-5; 76-87)

An archaeological site of Modinakhe is situated on the southern slope of the late medieval castle Modinakhe, north-west of the town of Sachkhere. It was first spotted by Boris Kuftin, who excavated late Hellenistic burials here in 1951 [Куфтин 1974; 145-146]. An archaeological expedition of the Shalva Amiranashvili Georgian State Museum of Fine Arts conducted excavations on the site in 1966-1981 under the leadership of Jurkha Nadiradze. The outcomes of these excavations, mainly the stratigraphy of the settlement layers and the burials of the Classical period, are represented in J. Nadiradze's monograph [Nadiradze 1975].

In 1991, an earthquake damaged the burials at Modinakhe. Due to this reason, small-scale archaeological works were resumed here later under the supervision of G. Makharadze. As a result, remnants of a Middle Bronze Age burial, as well as several early medieval tombs that had been damaged by the earthquake, were cleaned.

It should be emphasized that among the archaeological campaigns carried out at Modinakhe the most fruitful were those conducted by J. Nadiradze. It was in these years that the material particularly important for Georgian archaeology was revealed and the main periods of the site were determined. Modinakhe belongs to the group of rare archaeological sites where an uninterrupted trace of habitation is evidenced from the Early Bronze Age to the late medieval epoch.

The Early Bronze Age at Modinakhe is represented by a settlement-site of the final stage of Kura-Araxes Culture. The settlement-site covers a rather vast area – about 700 m². The uncovered archaeological material is mainly pottery whose parallels are displayed at such classical sites of this period as Amiranis Gora in Akhaltsikhe, Tsartsis Gora in Sachkhere, Nacherkezevi, etc. Particularly important is the second period of Modinakhe, which starting at the turn of the Early and Middle Bronze ages. In this period, special interest is drawn to the fact of the discovery of black-varnished

ceramics typical of Bedeni Culture. From this period through the whole Middle Bronze Age, Modinakhe is represented by a vast cemetery where burials at the end of the Middle Bronze Age (XVI-XV cc. B.C.) were evidenced. It should be emphasized that, after the cemetery of Brili, Modinakhe was the second site of the Middle Bronze Age that has been excavated in western Georgia and, if we consider that other burial complexes of this epoch have not been identified in western Georgia so far, the significance of the discoveries at Modinakhe is priceless regarding the study of the history and culture of the II millennium B.C. Apart from the middle-bronze-age burials, Modinakhe also revealed those of the transitional period from the Middle Bronze to the Late Bronze ages (XIV-c. B.C.) and Late Bronze period (XIII-XI cc. B.C.). A great contribution to the research of the II millennium B.C. burial complexes was made by the late archaeologist Gocha Lomtadze, who conducted an in-depth investigation of each complex of the mentioned epochs. Primary publications on the research of the site also belong to this scholar¹.

The settlement of Modinakhe was on the rise during the Bronze Age. Archaeological sites of the II millennium B.C. present tangible material about the relationship of various archaeological cultures and provide abundant information about foreign contacts of Kartvelian tribes with the Aegean world. The traditions of the Bronze Age continue through the following epoch which is represented at Modinakhe by a Late-Bronze – Early-Iron age settlement-site and the cemetery of the VII-VI cc. B.C. The material demonstrates the tendencies characteristic of the period of wide adoption of iron and the peculiarities that this epoch brought to Georgia. This stage is distinguished by the strengthening of Colchian Culture, which is reflected in the archaeological finds. They display artefacts typical of the Colchian Culture: zoomorphic and fluted pottery, jugs with tubular handles, bowls with in turned rims, Colchian drinking vessels, etc.

The Classical period, the V-IV cc B.C., is the time of the rise of the Colchian Kingdom. Several splendid archaeological sites of this epoch have been investigated in western Georgia, including the Kvirila Gorge. It is this period that the rich burials of Itkhvisi belong to [Gagoshidze, Gogiberidze & Makharadze 2006; 4-43] and, indeed, the renowned city-site of Sairkhe which provided unique archaeological material and which is a new page in terms of investigation of the history of ancient Georgia [Nadiradze 1990]. In the V-IV cc. B.C. Sairkhe was the political, administrative

¹ The publications are available in the first, second and third issues of the “Archaeological Journal” of the Georgian Museum of Art.

and religious centre of one of the skeptukhias (administrative unit) of the Kingdom of Colchis in Upper Imereti. It was the dominant settlement on the upper stretch of the Kvirila Gorge. The archaeological sites contemporaneous to Itkhvisi and Modinakhe document that, apart from the main cities, the skeptukhia also embraced other advanced urban-type settlements and in the V-IV cc. B.C. Modinakhe, together with Itkhvisi, was a settlement of this very type [Bravvadze 1998; 67-68]. The V-IV cc. BC. at Modinakhe is represented by a cemetery [(Makharadze & Tsereteli) 2000; 60-72]. It is also remarkable that Modinakhe was one of the first archaeological sites in western Georgia to reveal the import of the Classical epoch [Nadiradze 1975; 11].

The following period of the rise of Modinakhe settlement coincides with the transitional period from the Classical to the Medieval epochs. Eighty tombs of late Classical – early Medieval periods have been investigated here. The burials cover four chronological groups: the first half of the 4th c; the second half of the 4th c – turn of the 5th c; 5th -6th cc and the 7th c [Kapanadze 2006; 62-78]. Late Classical period burials of Modinakhe easily occupy a special place among the archaeological complexes of the period in question. After Armaziskhevi, Samtavro, Kldeeti, Urnisi and Ertso, it was at Modinakhe that rich burials of this epoch were excavated, which contain highly artistic works of goldsmithery, toreutics, weapons, pottery, musical instruments, gold coins of the late Roman period and a wide assortment of clothing accessories were also found. So far, the classical period cemetery of Modinakhe has been the only archaeological site which yielded a fourth-century diadem, solidi of Constantine I and Constancius II, and a dagger decorated with gold. General analysis of the burials suggests that they belonged to the representatives of the upper class and military aristocracy whose primary function was to protect the trade and transit roads running along the upper stretch of the Kvirila Gorge and ensure their safety. Modinakhe has also great significance in terms of the investigation of the genesis of early Christian culture. Early Medieval burials have revealed various artefacts associated with the advent and establishment of Christianity (pendants with depictions of crosses, an equal-armed cross to be sewn on clothes). Cemeteries disappear at Modinakhe by the middle of VII century. This occurrence must be related to Arab invasions. However, habitation on the southern slope of Modinakhe continued to exist [Kapanadze, 2014; 112] and, as it seems, the building of a grandiose fortress here in the XVIII century must have been a certain continuation of this settlement. Thus, archaeological sites of the following epochs are represented on the southern slope of Modinakhe: the cemetery of the turn of the III-II millennium B.C.; the cemetery of the Middle Bronze Age; the cemetery of the Late Bronze Age; the cemetery of the

Early Iron Age; the cemetery of the early Classical – Hellenistic epoch; the cemetery of the Late Classical period; the cemetery of the Early Medieval epoch; the settlement-site of the Early Bronze Age; the settlement-site of the Late Bronze – Early Iron age; the settlement-site of the Early Medieval epoch; the settlement-site of the High Medieval epoch; finally the fortress and the settlement of the Late Medieval epoch. As the brief review of the site shows, Modinakhe has great scientific significance and it definitely is one of the landmark sites of the national archaeology. There is no doubt that Modinakhe's archaeological sites will be the subject of interest and discussion for the researchers of different periods of archaeology well into the future.

LEONTY MROVELI AND SOME QUESTIONS ABOUT THE HISTORY OF COLCHIS AND IBERIA DURING THE HELLENISTIC PERIOD

This Chapter deals with the issue of the relationship between the two Georgian states of the Hellenistic era – Colchis and Iberia (Egrisi and Kartli) – in the historical source by Leonty Mroveli's "The Life of the Kings." In addition to this source, it studies the information of Strabo and the stratigraphic data from the city site of Sairkhe. Based on the study, it is suggested that XI century historian does not quite accurately convey the realities of the relationship between Iberia and Colchis and his historical concept of the alleged abolition of the kingdom of Colchis (Egrisi) by Parnavaz at the turn of the IV-III centuries B.C. is not right historically because neither the information of ancient authors nor the archaeological situation of central and eastern Colchis of the period confirms the fact of the abolition of the kingdom of Colchis (Egrisi) in this era. It has been suggested that the first king of Iberia (Kartli) Parnavaz captured only part of the eastern province of the kingdom of Colchis, Argveti (Fig.50) and the rest of Colchis (Egrisi) continued to exist as a separate state. At the same time, the opinion of some Georgian historians, according to which Parnavaz must have fought certain battles to capture this land, is based on the general archaeological picture of eastern Colchis IV-III centuries B.C.

Kartli may have taken possession of this part without military activities and the rulers of Colchis in exchange for their independence may have ceded these lands to Parnavaz.

TOWARDS SEVERAL HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL PROBLEMS OF IBERIA AND COLKHIS

It is quite possible that in the Roman period, in the territory of Colkhi there were two countries dominated by Iberia. One was Argveti, with a centre in Shorapani and the other Sufsa-Natanebi with the centre in Ureki. As it turns out, the kings of Iberia had no use for an extra unit because through Argveti-Guria they had control over the eastern and central regions of Colchis. This situation created perfect conditions for the achievement of the main strategic goal. This goal was in west Georgia for the kings of ancient Iberia to gain and keep control over the Black Sea and the above mentioned political units, in our opinion, must have been created between the end of 1 century BC. and 1 century A.D.

KING OF IBERIA PARNAVAZ II

The written sources mention the king of Iberia (Kartli) Parnavaz II only once. The Roman historian Dion Cassius preserved information about him. This information dates back to 36 B.C. when the expedition led by the Roman commander Publius Canidius Crassus invaded Iberia. According to Dion Cassius, the Romans defeated King Parnavas of Iberia (the same Parnavaz II), made him an ally, and then invaded Albania with his help. There they defeated the king of Albania Zober and signed an alliance treaty with him. According to Dion Cassius, Mark Anthony was very proud of his relationship with the king of Iberia. Despite the defeat, Parnavaz II can be considered one of the most outstanding figures in the history of Georgia of the ancient era. This politician, like other prominent rulers of Iberia (Kartli), laid the foundation for a powerful period in the history of Georgia. Parnavaz II seems to have made good use of the difficult situation in Rome (the struggle between Mark Anthony and Octavian) and gradually freed the country from Roman influence.

Drawn into a civil war, Rome cannot have been able to control the apostate countries, including Iberia, by force. The principal weapon of Rome at that time was diplomacy. For Rome, the states in its sphere of influence needed not to take advantage of the situation and, in addition to internal complications, pose no external threats. In this regard, the will of the emperor Octavian should be noted. The will states that in the most difficult period of the empire, the king of Iberia remained faithful to the allies of Rome. This is not a direct reference to Parnavaz II, but it can be assumed that the benevolent Iberian kings of Rome were Parnavaz II and his successor Mithridates I, who ruled the country at the end of the 1 century B.C. and the beginning of the 1 century A.D.

Relations with the Roman Empire, based on equal political principles, allowed Parnavaz II to strengthen his country and turn it into the strongest state in the South Caucasus. The rise of the Iberian kingdom (Kartli) became even more evident during the rule of his successors Mithridates I, Parsman I and Parsman II.

The reign of Parnavaz II was marked by large-scale construction work. Archaeological discoveries confirm that starting at the end of the last quarter of 1 B.C, unprecedented construction work was underway in Kartli. It was at this time that a grand temple complex and a palace were built on Dedoplis Gora and Dedoplis Mindori, the Ghartiskari fortress system near Mtskheta, the grand palace complex (palace, temples, baths) on Bagineti Hill (Mtskheta) at the city of Dzalisi, the castle city of Shorapani and other [Makharadze & Bragvadze) 2001; 57]. Surviving archaeological evidence confirms that Parnavaz II also carried out administrative reforms. It was during his reign that Iberia was divided into administrative-territorial units, which “Kartlis Tskhovreba (Life of Kartli)” refers to as “Saeristao” (Principality).

UPPER IMERETI IN THE ROMAN PERIOD

(FIG. 76; 77; 84; 106)

Upper Imereti was one of the important parts of the administrative unit of feudal Georgia – Argveti. However, archaeological evidence suggests that, even in the Roman era, social life here proceeded at a high level. This is evidenced by the archaeological material accumulated in the results of the study of monuments of the Late Antique period, namely, the burial grounds of Itskisi (II-III centuries), Modinakhe (IV-V centuries), Jieti (I-III centuries), Rgani (IV-V centuries.), Tsinsopeli (IV-V centuries.) and Sveri (IV century.). Among them, the most important material was discovered on the cemeteries in Modinakhe and Rgani. Specifically, the complexes №36 and №66 of Modinakhe are of particular interest. Based on their analysis, we assume that these burials might have belonged to the representatives of the ruling circle of Upper Imereti in the Late Roman period. The reason for this opinion is provided, first of all, by the discovery of a diadem from burial №66 and a dagger decorated with gold from burial №36. We are convinced that these burials belong to the noble rider of the time. The burials in the XV burial of a deceased from Rgani, who owned a gold medallion decorated with almandine stones, must have played the same function. The fact that during this period a separate social layer of horsemen existed, as well as those in Modinache and Rgani, was also confirmed by the discoveries of Tsinsopeli, Jieti and Sveri. In almost all of the graves of this burial ground, military weapons (daggers, swords, spearheads, etc.) were discovered.

THE PITISKHSHS OF THE IBERIAN ANTIQUITY (FIG. 70-75)

Archaeological artefacts found in the village of Bori in 1902 are kept in St. Petersburg State Hermitage. Among the collected materials, the silver cup is of particular significance. It features an Aramaic inscription "Pitiakhsh Buzmihr the Kind." This inscription revealed that the Pitiskhsh Institute existed in the kingdom of Iberia in the Roman epoch.

It is certainly interesting to determine whether the burial ground in which the wooden dish was found is to be considered as the tomb of Pitiskhsh or not. The thing is that neither the sarcophagus nor the burial vault was found in Bori, and at first glance, the artefacts belonging to Pitiakhsh Buzmihr, based on every known source, come from the commonly known pit burial. This reality makes me think that we do not deal with the grave of the Pitiakhsh and also, the luxury inventory is not the property of the Pitiakhsh.. It is excluded that the person buried in Bori must have received a gift from Pitiakhsh Buzmihr. In Roman times, there were cases where the rulers handed their items with a memorable inscription down to their subjects. The exact location of the burial ground of Pitiakhsh Buzmihr, at the present stage of our knowledge, is not known. On the basis of the archaeological discoveries at the Armaziskhevi cemetery it is suggested in the article that the Pitiakhshs were buried only in the tombs №1, 2 and 3 (Asparug (tomb №1), Armazes (tomb №2) and Bersuma (tomb №3). The persons mentioned in the Aramaic scripture of Sharagas also belong to the house of the Pitiakhshs (Zevakh and Sharagas). However, their tombs were not found in the cemetery of Armaziskhevi. The social-political institute of Pitikakshi was found in the Kartli (Iberia) kingdom at the end of the 1st century BC. and it existed till the middle of the 3rd century. Therefore, the first pitiakhsh must have been Zevakh, who was mentioned in the script of Sharagas and the last pitiakhsh must have been known as Bersuma.

The article also discusses the question of the interrelation of the tombs of the Pitiakhshs with the buildings and the opinion is expressed, that the buildings were earlier than the tombs. In the 70s of the 1st century (no later than 75 A.D.) the residence was destroyed as a result of an earthquake and after that this area was used as the burial place of the Pitiakhshs of Armaziskhevi and of their family members.

SOME REMARKS ON THE HYDRONYMS OF ANCIENT COLCHIS (FIG. 116-117)

Information concerning the hydronyms of Ancient Colchis is preserved in ancient Greek and Byzantine historical sources (Strabo, Claudius Ptolemy, Procopius of Caesarea). This study is an attempt to localize the rivers in Colchis, the Phasis and the Glavkos. According to Strabo, "It flows to [Colchis] Phasis, a large river, originating in Armenia and flowing into the Glavkos and Hypos from the nearby mountains. On foot [from Shorapani] you will reach the Mtkvari in four days. On the Phasis, there is a city named after it, the trading centre of Colchis, surrounded by a river, a lake and the sea" [Kaukhchishvili 1958; 123]. Strabo pays attention to other places as well. "There are four entrances to the country [Colchis]. One of them is the Colchis fortress of Shorapani and the narrow alleys along which the Phasis flows. It moves quickly and noisily towards Colchis, where it [the Phasis] will be crossed by 120 bridges due to its curvature. During floods, these places are flooded by many streams. The Phasis originates in the mountains from many streams, and in the lowlands, it includes other rivers, among which are the Hypos and the Glavkos" [Kaukhchishvili 1958; 128]. T. Kaukhchishvili maintains that the river referred to as the Phasis by Strabo must be the Kvirila. The Kvirila joins the Rioni, and the latter is referred to as the Phasis [Kaukhchishvili 1958; 297].

Strabo also makes it clear that the Phasis appears from high mountains, is noisy, not suitable for sailing on and lies on one of the entrances to Colchis. This description is in agreement with the waters of the Kvirila Gorge, from Shorapani to Sachkhere, since there are no favourable conditions for navigation in this part, many small rivers join the Kvirila and it is quite noisy. We believe that the headwaters of the Phasis described by Strabo coincide with the headwaters of the Kvirila, and the Phasis is at the confluence of the Kvirila and Rioni and its tributaries; the Glavkos and the Hypos are the Tskhenistskali and the Rioni.

Procopius of Caesarea describes the Phasis differently. Based on his description, the Phasis is a river formed by the merging of the Rioni and the Kvirila at Vartsikhe. Strabo and Procopius of Caesarea had different opinions about the bed of the Phasis River. Consequently, their information also differs from each other.

MEDIEVAL FORTRESSES OF UPPER IMERETI - A REPRESENTATION OF THE PAST

There are several Medieval fortresses explored by archeological excavations in Upper Imereti. However, their archaeological research was not only concerned with trying to determine the construction levels and architectural nuances in them, but also with identifying the archaeological situation of the hills and elevated sites on which these fortresses were built. The stratigraphy of almost every slope gave us approximately the same picture. It has been found that the sites where Medieval fortresses were built were occupied much earlier and each of them has at least two millennia of history. However, not all of them reveal the same archaeological context. In some archaeological sites, life begins much earlier (Modinakhe), whereas in others – relatively late. Nevertheless, all the hills we have explored in our country are united by a common sign. All of them bear the mark of layers of VIII-VII centuries BC., early Medieval settlement and late antique cemetery. Archaeological data show that it is precisely in the VIII-VII centuries B.C. that these hillsides were assimilated by the Colchian culture groups, and in the late antiquity and the early Middle Ages these areas were the zone of influence of eastern Georgia (Iberia-Kartli). I exclude a similar situation regarding the example of other fortresses in western Georgia.

ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF DZEVRI (FIG. 52-69)

The village of Dzevri is located in western Georgia, in the Terjola municipality. On the west side of the village there is a hill referred to as "Koreebis Gora", where in 1998 the two-layered settlement was excavated. The layers are separated from each other by 30-40 cm. by a sterilized layer. Stone building's fragments were discovered in the first layer. The building by the archaeological material is dated VI-IV cc. B.C. Archaeological materials are represented by clay pots, jugs and basins. In the same layer was found the fragments of the Attic black lacquer ear.

The thickness of the second layer is 70-80 cm. Archaeological materials are presented by cookery, farming and table ceramic artefacts: pitchers (phipos), pots, cover, kneecap, vessels, jugs, zoomorphical ears and iron hoes. The second level is dated VIII-VII cc.B.C.

The materials and stratigraphy of the archaeological monument confirm that on the "Kortebis Gora," the settlement was built in the VIII cc. B.C. At the end of the VII cc.B.C. or the beginning of the VI cc. BC, the life on the hill was terminated. The paused reset of the "Kortebis Gora" was activated in the middle of VI c. B.C. At this time stone structures were built here which ceased functioning in the middle of the IV c. B.C. We suppose that this event was related to the political activation of the Kartli (Iberia) in West Georgia.

Besides the settlement, eight tombs were excavated at "Kortebis Gora". Were discovered two types of tomb: pit-burials and jug-burials. Tombs №1, №2, №3, №6, №7 are assigned to the type of pit-burials and the tombs №0, №4, №5 and 8 are the jug-burials. The archaeological material of Dzevri tombs are dated II-III cc. A.D.

RGANI

(FIG. 88-105)

The village of Rgani is situated in Zemo Imereti, 8 kilometers from the town of Chiatura. In 1988-91, excavations were carried out on the location of Sipikari by Sh. Amiranashvili State Museum of Fine Arts and a very interesting archaeological site with a settlement-site and a cemetery was revealed. The settlement-site yielded an abundance of samples of Colchian pottery typical of the 8th – 5th cc BC (zoomorphic handles, jars and pots with grooved necks, fragments of jugs with tubular handles and Colchian drinking vessels). The settlement-site covered an area of about 400 sq. meters and its thickness varied from 1m to 1.5 m. In the Kvirila Gorge and in general, throughout eastern Colchis, it was the first case of revealing pre-Hellenistic and Early Hellenistic archaeological material in one stratum, which points to the continuous habitation in this area. A Late Classical – early Medieval cemetery was placed in the settlement stratum. 48 graves were excavated. The excavation was complicated by a thick layer of manganese (peroxide), as both the settlement-site and the cemetery were mixed with the manganese layer and no soil was actually found there. It was because of the effect of manganese that the metal artefacts, especially iron objects, had survived in extremely poor condition and, in many cases, they had lost their original appearance. All the graves belong to the type of pit-graves. They were irregularly inserted in the soil and manganese strata and their depth varied between 40 cm and 150 cm. The bones of the deceased were badly affected by manganese and they were preserved in the form of fragments. However, it was still possible to estimate the position and direction of the deceased. The majority of the deceased were buried on their left or right side, with their heads to the north-west. In seven graves the Christian position of burying was evidenced (they were buried with their bodies stretched and arms lowered). For the first time in the archaeology of eastern Colchis, Rgani cemetery yielded ritual (used for offering) pithoi that had been placed with certain clusters of graves. There were animal bones (mainly cattle) in the pithoi and a clay

phia in one of them. Very interesting are the facts of burying horses' heads near graves №11 and №15. Only the horse heads harnessed with iron bridles were evidenced (without bodies). No similar case has been documented at any other cemetery throughout Georgia. It is obvious that here we are dealing with a pagan tradition, as burying an animal or any part of an animal in a Christian cemetery is unacceptable. As noted, so far this has been a unique case in Georgian archaeology.

Two chronological groups of graves can be identified at Rgani cemetery: the complex of the first half of the IV century and that of the late IV – early V centuries. It is the burials of the first chronological group that stand out with an abundance and diversity of inventory. Nearly all the burials of this period revealed weapons and household tools: iron swords, iron daggers, iron spearheads, iron arrowheads, an iron bludgeon, an iron shield boss, iron knives and an iron axe. Generally, the Late Classical period cemeteries of Upper Imereti are rich in weapons. All the cemeteries of the fourth century investigated here demonstrate a diversity of weapons (Modinakhe, Tsinsopeli, Jieti, Sveri). This fact suggests that we must be dealing with the graves of the military class, as all the Late Classical period cemeteries excavated in Upper Imereti are situated at the places where strategically important international or local routes meet. Therefore the presence of warriors' burials here is not surprising or unexpected. The class of warriors protected the above mentioned main roads and, in my opinion, in Upper Imereti more of this type of cemeteries are expected to be uncovered. Along with the weapons, burials №5 and №15 revealed bronze musical instruments and cymbals, that are also associated with military affairs. Burials of the first chronological group of Rgani are rich in ceramic products. There are pear-shaped jugs of red and buff fabric, jars and wide-mouthed jars with ribbed necks. They are made of perfectly precipitated clay and have rather refined shapes. Apart from pottery and weapons, the graves contain items connected to clothing: bronze fibulae and pins. Particularly diverse are the ornaments that include silver and gold rings, earrings, sequins, bracelets and semi-precious gems. Burials № 3, №7, №11 and №15 are especially remarkable with regard to gold items. However, among them, burial №15 should be singled out as it is the richest complex of the cemetery and easily one of the most prominent among the fourth century rich burials in Georgia. The deceased buried there yielded almost all kinds of weapons (dagger, sword, spearhead, arrowheads, shield boss), bronze cymbals, gold earrings, gold finger rings and a gold pendant decorated with almandine gemstones, which is a rare artifact considering the finds are of IV century. It was due to the reasons in question that we regarded the person buried in grave №15 as the main deceased of Rgani cemetery, as the chief of

the military social class. In terms of the inventory, the complexes belonging to the second chronological group look rather scanty. Most of the burials contain one or two jugs; there are graves with no inventory at all. This situation is also predictable, as was in this period that Christianity was declared the state religion and the new belief started to become established, which caused the grave inventory to gradually reduce and, eventually, disappear. Thus, three chronological phases have been evidenced in Rgani: the second half of the 1 millennium B.C, the end of the Classical epoch (first half and middle of the fourth century) and the beginning of the early Christian period (late fourth century – fifth century). The obtained diverse archaeological material reveals that Rgani was one of the most important and a first-class archaeological site.

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATIONS IN THE VILLAGE OF GHVANKITI (FIG. 107-115)

In 2006, the expedition in Terjola district organised by the Otar Lortkipanidze Centre of Archaeology excavated the site in the village of Ghvankiti. The expedition was financially supported by the Georgian Pipeline Company and focused on the building partially excavated in 1998. The building seemed to be the remains of the church and dated to the Early Medieval Period. The trench of 140 square meters was excavated and two Cultural Layers were revealed. The walls of the building had damaged layer II. This layer was attested near the N, S and E walls of the building and was destroyed by the walls. As for the layer I, it was not disturbed and was seen close to the upper level of the building. According to the stratigraphical profile, Layer I was 35-40 centimetres, and the layer 2 – 40 – 50. The layers were separated with the sterile layer of 20- 25 centimetre thickness.

APPENDIX

THE FIRST REPUBLIC BATTLES FOR INDEPENDENCE

(ARCHAEOLOGICAL RESEARCH OF TABAKHMELA RAMPART №4) (FIG. 118-128)

**To the memory of all soldiers and officers fighting for freedom
and independence of Georgia**

In 2018, Georgia celebrated the 100th anniversary of the first republic. For this occasion, archaeological excavations were carried out at the General Mazniashvili Young Legion, Tabakhmela rampart №4. Excavations were financially supported by the Reserve Fund of the President of Georgia. Archaeological researches were conducted under my direction.

The rampart was made during World War I, in 1914 and it was supposed to defend Tbilisi from a possible attack of the Ottoman Army. This rampart gained significant importance in February 1921 during the battle for Tbilisi. As it is known, the Battle for Tbilisi was the deciding event between the armed forces of the Democratic Republic of Georgia and The Bolshevik Red Army. It took place on 16-24 February 1921. In Georgian historical sources, this battle is referred to as the Kojori-Tabakhmela battle as both Kojori and Tabakhmela had a crucial importance for defending Tbilisi. The tragic results of these battles are well -documented. Therefore, it is our intension not to discuss them further. Although the Georgian armed forces defended the outskirts of Tbilisi for a week, they were greatly outnumbered by the XI Red Army. Georgian soldiers were forced to leave their positions and retreat. This battle led to the end of the First Republic.

Naturally, after 1921 the 4th rampart of Tabakhmela lost its function; it has not been used even for training purposes. Yet, after 96 years from the Tabakhmela battle, the trench outlines are still very visible. It was made clear at the beginning of the dig, that the trench was cut into the rock layer of a cliff. Therefore, it cannot have been deep. Before us lies the so-called plain trench – 116 metres in length and of a zigzag shape. At the beginning (westwards) and the end (eastwards) of the trench, we can see blindages. The measures of the blindage in the east are as follows: length – 5.2 metres, width – 3.4 metres, depth – 1.1 metres. The west blindage is relatively smaller: length – 4 metres, width – 3 metres, depth – 0.45 metres. The depth of the rampart is 30 cm, width 1 – 1.20 metres. Rampart stitches are pruned at some places which made it more convenient to open fire towards the enemy positions. In this section, the trench length reaches 2 metres. The rampart was cut in a strategically convenient location, on the uphill. This was a good place to control the area downwards and, in suitable visibility conditions, a wide territory of Kvemo Kartli was visible. These are the locations where the attack was expected from.

A few details were made clear during the archaeological dig; in particular, the telephone point was located at 55 metres from the east blindage; the discovery of square-shaped objects enabled us to believe so; these objects are covered with thin zinc plates. Space between the plates is filled with tar and wrapped in oiled paper. This artefact is a part of the galvanic battery used as a power source for the field telephone. Westward, 18 metres from the telephone point, the rampart №4 was deepened (70-80 cm). Exceptionally large quantities of cartridges and parts of the uniform fabric together with shells of the fired signalling rifle were found here. Parts of the uniform fabric are of a bluish colour which was the colour of Georgian cadets' uniform. The discovery of these fragments leads us to think that, on this perimeter, hand-to-hand combats also took place. The fragments of the signalling gun hills are extremely interesting artefacts. They might indicate that cadets were asking for aid during the unexpected attack from the enemy. Here we also found an iron horseshoe of a military boot, though it is difficult to claim whether it belonged to Georgian cadets or Bolshevik occupants. Besides the artefacts discovered during the dig, an impressive number of cartridges and signalling firework is also striking. Among them, there were both unused and fired cartridges mainly manufactured in the United States, United Kingdom, Germany and Russia. The calibre dimensions vary. The British manufactured cartridges are 7.7 x 5.6 mm in size, Russian – 7.62 x 5.4 mm. British cartridges were manufactured in the following factories – Birmingham Metal and Munitions Co.; Marker: J 17 da RV2, Kynoch & Co. Witton; marker: K3, Kings

Norton Metal Co; Birmingham; Marker: KN 94, Greenwood & Batley. Leeds; marker: G5. American cartridges were mainly produced in the following three factories: Peters Cartridge Company, Kings Mills, Ohio. Marker: P6, United States Cartridge Company. Lowell, Massachusetts Marker: US7 and the Remington Arms Company Marker: RA8. These cartridges were produced within the programme "For Russia" and supplied to the Russian Army during World War I. German and Austrian cartridges belong to companies: Deutsche Waffen und Munitionsfabriken AG. Karlsruhe. Marker: DM9 and Hirtenberger AG10. Marker: X. they were produced for the Russian 7.62x5.4 MM calibre. Almost all the cartridges discovered in the Tabakhmela rampart were produced in 1905-1907 (Fig. 130). The same can be said about the signalling firework cartridges. The vast majority of the magazines were the production of English Company "Lee Enfield's", but a few were manufactured in the Japanese company "Arisaka". In total, 182 artefacts were discovered during the archaeological excavations.

It is worth mentioning that Tabakhmela rampart №4 is the first battlefield in Georgia studied from an archaeological point of view. We do not exclude the possibility that this precedent will encourage the development of the battlefield archaeology in Georgia, and other battlefields from the distant or the near past will be studied from the point of view of archaeology.

DESCRIPTION OF ILLUSTRATIONS

1. A golden helix. Modinakhe III-II millennium B.C.
2. Silver spirals. Modinakhe III-II millennium B.C.
3. A ceramic bowl. Modinakhe. XIV century B.C.
4. A pot. Modinakhe. XIV century B.C.
5. A dagger. Gagida. XIV century B.C.
6. Pins. Modinakhe. XIV century B.C.
7. The bronze figure of a woman with a baby. Samos. VIII century B.C.
8. The bronze equestrian statue. Tsaishi. VIII-VII centuries B.C.
9. Bronze equestrian figures. Ureki. Muhurcha. VIII-VII centuries B.C.
10. Bronze Situllas. Okureshi. VIII century B.C.
11. Colchis ceramics of the VIII-VII centuries. B.C.
12. Colchis ceramics of the VIII-VII centurie. B.C.
13. Stratigraphic section of the Sabaduri hill. Sairkhe. M 1:150. Drawing L.Pavlenishvili
14. Sairkhe. Sabaduri Hill. Plan. M 1:50. Drawing L.Pavlenishvili
15. Sairkhe. Sabaduri Hill. Tomb N5
16. Sairkhe. Sabaduri Hill. Tomb N8
17. Sairkhe. Sabaduri Hill. Tomb N10
18. Sairkhe. Sabaduri Hill. Tombs N. 8 and N. 9. M 1:20. Drawing L.Pavlenishvili
19. Clay sculptures. Sairkhe. VIII-VII centuries B.C.
20. A crucible. Sairkhe. VIII-VII centuries B.C.
21. Nozzle pipes. Sairkhe.V century B.C.

22. A silver spoon. Sairkhe. V century B.C.
23. A gold plate with a scene of a lion and a bull. Sairkhe. V century B.C.
24. A graphic image of a gold plate. Sairkhe. V century B.C.
25. A silver jug with a scene of the struggle of a lion and a bull. Sairkhe. V century B.C.
26. A graphic image of a silver jug. Sairkhe V century B.C.
27. A Golden Diadem. Sairkhe. V century B.C.
28. A septre. Sairkhe. V century B.C.
29. A silver diadem. Sairkhe. V century B.C.
30. A gold earring. Sairkhe. V century B.C.
31. A silver bowl with golden omphalos. Sairkhe. V century B.C.
32. A silver bowl with silver omphalos. Sairkhe. V century B.C.
33. Plates with the images of eagles. Sairkhe. V century B.C.
34. Plates with the images of ducks. Sairkhe. V century B.C.
35. A crater. Sairkhe. V century B.C.
36. A kylix. Sairkhe. V century B.C.
37. A graphic image of a glass bowl. Sairkhe. V century B.C.
38. A gold bead with the heads of a ram. Sairkhe. V century B.C.
39. A gold bead depicting the head of a bull a heavy bull. Sairkhe. V century B.C.
40. A gold medallion depicting a bull. Sairkhe IV century B.C.
41. A bracelet. Sairkhe. IV century B.C.
42. Gold medallions Ahura Mazda. Sairkhe. IV c. B.C.
43. A gold earring. Sairkhe IV century B.C.
44. A capital. Sairkhe. III-II centuries B.C.
45. A pilaster capital. Sairkhe. III-II centuries B.C.
46. A Golden Diadem. Vani. V century B.C.
47. A Kohl-Tube. Pichvnari. V century B.C.
48. A silver Rytón. Mtizdziri. V century B.C. (Reconstruction of Gela Gamkrelidze)
49. A Red painted ceramic. 1-2 Sairkhe. 4. Miskhetijvari. IV century B.C.

50. Principalities of Iberia kingdom in IV-III centuries B.C. By Leonti Mroveli
51. Colchis and Iberia in VI-II centuries B.C.
52. A fragment of the structure. Dzevry. V-IV centuries B.C.
53. The graphic plan of the construction. Dzevry. M. 1:30. Drawing M.Tsereteli
54. The stratigraphic section. Dzevry. 1:50. Drawing M.Tsereteli
55. Fragments of Scyphos. Devry. V century B.C.
56. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
57. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
58. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
59. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
60. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
61. Dzevri. Material II layer. VIII-VII centuries B.C.
62. Dzevri. Material I layer. VI-V centuries B.C.
63. Dzevri. Material I layer. VI-V centuries B.C.
64. Dzevri. Material I layer. VI-V centuries B.C.
65. Dzevri. Burial artefacts of 0 and I. II-III centuries.
66. Dzevri. Burial artefacts II and III. II-III centuries
67. Dzevri. Burial Artefacts IV. II-III centuries
68. Dzevri. Burial artefacts. II-III centuries
69. Dzevri. Artefacts of the burial of tombs VII and VIII. II-III centuries
70. Bori. The graphic sketch of a silver dish. III c.
71. Armaziskhevi. The Golden Signet of Pitiahsh Asparug. II c.
72. Armazikshevi. The gold plaque with the image of Zevakh and Karpak. II c.
73. Armaziskhevi. The dish with the image of Pityakh. III c.
74. Armaziskhevi. The Sarcophagus of pitiahsh Asparug and Karpak. II c.
75. Armaziskhevi. The view of the archaeological site
76. The Golden Diadem. Modinakhe. IV c.
77. Gold earrings. Modinakhe. IV c.

78. The gold Ring with Intalio. Modinakhe. IV c.
79. Gold buckles. Modinakhe. IV century
80. Solid of Emperor Constantine The First. Obverse. Modinakhe. IV century
81. Solid of Emperor Constantine The First. Reverse. Modinakhe. IV century
82. A silver bowl. Modinakhe. IV century
83. A silver jug. Modinakhe. IV century
84. An iron dagger adorned with gold. Modinakhe. IV century
85. An iron spear. Modinakhe. IV century
86. Bronze cymbals. Modinakhe. IV century
87. A silver cross. Modinakhe. V century
88. A gold medallion with almandine stones. Rgani. IV century
89. Gold earrings. Rgani. IV century
90. Gold earrings. Rgani. IV century
91. A gold ring. Rgani. IV century
92. A gold ring. Rgani. IV century
93. A gold ring. Rgani. IV century
94. Golden bracelets. Rgani. IV century
95. An iron axe. Rgani. IV century
96. An iron dagger. Rgani IV century
97. An iron dagger. Rgani IV century
98. An iron sword. Rgani. IV century
99. An iron whip. Rgani. IV century
100. An iron bridle. Rgani. IV century
101. An iron bridle. Rgani. IV century
102. Bronze cymbals. Rgani. IV century
103. A jug. Rgani. IV century
104. A jug. Rgani. IV century
105. A jug. Rgani. IV century

106. A silver cup. Sargveshi. IV century
107. Ghvankiti. A Situational plan. Drawing G. Gagoshidze
108. Ghvankiti. A Stratigraphic section. Drawing G. Gagoshidze
109. Ghvankiti. Church. View from the east. VI century
110. Ghvankiti. Church. View from the south. VI century
111. Ghvankiti. Church. View from the west. VI century
112. Ghvankiti. Church. Plan. Drawing G. Gagoshidze
113. Ghvankiti. Archaeological materials of II layer. VIII-VII centuries B.C.
114. Ghvankiti. Archaeological materials of I layer. VI century
115. Ghvankiti. The Sassanian signet. VI century
116. River Phasis according to Strabo
117. River Phasis by Procopius of Caesarea
118. Tabakhmela rampart. A general view
119. Tabakhmela rampart
120. Tabakhmela rampart. View
121. Tabakhmela rampart. View
122. Tabakhmela rampart. 3D plan
123. The clips of "Arisaka" firm. Tabakhmela rampart
124. Combat clips. Tabakhmela rampart
125. Cartridges. Tabakhmela rampart
126. Field phone batteries. Tabakhmela rampart
127. Signal cartridges. Tabakhmela rampart
128. The remains of the military uniform of Georgian soldiers. Tabakhmela rampart

ЗУРАБ БРАГВАДЗЕ

КОЛХИДА И ИБЕРИЯ

Археологические изыскания

Редактор

ГЕЛА ГАМКРЕЛИДЗЕ

Доктор исторических наук

ПРЕДИСЛОВИЕ

Данная книга представляет собой сборник статей, опубликованных мной в разные годы. Прошло много времени с тех пор, как я написал некоторые из них, и тогда я, возможно, думал иначе, чем сейчас. Однако я все же решил ничего не переделывать и представить в первоначальном виде.

Я хотел бы поблагодарить людей, которые способствовали моему развитию в качестве исследователя. Ими были видные ученые: Гурам Лорткипанидзе, Рамин Рамишвили, Джурха Надирадзе, Мери Инадзе, Нодар Ломоури. Ни одного из них нет больше в живых. К сожалению, я не смог должным образом поблагодарить их в жизни.

Я также хотел бы выразить свою искреннюю благодарность всем коллегам, которые поддерживали меня в моей археологической работе. Я благодарю Манану Шекиладзе и Светлану Кевхшвили за работу, сделанную над данной книгой. Особенно благодарен своей супруге Нане Капанадзе, без чьей поддержки мне было бы трудно делать то, что я мог сделать.

ДИНАМИКА КОЛХИДСКО-ЭГЕЙСКИХ ОТНОШЕНИЙ ВО II-I ТЫСЯЧЕЛЕТИИ ДО Н. Э. (ИЛЛ. 1-12)

Почти все исследователи данной проблемы, единогласно признают, что Эгейский мир играл важную роль в истории Колхиды, благодаря чему здесь наблюдался всплеск общественного прогресса, что делало его еще более привлекательным [Лорткипанидзе. 2002; 125-184]. Исследуя вопросы колхидско-эгейских взаимоотношений, нужно учитывать ряд аспектов, поскольку отношения не всегда были однозначны – наблюдались периоды подъема и спада. Глубокое исследование этих отношений осложняется и тем, что не существует современных письменных источников, и часто то или другое мнение не закреплено соответствующими фактами. Можно сказать, что в нашем распоряжении имеется лишь миф об аргонавтах, значение которого бесценно в изучении колхидско-эгейских отношений. Однако, один только миф не может представлять нужную источниковедческую базу. Бесспорно и то, что археологические открытия лишь тогда имеют высокий уровень достоверности, когда они скреплены сведениями из письменных источников.

Известно, что колхи и другие грузинские племена не упомянуты в хеттских письменных источниках [Джапаридзе. 2012; 383]. Данное обстоятельство, может быть косвенным доказательством того, что к первой половине II тысячелетия до н. э. и для Эгейского мира ничего не было известно о колхах и их стране. До XIII века до н. э. (до падения Хеттской империи) колхи и племена, проживающие вокруг Эгейского моря, не имели возможности наладить прямые связи сухопутными путями и такие контакты с большей достоверностью могли осуществляться через Черное море, так как в этот период Хетты уже не имели выхода на Черное море, который им закрыли Каски [Mellaart. 1968; 191]. В связи с этим, возникает вопрос, с какого времени существуют отношения между Колхским и Эгейским мирами по Черному морю и возможно ли было в проме-

жутке между Кадешскими (1274 до н. э. [Мигане. 1990; 52-58]) и Троянскими войнами (1260/1230 до н. э. [Гордзениани. 1978; 196]) в течение всего лишь 14 лет проникновение Эгейского мира к берегам Черного моря?

Археологические находки могильников Колхиды, в частности, Гагида, Брили и Модинахе, дают нам представление о более ранней эпохе [Брагвадзе. 2016; 122-127]. На мой взгляд, неверно утверждать об активных взаимоотношениях в эпоху средней бронзы, или, даже, на ее финальной стадии. Если такие отношения и существовали до XIII века до н.э., они имели фрагментарный характер. Рассуждая об интенсивности отношений двух этнокультур, следует отметить не только то, какое количество артефактов эгейского происхождения обнаружено в Колхиде, но и то, чем мы располагаем в Эгейском мире из Колхиды. Только после этого, мы можем рассуждать о двустороннем или одностороннем характере этих отношений. Во всякой случае, грузинские и иностранные ученые успешно исследуют эгейский импорт в Грузию, но до сих пор никто не ставил перед собой задачу изучения колхидского импорта в Эгейский мир. Однозначно, что в нашем распоряжение немалое количество эгейского импорта, найденного при изучении археологических памятников Колхиды (керамика, оружие, малая пластика, ювелирные изделия), но до сегодняшнего дня не существует ответа на вопрос, в обмен на что попадали эти изделия в Колхиду и, что являлось предметом обмена. Этот вопрос почти не изучен, а в историографии мало аргументированных соображений о том, что основным экспортом из Колхиды в Эгейский мир, в основном, был металл (бронза, железо и золото) [Инадзе. 2009, 209; Барамидзе. 1998, 176]. Здесь же надо отметить и тот факт, что до сих пор никто не сравнил итоги химико-спектрального анализа металлических предметов из эгейских археологических памятников с современным материалом Колхиды. Посмею высказать свою критику относительно громких заявлений некоторых грузинских ученых о многочисленности эгейского импорта в Колхиду во II-I тысячелетии до н.э. К сожалению, ни один из них не проводил соответствующих статистических исследований по изучению количественных показателей эгейского импорта и, соответственно, мы не располагаем более или менее точной статистикой эгейских артефактов в материальной культуре Колхиды данной эпохи. Лишь в результате таких исследований, мы сможем аргументированно рассуждать о характере колхидско-эгейских отношений.

Итак, из Колхиды экспортировался металл, но в какой форме? В виде слитков или сырья? Мне кажется, что в обмен эгейского импорта из Колхи-

ды кроме металла вывозили немалое количество сельскохозяйственной продукции (мед, лен, конопля и другие пищевые продукты). Однако, из-за отсутствия достоверных сведений, это сложно утверждать. Косвенно на это намекает и Геродот при описании сравнительно позднего времени [Herod II. 105]. Если эта гипотеза хоть немного близка к истине, тогда становится ясно, почему не встречаются артефакты колхидского происхождения в археологическом материале Эгейского мира. На мой взгляд, химико-спектральный анализ металлических предметов из археологических памятников эгейского региона, а также, бронзовые и железные слитки из Колхиды, дали бы ответ на многие ключевые вопросы, которые накопились в истории отношений Колхиды с Эгейскими центрами. Интересная статья по этому поводу опубликована Р. Папуашвили [Папуашвили. 2003; 63-67], где он представил анализ отдельных артефактов колхидского происхождения за пределами Колхиды и попытался доказать, что экспорт бронзы занимал важное место в Колхиде во II-I тысячелетии до н.э. Согласно автору, колхидская бронза в основном встречается на южном Кавказе (Армения), Иране и севере Турции. Что касается Эгейского региона, здесь пока найден единственный артефакт. Это бронзовая статуэтка женщины с младенцем на коне с острова Самос. Здесь же надо отметить, что не существует единого мнения относительно колхидского происхождения статуэтки и, соответственно, ее колхидское происхождение до конца не доказано. Часть исследователей считает, что данная статуэтка образец колхидской пластики [Микеладзе. 1985; 63], другая часть, утверждает, что статуэтка – образец VIII века до н.э. и в ней, синтезированы греческие и кавказские элементы [Voyatzis. 1992; 262-265]. Без сомнения, один единственный экземпляр не дает основу для широких заключений, но можно судить и об определенных тенденциях. Так, у Самосской статуэтки много общего с аналогичными образцами из могильников Колхиды (Уреки, Мухурча) [Микеладзе. 1990; Таб. XXXVI]. За последние годы такие статуэтки обнаружены и в Цаишском могильнике (Папуашвили Р., Есебуа, Джикия, Папуашвили И. 2015; 29. Таб. 23. 73).

В результате исследований интересную картину предлагает колхидская зооморфная керамика. О сходстве зооморфной керамики Колхиды с культурой террамар в свое время отмечал и Б.Н. Куфтин [Куфтин. 1950; 223]. Известные исследователи археологии Колхиды Т.К. Микеладзе и Э. Гогадзе, тоже не исключали возможности такого сходства [Гогадзе. 1987; 38. Микеладзе., 1990; 21]. Но существует и другое мнение, согласно которому подобные сходства не указывают на тесные связи между колхидскими и террамарскими культу-

рами. В то же время нельзя пренебрегать и тем фактом, что контакты между этими двумя культурами явно существовали [Джибладзе. 1997; 116]. По нашему мнению, кроме зооморфной керамики о таких контактах указывает и корундовая керамика, треугольные керамические орнаменты и металлические сосуды. Если археологические артефакты, которые находятся в нашем распоряжении дают основание судить о связях между колхидскими и террамарскими культурами, тогда самым приемлемым вариантом будет то, что такие контакты имели место на этапе Террамар II (XVI-VIII вв. до н. э.) [Salfund. 1939; 35. Mongait. 1974; 92]. Согласно мнению Дж. Апакидзе, зооморфная керамика из Колхидской низменности и ущелья реки По, четко показывают, что в бронзовом веке эти регионы имели тесные связи, которые носили, в основном, торговый характер [Апакидзе. 2003; 53-54]. При этом они осуществлялись по Черному морю, ибо в ином случае не объясняются факты распространения бронзовых изогнутых фибул из Италии в Колхиду, так как они практически не встречаются на территории Турции [Апакидзе. 2003; 53-54]. Дж. Апакидзе не исключает факт передвижения различных этнических групп [Апакидзе. 2003; 53], но не объясняет, что подразумевается под этим процессом. Я не разделяю мнение о возможности передвижения тех или иных этнических групп из Эгейского региона в Колхиду и обратно, в эпоху раннего железа. Конечно, это не касается конкретных людей, которые были вовлечены в торговые отношения. Нельзя говорить и об эгейской колонизации Колхиды, тем более, это не подтверждается соответствующими научными фактами. Более того, сходство артефактов из разных культур не всегда указывает на тесные контакты между культурами или процесс импорта и экспорта, а также, на передвижения этнических групп. Разные внешние формы керамики, оружия и ювелирных изделий, во многих случаях отличаются устойчивостью форм. Данное явление не характерно лишь для одной конкретной культуры и географического ареала. Поэтому, при обсуждении проблемы эгейско-колхидских отношений, должны учитывать не только что-то одно, поскольку не было бы правильным все приписывать только импорту-экспорту или процессу миграции народов. Можно предполагать, что с середины II тысячелетия формируется схема отношений Колхиды и Эгейского мира, которая оказалась довольно жизнеспособной и, как свидетельствует археологический материал Колхиды сравнительно позднего периода (классической эпохи), данная схема не менялась на протяжении всего I тысячелетия до н. э. Она выглядела следующим образом: Эгейский мир – Малая Азия – Анатолия – Колхида. В свою очередь это означает, что в про-

цессе эгейско-колхидских отношений важную роль играли торговые центры Малой Азии и Анатолии [Абрамишвили. 2010; 173]. Именно через Эгейский мир осуществлялись связи Колхиды с западными регионами, по направлению к Средиземному морю.

Таким образом, в процессе эгейско-колхидских взаимоотношений можно выделить два основных этапа: первый – XV-XIV вв до н. э и второй – XIII-VIII вв до н. э. Второй этап, характеризуется особой интенсивностью и именно в это время формируется качественно новая ступень отношений, особенно со второй половины I тысячелетия до н. э. Можно уверенно сказать, что этот период гораздо лучше изучен с научной точки зрения, чем предыдущие эпохи (Лордкипанидзе. 1989; 125-180).

АРГОНАВТИКА И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КОЛХИДЫ

Появление аргонавтов на восточном побережье Черного моря должно было произойти в эгейскую эпоху. Как справедливо заметил О. Д. Лордкипанидзе, если удалить факт прибытия аргонавтов в Колхиду морем до VIII века до н. э., этот миф потеряет героический характер, которым он привлек многих писателей, потому что после VIII века до н. э. плавание по Черному морю больше не считалось особым героизмом и стало обычным явлением [Лордкипанидзе. 1989; 216]. Еще А. Гумбольдт считал, что появление аргонавтов на Черном море должно было произойти вскоре после Троянской войны, в XII веке до н. э. [Гумбольдт. 1851; 133]. Примечательно, что артефакты XV-XIV веков до н. э., характерные для Эгейского мира, уже появляются в археологическом материале Колхиды [Брагвадзе. 2016]. Конечно, я далек от той мысли, что подтвержденный импорт Колхиды в эпоху среднего и позднего бронзового века, отнести к путешествию аргонавтов. Но бесспорно то, что в то время уже существовали торговые и культурные связи между Эгейским миром и Колхидой. Исследователи, интересующиеся этой темой, считают, что для греков менее вероятно пересечь пролив Дарданеллы до падения Трои. Также создает проблемы Причерноморью и Эгейскому миру доминирующая в Малой Азии Хеттская империя. Империя хеттов была мощным военно-морским государством, полностью контролировавшим побережья и проливы Малой Азии. Это обстоятельство должно было препятствовать эгейским и ахейским морякам. Однако, в 1374 году до н. э., после поражения в битве при Кадеше, хетты потеряли это преимущество [Сергеев. 1948; 101], что позволило грекам основательно обосноваться на берегах Геллеспонта. Мы не исключаем, что поражение хеттов при Кадеше стало поворотным моментом для эгейских мореплавателей в установлении отношений с народами черноморского побере-

жья и, соответственно, первые эгейско-колхские контакты были установлены благодаря Черному морю. Эти контакты берут свое начало с конца средней и начала поздней бронзы, между битвой при Кадеше и Троянской войной. На этом этапе исследования можно предположить, что именно в результате этих отношений древний период истории Колхиды нашел свое отражение в мифе об аргонавтах.

САИРХЕ (ИЛЛ. 13-45)

Саирхе находится в верхней Имерети, в 3 км к юго-востоку от Сачхере. Археологические раскопки здесь проводились после 50-х годов XX века под руководством Н. Гамбашидзе, Дж. Надирадзе и Г. Махарадзе. Следует особо отметить работы под руководством Дж. Надирадзе в 60-80-е годы XX-го века, которые имели особо важное значение. В итоге этих раскопок изучен некрополь колхидской знати, металлургические месторождения и поселения I тысячелетия до н. э. Можно сказать, что на данном этапе наших знаний, кроме Вани, именно Саирхе представляет ключевой памятник в изучении истории и археологии Колхиды классической эпохи, так как ни один другой археологический памятник западной Грузии не дает столь важные материалы как Вани и Саирхе.

Древнейшие культурные слои в Саирхе датируются VIII-VII веками до н. э. [Надирадзе. 1990, 10]. Именно в этот период происходит освоение территории Саирхе колхскими племенами. Интересен и тот факт, что окрестности Саирхе заселены гораздо раньше. В окрестностях Саирхе встречаются археологические пласты II тысячелетия до н. э., хотя следы жизни на территории городища обнаружены сравнительно позже. Похоже, что Саирхе был вовлечен в общий исторический процесс, проходивший в Западной Грузии в I тысячелетии до н. э. Как отмечается в научной литературе, в этот период, в центральных и восточных частях Колхиды наблюдается своеобразный демографический взрыв и настоящий бум возникновения населенных пунктов [Махарадзе. 1991, 11]. Большая часть археологических слоев, обнаруженных вокруг или в самом Саирхе, начинает свое существование именно с этого периода. Вся территория Саирхе покрыта археологическими слоями VIII-VII веков до н. э. [Надирадзе. 1990, 120]. Археологический материал предантичной эпохи представлен в основном глиняными сосудами, сходство с которыми обнару-

жено в Вани, а также среди других памятников Колхиды соответствующей эпохи [Надирадзе. 1990, 10]. Но в Саирхе наблюдается и другой интересный процесс, в частности, проникновение и становление восточно-грузинского потока. В археологическом материале этого периода встречается достаточное количество артефактов, характерных для памятников восточной Грузии. Этому явлению способствовал территориальный фактор. Саирхе находится почти на географической границе восточной и западной Грузии. Вокруг Саирхе обнаружены археологические памятники II тысячелетия до н. э. и там отчетливо видны контакты разных археологических культур [Махарадзе. Ломтадзе. 1996, 9-28]. Кажется, этот процесс усиливается в I тысячелетии до н. э., а археологические данные подтверждают наличие смешанной культуры как в самом Саирхе, так и на прибрежных памятниках. В основе этого явления лежит взаимное слияние восточно-грузинских и колхидских потоков. Думаю, одна из особенностей Саирхе того периода состоит в том, что материальная культура этой эпохи тесно связана с восточно-грузинским миром. Необходимо отметить, ведущую роль колхского элемента [Брагвадзе. 2007, 15-20]. И это не является неожиданным. В научной литературе давно отмечено, что именно в этот период образуются те главные предпосылки, которые способствовали образованию Колхидского государства [Лордкипанидзе. 1989, 219]. Археологическая картина показывает, что Саирхе активно участвовало в этом процессе.

Привлекают внимание артефакты, связанные с культом Великой Матери Богов и, в первую очередь, керамические изображения Богини. Они обнаружены именно в слоях VIII-VII вв. до н. э. [Надирадзе. 1990, 10]. Как считает часть исследователей, уже с этого периода будущие центры скептухии Колхидского царства представлены как крупные культовые очаги (О. Лордкипанидзе, М. Инадзе, В. Толордава). На данном этапе исследования, несомненно, что с VIII-VII вв. до н. э. Саирхе представляет главный культовый центр восточной Колхиды [Брагвадзе, Церетели. 1997; 129]. По мнению М. Инадзе, в основе экономического подъема Саирхе было развитие виноградарства и виноделия [Инадзе. 1986; 33]. С нашей точки зрения, в деле подъема Саирхе особую роль играла также металлургия и об этом свидетельствуют обнаруженные бронзовые и железные шлаки, сопловые трубы и тигели в слоях VIII-VII вв. до н. э.

Согласно академику О. Д. Лордкипанидзе, в предантичном периоде Вани занимал господствующее положение на прилегающих территориях, что создавало прочный фундамент в дальнейшей консолидации колхских племен. Осо-

бое значение имел процесс широкого развития железной металлургии в VII-VI вв. до н. э., сыгравший важную роль в процессе социально-политической и культурно-экономической трансформации древней Колхиды [Лордкипанидзе. 1990; 11]. Этот взгляд хорошо соответствует и исторической ситуации в Саирхе. Можно добавить, что процесс перехода на производство железной металлургии нельзя представить без регулярных отношений горной части и равнины западной Грузии, так как именно этот процесс создавал прочную основу объединения страны как единого экономико-политического пространства. С углублением этого процесса Саирхе оказалось на перекрестке важных коммуникаций государственного значения.

К концу VII века до н. э. поселение на Сабадурском холме прекращает свое существование, хотя хронологически оно существовало недолго [Махарадзе, Церетели; 2007; 20]. Сабадурские и Цкаровские холмы археологически хорошо изучены и общая стратиграфическая картина Саирхе установлена на основании этих данных. Именно, в результате изучения этих холмов, стало возможным отличить друг от друга предантичные и ранние античные слои. Это показывает, что с VI века до н. э. в развитии Саирхе начинается новый этап. Для этого этапа характерен мощный экономический подъем, однако в конце VI века до н. э. поселение было разрушено [Махарадзе, Церетели. 2007; 19-20]. Очевиден факт насильственного разрушения, о чем свидетельствуют следы сильного пожара. С V века до н. э. это место превращается в некрополь [Махарадзе, Церетели. 2007; 20].

В научной литературе отмечено, что VI век до н. э. является периодом великого перелома в истории Колхиды. Начинает формироваться государственный строй и возникают храмовые центры, которые становятся главными экономическими и торговыми очагами определенных провинций [Инадзе. 1986; 33]. Следует отметить и то обстоятельство, что в V веке до н. э., в одно и тоже время, в Вани и Саирхе появляются богатые погребения. Этот факт прямое доказательство того, что социальная и политическая дифференциация одновременно происходит и в колхидском обществе, где параллельно протекает сложный социальный процесс формирования разных общественных слоев¹. Богатые погребения Вани и Саирхе во многом похожи на друг друга, хотя

В этой связи интересными кажутся случайные открытия в селе Ачандара Гудаутского р-на в 2018 году, когда были выявлены подобные Вани и Саирхе вещи (золотая диадема, различные золотые кольца, золотые перстни, артефакты Ахеменидского происхождения и др.) http://old.archeo-news.ru/2018/02/blog-post_12.html.

существуют и определенные различия. В первую очередь, различия состоят в том, что в Вани мы находим т. н. приусадебные захоронения, тогда как в Саирхе на Сабадурском холме имеем единый могильник. Несмотря на это, с нашей точки зрения, совершенно правильно мнение о том, что погребенные в Вани и Саирхе аристократы, стоят на одной социальной ступени [Лордкипанидзе. 1990; 20-21]. На данном этапе исследования трудно судить о том, принадлежали ли они, или нет, к высшей ветви колхидской аристократии. Но бесспорным фактом и реальностью остается то, что ни в одном археологическом памятнике западной Грузии не найдено погребение, принадлежащее более высокой социальной прослойке. Погребенные в Вани и Саирхе лица представляли собой высшую административную знать отдельных скептухий Колхидского царства [Лордкипанидзе. 1990; 21]. В окрестностях Вани и Саирхе обнаружены и такие погребения, где похоронены лица с низким социальным статусом. Их инвентарь значительно отличается от инвентаря захороненных в Вани и Саирхе. Думаю, этот факт является дополнительным свидетельством вышесказанного. Для Вани такие погребения из Даблагоми и Мтисдзири [Гамкрелидзе. 1982; 123] а для Саирхе – погребении Модинахе [Махарадзе, Церетели. 2002; 59-80] и Итхвиси [Гагошидзе, Гогиберидзе, Махарадзе. 2006; 59-80]. Указанные погребения свидетельствуют о том, что система правления на уровне скептухий была дифференцирована и параллельно с главными городами скептухий, существовали и другие развитые центры. Трудно ответить на вопрос, на каком социальном уровне стояли те покойники, которые захоронены как пожертвование главному покойнику. В грузинской историографии по данному вопросу высказаны разные мнения. Однако существует несколько обстоятельств, которые демонстрируют, что принесенные в жертву люди не принадлежали к социально бесправным массам и, как показывает, их погребальный инвентарь (серебряные диадемы, серебряные гривны, античные чернолаковые лекифы), они не стояли на самой низкой социальной ступени. Можно предположить, что погребенные составляли довольно развитую, отдельную прослойку общества. Таким образом, не исключается существование института “Вдохновенной Богом Женщины” среди колхидской знати классической эпохи. Они по собственной воле служили Верховному Божеству и даже жертвовали своей жизнью [Инадзе. 1986; 33-34]. Во второй камере пятого погребения Саирхе были похоронены четыре женщины. Все они в руках держали лекифы и, как показал, химический анализ, в каждой из них было смертельное вещество [Надирадзе. 1990; 147]. Этот маленький, но заслужива-

ющий внимания факт, показывает, что мы имеем дело с добровольным жертвоприношением. Аристократы Саирхе в своих руках держали как светскую, так и духовную власть, которая носила потомственный характер [Инадзе. 1986; 33. Брагвадзе. 1998; 78]. Таким образом, в Колхиде классической эпохи налицо хорошо развитая картина социально-политической иерархии. В V-IV вв. до н. э. Саирхе представлен как главный хозяйственный центр восточной Колхиды. Особо надо отметить наличие здесь своеобразной школы кузнечного дела из золота. До открытия Саирхе в Колхиде был известен лишь один такой центр – Вани. Ювелирные изделия из Вани и Саирхе во многом похожи, но встречаются и различия. Главное различие проявляется в технике изготовления продукции. Как известно, золотые вещи Вани V-IV вв. до н. э. характеризуются устойчивостью геометрических форм и лишь с эллинистической эпохи появляются украшения с подвижными элементами [Гамкрелидзе. 1985; 93]. Подобное явление характерно и для Саирхе. Так, в пятом погребении обнаружена золотая височная подвеска с подвижным элементом. Этот пример дает основание предположить, что появление на украшениях подвижного элемента, не характерно именно для эллинистического периода. В связи этим полностью разделяю мнение М. Церетели, согласно которому наличие подвижного элемента является продолжением традиций бронзовых подвесок ранней железной эпохи и появление такого украшения не обязательно приписывать эллинистическому периоду [Церетели. 1991; 141].

Со второй половины IV века до н. э., включая первую четверть III века до н. э., в Саирхе продолжается активная общественная жизнь. Об этом свидетельствуют результаты археологических находок Сабадурских и Цкароставских холмов [Махарадзе, Церетели. 2007]. Четыре более-менее богатых погребения этого времени изучено в Саирхе. Среди них только одно (N1) можно признать усыпальницей Скептуха, в остальных захоронены те лица, которые непосредственно не участвовали в процессе правления, но принадлежали к аристократическому дому. Таким образом, дело имеем с институтом наследственности внутри одного рода. Эта традиция берет свое начало с V века до н. э. (погребение №13) и непрерывно существует до III века до н. э. Могильник Сабадурского холма Саирхе представляет собственность одного аристократического рода, где самое раннее погребение датируется началом V века до н. э., а самое позднее – рубежом IV-III вв. до н. э. [Надирадзе. 1990; 123-164]. Интересно отметить, что между классическими и эллинистическими эпохами прерывности не существует. С момента образования Колхидского царства и

возникновения скептухи, здесь образуется институт правителя (скептух), потомки которого непрерывно управляют до III века до н. э.

Открытия в Саирхе дали осязаемый материал о взаимоотношении Колхиды с античным миром и Ахеменидским Ираном. Надо отметить, что ни в одном археологическом памятнике восточной Колхиды не было выявлено такое количество импорта, как в Саирхе. На основе ахеменидского импорта мною высказано предположение, что артефакты иранского происхождения можно рассматривать как итог военно-политического сотрудничества (подробнее см. главу “Колхидское царство и Иран в V-IV вв. до н. э.”).

Среди исследователей большой интерес вызывают архитектурные детали античного периода из местечка Ломинаури в Саирхе. Вокруг их датировки высказаны неоднозначные и, часто, взаимоисключающие предположения [Махарадзе. 1997; 12-20]. Я не буду детально рассматривать все эти соображения, только отмечу ту реальность, что кроме Саирхе такие детали не выявлены ни на одном памятнике Грузии и, думаю, они должны принадлежать ко второй фазе городской жизни Саирхе – III-II вв до н. э.

Со II века до н. э. международные связи Саирхе явно ослабли. Видно, что свое значение потеряла и торговая магистраль, проходившая через Квирильское ущелье. В связи с этим, Саирхе оказалось по ту сторону больших политических и экономических событий того времени и во II-I вв. до н. э., стало представлять обычный населенный пункт Квирильского ущелья.

Ситуацию не меняет факт обнаружения поселения поздней античной и ранней средневековой эпохи [Брагвадзе, Гагошидзе. 2002; 142-145], так как прежней славы Саирхе уже не достигает.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ ВОСТОЧНОЙ КОЛХИДЫ В V-IV ВЕКАХ ДО Н. Э.

V-IV века до н.э. в Саирхе представлены роскошными погребениями, ритуальными площадями и слоями поселений. Было высказано предположение, что холм в Сабадури в этот период был местом захоронения местной аристократии [Надирадзе. 1990]. На основе подробного изучения погребального инвентаря стало возможным дополнительно развивать эту точку зрения и прояснить роль и функцию Саирхе в восточной Колхиде, в целом, в контексте единой социально-политической системы Колхиды.

В научной литературе отмечено, что, сразу же с образованием Колхидского царства появляются административные единицы, скептухии [Инадзе. 1961; 783-790]. Образование скептухий, само по себе, привело к развитию административных центров. В свою очередь, центры вокруг себя объединили определенные части земель, которые становятся политически и экономически зависимы от них. Главные центры скептухий должны были играть ведущую роль во внутривластном управлении страны, а также во внешнеторговых отношениях. Археологические открытия позволяют предположить, что основные центры отдельных скептухий, в то же время, были главными религиозными поселениями и имели функции распределительных центров импорта (Вани, Саирхе). Позволю себе предположить, что существует ряд оснований относительно того, что в V-IV веках до н. э. Саирхе являлся центром одной из административных единиц (скептухий) Колхидского царства и главным центром распределения импорта в восточной части Колхиды.

К различному общественному кругу принадлежат лица, похороненные в богатых погребениях Ихтвиси в V-IV веках до н. э. Среди их инвентаря привлекает внимание боевой топор, наконечники стрел и, конечно же, серебряная

диадема и чернолаковый килик, на которых выгравировано имя его владельца [Гагошидзе. 1976; 61]. Особо хотелось бы отметить погребение №2 в Итхвиси, поскольку в восточной Колхиде это на сегодня единственное захоронение, где обнаружены боевые оружия, а серебряная диадема говорит о знатном происхождении владельца. В V-IV веках до н. э. в Колхидском царстве произошли коренные изменения. Господствующего положения достигает высшая каста жрецов, которая объединяет вокруг себя земли, создавая при этом прочную основу для гегемонии в правлении. Таким образом, эта верхушка становится руководящей силой общественной жизни в рамках скептухии. Пятая, восьмая и тринадцатая гробницы Саирхе представляют именно эту картину и в них, кроме людей, также похоронены лошади. Случай пожертвования лошадей и сооружения гробниц имеет решающее значение на данном этапе исследования. Этот факт может помочь нам в установлении наличия иерархии внутри одной и той же ветви наследственной аристократии. Преимущество пятой, восьмой и тринадцатой гробниц очевидно по сравнению с остальными гробницами. Существует также разница в инвентаре, найденном в погребениях. Например, в десятом погребении отсутствуют правительственные знаки отличия (диадемы), характерные для указанных комплексов. Даже строительство десятой гробницы (только одной погребальной камеры) показывает, что похороненный в ней покойник социально уступает аристократам пятой, восьмой и десятой гробниц. Для сравнения – объем десятой гробницы составлял всего 4 м², тогда как площадь пятой и восьмой гробниц составляла 20 м², а тринадцатой гробницы – 16 м² (Илл. 16-18). [Махарадзе, Церетели. 2007]. Различные конструкции и величина гробниц в пределах одного рода объясняются социально-политическим статусом похороненных. Это мнение частично подтверждается и фактом захоронения лошадей. По пять лошадей были похоронены в пятой и восьмой гробницах и три в тринадцатой гробнице. Пожертвование лошадей связано с правовым статусом захороненных. Не случайно, что в десятой гробнице не захоронена лошадь. Это указывает, что лицо, похороненное в десятой гробнице, не имело статуса правителя. Таким образом, и в самой управляющей верхушке Саирхе можно выделить определенную иерархию. Полагаю, что верховная власть скептухов осуществлялась захороненными в пятой, восьмой и тринадцатой гробницах, на холме Сабадури. Особого внимания заслуживает покойник тринадцатого погребения. Тринадцатая гробница – самый ранний комплекс на холме Сабадури и самое раннее богатое погребение вообще, в археологии Колхиды. Кроме золотой диадемы, именно

здесь был обнаружен самый значимый знак – скипетр, свидетельствующий о высоком правительственном статусе в древней Колхиде. Скипетр, найден в руке покойника. Это железный овальный артефакт (Илл. 29), визуально очень похожий на золотой скипетр египетских фараонов. Во время раскопок оказалось, что он был покрыт голубоватой тканью. К сожалению, ткань не сохранилась. Открытие золотой диадемы и скипетра в одной гробнице не должно оставлять сомнений в том, что мы можем видеть высшую власть скептуха в лице похороненного здесь покойника.

Что касается покойника десятого погребения, в его лице мы имеем дело с представителем правящей семьи скептухии, чьей функцией не было прямое осуществление власти. Это обстоятельство говорит о том, что скептухией управляли конкретные члены одной семьи, но другим членам этой аристократической семьи было позволено быть похороненными в их некрополе. Из этого следует вывод, что верховное правление Саирхе находилось в руках одной семьи и оно носило наследственный характер. Четвертая, шестая и девятая гробницы, найденные на холме Сабадури, служат доказательством этого. Особый интерес представляет открытие девятой гробницы. Она была специально размещена в надгробии восьмой гробницы (Илл. 21), что указывает на явное родство лиц, похороненных в этих двух гробницах. Тот факт, что в древней Колхиде верховное правление скептухов было сосредоточено в руках одной семьи, хорошо показано на примере четвертой гробницы Вани, где похоронена молодая девушка [Лордкипанидзе. 1977; 16]. В этом контексте интересна и первая гробница, которая является последним комплексом среди богатых погребений на холме Сабадури. Она относится к концу IV началу III веков до н. э. Думаю, именно в нем похоронен последний скептух Саирхе, после смерти которого центр в скептухии в Саирхе упразднен. Это явление связано с глобальной международной обстановкой той эпохи, которая рассматривается в этой книге¹ отдельно.

Таким образом, представители правительственной ветви скептухов похоронены в первой, пятой, восьмой и тринадцатой гробнице Сабадурского холма Саирхе. Эта ветвь берет свое начало из тринадцатой гробницы (первая половина V века до н. э.) и существует до рубежа IV-III веков до н. э. (первая гробница). Что касается четвертой, шестой, девятой и десятой гробниц, думаю, что члены семьи скептухов, которые не были непосредственными пра-

См. Колхидская царство и Иран в V-IV вв. до н. э. в этой же книге.

вителями, были похоронены именно в них. Этот факт свидетельствует о наличии института наследственности в Саирхе в V-IV веках до н. э. и признании социально-политической преемственности правящей семьи.

При обсуждении вопросов археологии Саирхе я ссылался на параллели с городищем Вани. Как оказалось, похожие события наблюдаются в обоих центрах в V-IV вв. до н. э. К ним относятся: существование наследственной аристократии, которая оснащена светскими и религиозными функциями, структурная идентичность скептухий Вани и Саирхе, существование продвигаемых поселений параллельно с главными центрами скептухий и т. д. Эти и другие события свидетельствуют о социально-политической однородности общества центральных и восточных регионов Колхидского царства в V-IV вв до н. э.

КОЛХИДСКОЕ ЦАРСТВО И ИРАН В V-IV ВВ. ДО Н. Э. (ИЛЛ. 31-49)

За последние годы в грузинской историографии все чаще появляются научные работы, касающиеся проблемы изучения грузино-иранских взаимоотношений в эпоху Ахеменидов [Брагвадзе. 2015; 48]. До недавнего времени этой проблеме особого внимания не уделялось. Одной из причин этого была, прежде всего, недостаточная база письменных источников: за исключением немногочисленных сведений Геродота и Ксенофонта о взаимоотношениях этих стран в середине I тыс. до н. э. Да и в самих иранских надписях ахеменидского периода Колхида, как и вообще грузинский мир, не упоминаются. Несмотря на попытки некоторых исследователей рассмотреть отдельные грузинские области, в частности, именно Колхиду, в топониме Карка Бехистунской надписи, эта гипотеза остается под большим сомнением [Сахокия. 2012; 86-94]. Именно поэтому, результаты археологических исследований имеют особое значение. В результате интенсивных археологических работ, проводимых в Грузии в 1970-1980-е гг., накоплен значительный материал, четко увязанный с иранским миром V-IV вв. до н. э. Исследование археологического материала и изучение имеющихся письменных источников со всей очевидностью показывают, что в V-IV вв. до н. э. отношения между Колхидой и ахеменидским Ираном интенсивно развивались в политическом, религиозном и культурном отношении.

Самые ранние сведения о взаимоотношениях ахеменидского Ирана и Колхиды сохранились в "Истории" Геродота. Как известно, Дарий I в ходе административных реформ разделил подвластные ему территории на сатрапии. Одна из них, XIX сатрапия, включала племена, проживающие на юге Колхиды. Согласно Геродоту, в эту сатрапию входили мосхи, тибарены, моссиники, макроны и маары [Herod. III, 94]. Колхиду Геродот выделяет отдельно и отмечает, что колхи не были включены ни в одну из сатрапий. "Отец истории" рас-

сказывает, что на колхов были наложены подати в виде добровольных даров, и они посылали царю по 100 мальчиков и по 100 девочек [Herod. III, 97].

В 401 г. до н. э. на территории южной Колхиды вместе с военным отрядом побывал Ксенофонт, который отмечает, что к этому времени проживающие здесь племена (кардухи, мосхи, халибы, халды, макроны, тибарсны, моссиники и колхи) уже не подчинялись Ирану и были независимы от него [Анаб. VII, 8, 25]. Сведения Ксенофонта относятся к тому периоду истории Ахеменидского царства, когда царевич Кир восстал против своего брата Артаксеркса II. По-видимому, этой ситуацией воспользовались племена, проживавшие на юге Колхиды, которые смогли освободиться от персидской зависимости. Основываясь на сведениях Ксенофонта, некоторые историки полагают, что в V-IV вв. до н. э. отношения между Колхидой и Ахеменидским царством не были тесными и не играли важной роли в культурной и политической жизни Колхиды той поры. Однако археологические находки показывают совсем иную картину.

Для понимания отношений Колхиды и ахеменидского Ирана особо важные материалы предоставили раскопки городища Саирхе, расположенного в северо-восточной части Колхиды, в 200 км от Черноморского побережья. В результате раскопок изучены богатые погребения V-IV вв. до н. э. [Надирадзе. 1990; 24-62]. По мнению исследователей (О. Лордкипанидзе, Дж. Надирадзе, З. Брагвадзе и др.) эти погребения принадлежат представителям высшей аристократии Колхиды – правителям одной из скептухий Колхидского царства [Брагвадзе. 1998; 78]. Особый интерес представляют материалы из погребений №8 и №13. К числу самых ранних относится погребение № 13, которое датируется первой половиной V в. до н. э. [Махарадзе. Церетели. 2007; 54]. Оно остается пока самым древним и самым богатым погребением на территории Колхиды. Среди многочисленных найденных в нем материалов особо внимания заслуживают золотая пластина и серебряный сосуд, на которых представлен один и тот же сюжет – сцена терзания – нападение льва на быка. Аналогичная сцена имеется и на диадеме, найденной в Вани [Лордкипанидзе. 1972; 12]. Тема борьбы животных широко представлена в искусстве ахеменидского Ирана. Влияние ахеменидского искусства прослеживается в многочисленных деталях, изображенных на предметах из Саирхе. Это обстоятельство дает повод думать, что подобные сюжеты в Колхиде могли распространяться именно из Ирана. Можно предполагать, что в сюжетах из Саирхе и Вани прослеживается прямое влияние иранского искусства и религии. Местное проис-

хождение Ванской диадемы несомненно, т. к. подобные головные уборы не известны за пределами Колхиды и найдены только в Вани и Саирхе [Брагвадзе. Церетели 1997; 114]. Что касается золотой пластины и серебряного сосуда из Саирхе, то они также могли иметь местное происхождение, однако пока нельзя отказываться от идеи их иранского происхождения. Если эти предметы колхидского происхождения, то, возможно, местные мастера по заказу их владельцев создавали изделия с иранским сюжетом. Однако это предположение корректируется некоторыми другими археологическими находками из Саирхе, среди которых особый интерес вызывают медальоны с изображением Ахура Мазды из погребения № 8. Эти открытия доказывают, что культ главного божества зороастризма Ахура Мазды был популярен в древней Грузии. Культовая площадка также указывает на то, что в погребальном обряде и ритуалах в Саирхе священный огонь, несомненно, занимал особое место. Найденные следы огня и изображения Ахура Мазды могут служить доказательством версии, согласно которой официальная религия ахеменидского Ирана – зороастризм – оказала определенное влияние и на религию древней Колхиды. На наш взгляд, в V-IV вв. до н. э. в Саирхе и в Колхиде в целом прослеживаются локальные варианты зороастризма. К сожалению, недостаточность археологических материалов пока не дает возможность изучить разные аспекты этой проблемы.

Как уже отмечалось, погребение №13 является самым древним богатым захоронением в Колхиде и, следовательно, самые ранние образцы предметов ахеменидского происхождения встречаются именно в нем. Дата этого погребения (первая четверть V века) совпадает со временем правления Дария Великого (521-486 гг. до н. э.). По нашему мнению, это обстоятельство – прямое доказательство, что политический интерес Ирана в отношении Колхиды появляется уже на рубеже VI-V вв. до н. э. В научной литературе было высказано мнение, согласно которому государство в Колхиде было образовано в VI в. до н. э. [Инадзе. 1995; 117] и период его подъема (V-IV вв. до н. э.) совпадает с эпохой расцвета Ахеменидского царства. Образование государственности подразумевает регулирование управления страной и формирование административно-территориальных единиц. Согласно сведениям Страбона, Колхидское царство было разделено на скептухии. Скептухия была административной единицей, созданной по территориальному принципу, во главе этой единицы стоял скептух [Strabo. XI. II. 13, 18], который был наделен верховным правительством Колхиды светскими и религиозными полномочиями [Лорд-

кипанидзе. 1989; 211]. Судя по археологическим материалам с территории Колхиды в V-IV вв. до н. э., Вани и Саирхе были главными центрами скептухий и обнаруженные там богатые погребения принадлежат именно скептухам [Лордкипанидзе. 1989; 211; Брагвадзе. 1998; 74]. В результате реформ Дария I в Иране были образованы административно-территориальные единицы – сатрапии. Хотя они включают более обширные территории по сравнению со скептухиями, но это, по существу, ничего не меняет, потому что их общей целью было управление конкретным административным округом и защита государственных интересов. Исходя из сведений Страбона, возникает вопрос, почему и под влиянием какого государства возникли скептухии в Колхиде? На данном этапе исследования можно высказать предположение, что они могли быть созданы под влиянием Ахеменидского Ирана, который имел свои военно-стратегические интересы в Колхиде, и были напрямую связаны с политическими интересами на Южном Кавказе. Геродот подробно описывает сражения, которые Дарий I вел с кочевыми племенами, в частности, со скифами. Представляется, что Ирану на Кавказе нужна была сила, на которую можно было опереться в борьбе против кочевых племен. Поскольку Колхида непосредственно граничит с Кавказским хребтом, здесь была необходима сильная государственная организация, которая закрывала бы перевалы Кавказа и удерживала кочевые племена. Можно полагать, что существование сильной Колхиды входило в сферу политических интересов Ирана. По-видимому, не случаен и тот факт, что скептухии в Вани и Саирхе прекращают свое существование после свержения Ахеменидов в конце IV в. до н. э. Вышесказанное позволяет сделать вывод, что изделия иранского происхождения с территории западной Грузии можно считать результатом политического влияния и культурно-религиозных связей между Ираном и Колхидой. Ахеменидские сатрапы отправляли драгоценные подарки своим верным союзникам – скептухам Колхиды. Частью таких даров являлись, по нашему мнению, высокохудожественные образцы иранской торевтики и золотые украшения из погребений Вани и Саирхе.

Перед нами стоит еще один немаловажный вопрос, выяснить были ли Ахемениды в Колхиде? На данном этапе исследования мы исключаем их непосредственное присутствие на территории Колхиды. Учитывая общеисторическую ситуацию V-IV вв. до н. э. никакой нужды в этом не было. Уже отмечалось, что свою политику Иран осуществлял посредством местной аристократии (скептухов), а Колхида и так представляла зону военно-политического

влияния Ирана. Дошедшие до нас письменные источники (Геродот, Ксенофонт) нигде не упоминают об антииранском настроении колхов. Археологические открытия в Гараджамирли (западный Азербайджан) показывают, что он является пока что единственным пунктом на Южном Кавказе, где предположительно находились резиденции сатрапий и, соответственно, один из центров Иранской сатрапии [Бабаев, Гагошидзе, Кнаус. 2009; 92-96]. На данном этапе исследования мы допускаем предположение, согласно которому политика Ахеменидского Ирана в южных регионах Кавказа, в том числе в отношении Колхидского царства, осуществлялась именно из этого дворца.

МОДИНАХЕ (ИЛЛ. 1-5; 76-87)

Археологический памятник Модинахе расположен на южном склоне поздней средневековой крепости Модинахе, к северо-западу от города Сачхере. Первые раскопки здесь в 1951 году провел Борис Куфтин, который и обнаружил поздние эллинистические захоронения [Куфтин. 1974; 145-146]. В 1966-1981 годах на Модинахе раскопки проводила археологическая экспедиция государственного музея искусств Грузии имени Ш. Амиранашвили под руководством Дж. Надирадзе. Результаты этих раскопок, в основном стратиграфия слоев поселений и погребения античного периода, представлены в монографии Дж. Надирадзе [Надирадзе. 1975].

В 1991 году землетрясение повредило погребения, поэтому археологические работы здесь были возобновлены под руководством Г. Махарадзе. В результате были очищены остатки захоронения III-II тысячелетия до н. э., а также несколько погребений раннего средневековья, поврежденных землетрясением.

Следует подчеркнуть, что среди археологических кампаний, проведенных на Модинахе, наиболее плодотворными были те, которые проводились под руководством Дж. Надирадзе. Именно в эти годы был найден материал, особенно важный для грузинской археологии, и были установлены основные даты памятника. Модинахе относится к группе редких археологических памятников, где сохранился непрерывный след обитания от раннего бронзового века до позднего средневековья.

Ранний бронзовый век на Модинахе представлен поселением финального этапа куро-аракской культуры. Поселение занимает довольно обширную территорию – около 700 м². Обнаруженный археологический материал, в основном, керамика, параллели которой встречаются на таких классических памятниках этого периода, как Амиранис Гора в Ахалцихе, Царцис Гора в Сачхере,

Начеркзеви и т. д. Особенно важен второй этап истории Модинахе, который охватывает период конца раннего бронзового и начало среднего бронзового века. В этот период особый интерес вызывает факт открытия черной глянцевой керамики, характерной для Беденской культуры. С этого периода в течение всего среднего бронзового века Модинахе представляет собой обширный могильник, где были обнаружены захоронения конца среднего бронзового века (XVI-XV вв. до н. э.). Следует подчеркнуть, что после могильника Брили, Модинахе был вторым объектом среднего бронзового века, который обнаружен в западной Грузии. Если учесть, что другие погребальные комплексы этой эпохи до сих пор не обнаружены в западной Грузии, значение открытия Модинахе неоценимо для изучения материальной культуры II тысячелетия до н. э. Помимо захоронений среднего бронзового века, на Модинахе также открыты погребения переходного периода от эпохи средней к эпохе поздней бронзы (XIV в. до н. э.) и могильник позднего бронзового периода (XIII-XI вв. до н. э.). Большой вклад в исследование погребальных комплексов II тысячелетия до н. э. внес покойный археолог Гоча Ломтадзе, который провел углубленное исследование каждого комплекса упомянутых эпох. Ему принадлежат также и первичные публикации по исследованию могильников¹.

Эпоха бронзы является периодом подъема поселения Модинахе. Археологические памятники II тысячелетия до н. э. дают материал о взаимоотношениях различных археологических культур и предоставляют обширную информацию о международных контактах картвельских племен с Эгейским миром. Традиции бронзового века продолжают и в следующую эпоху, которая представлена поселением поздней бронзы и раннего железного века, могильником VII-VI вв. до н. э. Материал демонстрирует тенденции, характерные для периода широкого освоения железа и показывает те особенности, которые привнесла эта эпоха в Грузию. Этот период отличается укреплением колхской культуры, что отчетливо отражено в археологических находках. Артефакты данного периода типичны для колхидской культуры: зооморфная глиняная посуда, кувшины с трубчатыми ручками, миски с опрокинутыми ободками и т. д.

Классический период V-IV вв. до н. э. – время расцвета Колхидского царства. Ряд великолепных археологических памятников этой эпохи были исследованы в западной части Грузии, включая ущелье реки Квирила. Именно к

Публикации доступны в первом, втором и третьем номере “Археологического Журнала” Грузинского музея искусств.

этому периоду относятся богатые погребения Итхвиси [Гагошидзе, Гогибери-дзе, Махарадзе. 2006; 4-43], и конечно же, общеизвестный памятник, городище Саирхе, который предоставил уникальный археологический материал и является совершенно новой страницей, с точки зрения изучения истории древней Грузии [Надирадзе. 1990]. В V-IV вв. до н. э. Саирхе был политическим, административным и религиозным центром одной из скептухий Колхиды в верхней Имерети. Это было доминирующее поселение на верхнем участке ущелья Квирила. Археологические памятники, существующие одновременно с Итхвиси и Модинахе, свидетельствуют о том, что, помимо основных городов, Скептухия охватила и другие развитые поселения городского типа, а в V-IV вв. до н. э. Модинахе вместе с Итхвиси был поселением такого типа [Брагвадзе. 1998; 67-68]. V-IV вв. до н. э. на Модинахе представлены могильником [Махарадзе, Церетели. 2000; 60-72]. Также примечательно, что Модинахе был одним из первых археологических памятников в западной Грузии, где обнаружен греческий импорт классической эпохи [Надирадзе. 1975; 11].

Следующий период Модинахе совпадает с переходным периодом от классической к средневековой эпохе. Здесь было исследовано восемьдесят погребений позднего античного периода и раннего средневековья. Погребения охватывают четыре хронологические группы: первая половина IV в.; вторая половина IV в. – V в.; V-VI вв. и VII в. [Капанадзе. 2006; 62-78]. Погребения позднего классического периода Модинахе занимают особое место среди археологических комплексов, рассматриваемого периода. После Армазисхеви, Самтавро, Клдети, Урбниси и Эрцо, именно на Модинахе были раскопаны богатые захоронения этой эпохи, в которых обнаружены высокохудожественные произведения златокузнечества, торевтика, оружие, керамика, музыкальные инструменты, золотые монеты императора Константина I и широкий ассортимент аксессуаров одежды. До сих пор могильник Модинахе является единственным археологическим памятником, в котором обнаружена диадема четвертого века. Общий анализ захоронений свидетельствует о том, что они принадлежали представителям военной аристократии, чья основная функция заключалась в защите торговых и транзитных дорог, проходящих вдоль верхнего течения Квирильского ущелья, и обеспечении их безопасности. Модинахе также имеет большое значение для изучения генезиса раннехристианской культуры.

В ранних средневековых захоронениях были обнаружены различные артефакты, связанные с появлением и установлением христианства (подвески с

изображениями крестов, серебряный крест и т. д.). Некрополь Модинахе прекращает свое существование к середине VII века. Этот процесс, очевидно, был связан с арабским вторжением. Однако жизнь на южном склоне Модинахе все еще продолжает существовать [Капанадзе. 2014; 112] и, как представляется, строительство грандиозной крепости здесь в XVIII веке должно стать своеобразным продолжением этого поселения.

Как показывает краткий обзор, Модинахе имеет большое научное значение и, безусловно, является одним из классических памятников археологии Грузии.

ЛЕОНТИЙ МРОВЕЛИ И ВОПРОСЫ ИСТОРИИ КОЛХИДЫ И ИБЕРИИ ЭЛЛИНИСТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

Данная глава касается вопроса взаимоотношений двух грузинских государств эллинистической эпохи Колхиды и Иберии (Эгриси и Картли) в историческом источнике Леонтия Мровели “Житие Царей”. Помимо этого источника приведены сведения Страбона и стратиграфические данные городища Саирхе. На основании этих сведений высказано предположение, что историк XI века не совсем точно передает реалии отношений Иберии и Колхиды и его историческая концепция об, якобы, упразднении Парнавазом царства Колхиды (Эгриси) на рубеже IV-III вв. или в III веке до н. э. не соответствует реальной исторической правде, так как сведения античных авторов и археологических исследований центральной и восточной Колхиды того периода не подтверждают факт упразднения Колхидского (Эгриского) царства этой эпохи.

Высказано предположение, что первый царь Иберии (Картли) Парнаваз захватил лишь часть восточной провинции Колхидского царства Аргвети (Илл. 52), остальная Колхида (Эгриси) продолжала существовать как отдельное государство. При этом отвергается мнение некоторых грузинских историков, согласно которым Парнавазу понадобилось определенное сражение для захвата этого края. Учитывая общую археологическую картину восточной Колхиды IV-III веков до н. э. сделан вывод, что Картли овладело этой частью без военных действий и, возможно, правители Колхиды в обмен на свою независимость уступили Парнавазу эти земли.

НЕКОТОРЫЕ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИБЕРИИ И КОЛХИДЫ

Вполне возможно, что в Римскую эпоху на территории Западной Грузии в Иберии существовало две административные единицы (эриставства), одна – Аргвети с центром в Шорапани, а вторая – в районе Супса-Натанеби, с центром в Уреки. Как выяснилось, цари Иберии, владея Аргвети и Гурией, контролировали восточные и центральные районы Колхиды (Лазики). Эта ситуация создала хорошие условия для достижения главной стратегической цели для царей Иберии – контроль над восточным побережьем Черного моря (Илл. 53). Думаю, Иберийские территориально-административные единицы в западной Грузии должны были быть созданы между концом I в. до н. э. и I веком н. э.

ЦАРЬ ИБЕРИИ ПАРНАВАЗ II

В письменных источниках царь Иберии (Картли) Парнаваз II упоминается только один раз, а сведения о нем сохранил римский историк Дион Кассий. Эта информация относится к 36 г. до н. э., когда армия римского полководца Публия Канидия Красса вторглась в Иберию. Согласно Диону Кассию, римляне победили царя Парнабаса Иберийского (того же Парнаваза II), сделали его союзником, а затем вторглись вместе с ним в Албанию. Там они победили царя Зобера и подписали с ним союзный договор. По словам Диона Кассия, Марк Антоний очень гордился своей связью с царем Иберии. Несмотря на поражение, Парнаваза II смело можно считать одной из самых выдающихся и великих фигур в истории Грузии античной эпохи. Этот политик, как и другие выдающиеся правители Иберии (Картли), заложил основу могущественному этапу отечественной истории. Парнаваз II хорошо использовал сложную ситуацию в Риме (борьба между Марком Антонием и Октавианом) и постепенно вывел страну из-под влияния Рима. Естественно, что Рим, втянутый в гражданскую войну, не смог силой подчинить отступнические страны, включая Иберию. Основным оружием Рима в это время была дипломатия. Для Рима было жизненно важно, чтобы государства, находящиеся в сфере его влияния, не воспользовались ситуацией и, помимо внутренних осложнений, не создавали для него внешних угроз. В связи с этим следует отметить завешание императора Октавиана, где говорится о том, что в самый сложный период империи царь Иберии все же оставался верным союзником Рима. Это не прямая ссылка на Парнаваза II, но можно предположить, что доброжелательными иберийскими царями Рима были Парнаваз II и его преемник Митридат I, который правил страной к концу I века до н. э. и в начале I века н. э. Эти цари были современниками императора Октавиана Августа. Отношения с Римской империей на основе равного политического принципа позволили Парнавазу II укрепить страну и превратить ее в сильнейшее государство на Южном Кавказе. Воз-

вышение Иберийского царства (Картли) становится еще более очевидным во времена его пресмннков Мнтридата I, Парсмана I и Парсмана II.

Царствование Парнаваза II ознаменовалось также масштабными строительными работами. Археологические открытия подтверждают, что начиная с конца последней четверти I в. до н. э. на территории Картли ведутся беспрецедентные строительные работы. Именно в это время строится грандиозный храмовый комплекс и дворец на Дедоплис Гора и Дедоплис Миндори, крепостная система Гартискари возле Мцхета, грандиозный дворцовый комплекс (дворец, храмы, бани) на холме Багинети (Мцхета), город Дзалиса, город-крепость Шорапани и другие. [Махарадзе, Брагвадзе. 2001; 57]. Сохранившиеся археологические данные подтверждают, что Парнаваз II также провел административные реформы. Именно во время его правления Иберия должна была быть разделена на административно-территориальные единицы, которые “Картлис Цховреба (Житие Картли)” упоминает как “саэриставо”, т. е. “эриставства” (княжества).

ВЕРХНЯЯ ИМЕРЕТИ В РИМСКИЙ ПЕРИОД (ИЛЛ. 76;77; 84;106)

Верхняя Имерети составляла одну из важных частей административной единицы феодальной Грузии – Аргвети. Археологические данные показывают, что в римскую эпоху общественная жизнь здесь протекала на высоком уровне. Об этом свидетельствует тот археологический материал, который накопился по итогам изучения памятников позднеантичного периода, конкретно могильников Ицкиси (II-III вв.), Модинахе (IV-V вв.), Джиети (I-III вв.), Ргани (IV-V вв.), Цинсопели (IV-V вв.), Свери (IV в.). Но самый интересный материал дали раскопки Модинахе и Ргани.

Из захоронений, обнаруженных на могильнике Модинахе, особый интерес представляют комплексы 36 и 66. На основании их анализа можно предположить, что эти захоронения могли принадлежать представителям правящего слоя верхней Имерети позднего римского периода. Поводом для такого предположения служит, в первую очередь, обнаруженная здесь диадема из погребения №66 и кинжал, украшенный золотом из погребения № 36. По нашему убеждению, эти захоронения принадлежат знатым всадникам. Точно такую же функцию должны иметь и захоронения в погребении № 15 покойников из Ргани, которому принадлежал золотой медальон украшенный альмандиновыми камнями. То, что в этот период отдельно существовал социальный слой всадников, кроме Модинахе и Ргани, подтверждается и открытиями Цинсопели, Джиети и Свери. Почти во всех погребениях этих могильников были обнаружены боевые оружия (кинжалы, мечи, наконечники копья, и т. д.).

ПИТИАХШИ ИБЕРИИ АНТИЧНОЙ ЭПОХИ (ИЛЛ. 70-75)

Археологические артефакты, найденные в селе Бори в 1902 году, хранятся в Санкт-Петербургском государственном Эрмитаже. Среди собранных материалов особый интерес представляет серебряный кубок. На нем изображена арамейская надпись “Добрый Питиахш Бузмихр”. Конечно же, интересно, следует ли считать усыпальницей Питиахша погребение, в котором обнаружен кубок? Дело в том, что ни саркофаги, ни склепы из Бори не известны и по этой причине мы исключаем наличие здесь питиахшского захоронения. И тот роскошный инвентарь, который был обнаружен вместе с серебряным кубком, вовсе не является собственностью Питиахша. По нашему мнению, золотой кубок с арамейской надписью представляет собой подарок от Питиахша Бузмихра тому лицу, которое было похоронено в погребении Бори. В Иберийском царстве римской эпохи бывают случаи, когда правители передают свои вещи с памятной надписью. Где находится захоронение самого питиахша Бузмихра, на данном этапе исследования пока не известно. На основании археологических находок Армазисхевского могильника в статье высказывается предположение, что питиахши были погребены только в гробницах №№ 1, 2 и 3 (Аспаруг) (гробница № 1), Армазес (гробница № 2) и Берсума (гробница № 3). Социально-аполитический институт питиахшей, должно быть, существовал с конца I века до н. э. и до середины III века н. э. В статье также рассматривается вопрос о взаимосвязи могильника питиахшей с сооружениями и высказывается мнение, что сооружения в Армазисхеви являются более ранними, чем погребения питиахшей. В 70-х годах I века (не позднее 75 г. н. э.) Армазисхевская резиденция питиахшей была разрушена в результате землетрясения. После этого этот участок использовался как место захоронения питиахшей и членов их семей.

НЕСКОЛЬКО ЗАМЕЧАНИЙ О ГИДРОНИМАХ ДРЕВНЕЙ КОЛХИДЫ (ИЛЛ. 116-117)

Сведения о древних колхидских гидронимах сохранились в древнегреческих и византийских исторических источниках (Страбон, Клавдий Птолемей, Прокций Кесарийский). Настоящее исследование является попыткой локализовать реки Колхиды – Фазис и Главкос. По словам Страбона, “Протекает по ней [по Колхиде] Фазис, большая река, берущая начало в Армении и принимающая Главкос и Хипос из близлежащих гор. Пешком [из Шорапани] доберетесь до Мтквари через четыре дня. На Фазисе находится город, названный его именем, торговый пункт Колхиды, окруженный рекой, озером и морем” [Каухчишвили. 1958; 123]. Страбон уделяет внимание и другим местам от Фазиса, Главкоса и Хипоса. “Есть четыре входа в страну [в Колхиду]. Один из них – это через Колхидскую крепость Шорапани и узкие протоки, по которым протекает Фазис. Быстро и шумно движется к Колхиде, где [Фазис] будет пересечен 120 мостами из-за его искривлений. Во время наводнений эти места затоплены многими ручьями. [Фазис] берет свое начало в горах из многих источников, а в низинах он принимает другие реки, среди которых Хипос и Главкос” [Каухчишвили. 1958; 128]. По мнению Т. Каухчишвили, согласно Страбону, Фазисом надо считать реку Квирила, Квирила присоединяется к Риони и именно это Риони называется Фазисом [Каухчишвили. 1958; 297].

Страбон также говорит, что Фазис появляется из высоких гор, шумная, не подходит для судоходства выше Шорапани и именно здесь находится один из входов в Колхиду. Описание хорошо согласуется с верховьями ущелья Квирила, от Шорапани до Сачхере, поскольку на этом участке нет благоприятных условий для судоходства и к Квириле присоединяется множество небольших рек, именно на этом участке она довольно шумная. Мы считаем, что верховья реки Фазис, описанные Страбоном, совпадают с верховьями современной

реки Квирила, а Фазис представляет собой слияние рек Квирила и Риони. А его притоки Главкос и Хипос являются реками Цхенисцкали и Риони.

Прокопий Кесарийский по-иному описывает русло Фазиса. Согласно его описанию, Фазис – это река, образованная соединением Риони и Квирила у Варцихе. Страбон и Прокопий Кесарийский имели разные представления о русле реки Фазис. Следовательно, их сведения также отличаются друг от друга.

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ КРЕПОСТИ ВЕРХНЕЙ ИМЕРЕТИ – РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ ПРОШЛОГО

Археологическими раскопками изучены несколько средневековых крепостей в Верхней Имерети. Стратиграфия каждой крепости дала примерно одинаковую картину. Было обнаружено, что места, где были построены средневековые крепости, освоены гораздо раньше, до строительства крепости. И каждая из них имеет, по меньшей мере, два тысячелетия истории. Однако не все из них представляют одинаковый археологический контекст. В некоторых археологических памятниках жизнь начинается гораздо раньше (Модинахе), а в некоторых – относительно позже. Тем не менее, все изученные холмы объединены общим знаком. Все они отмечены слоями VIII-VII веков до н. э., ранними средневековыми поселениями и поздними античными могильниками. Археологические данные показывают, что именно в VIII-VII веках до н. э. эти склоны были освоены колхскими племенами, а в поздней античности и раннем средневековье эти районы были зоной влияния восточной Грузии (Иберия-Картли). Не исключается аналогичная ситуация на примере других крепостей в Западной Грузии.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ ДЗЕВРИ (ИЛЛ. 52-69)

Дзеври расположен на предгорьях западной Грузии, на границе Рачи и Имерети в муниципалитете Терджола. На западной стороне села высится холм “Кортебис Гора”, где в 1998 году был раскопан двухслойный поселок. Слои отделены друг от друга 30-40 см-вым. стерильным слоем. В I слое обнаружены фрагменты каменного сооружения. Здание по археологическим материалам датируется VI-IV вв. до н. э. Археологические материалы представлены глиняными горшками, кувшинами и мисками. В этом же слое были обнаружены фрагменты ушей аттического скифоса.

Толщина II слоя составляет 70-80 см. Археологические материалы представлены кулинарными, земледельческими и столовыми керамическими артефактами: кувшины (пифосы), горшки, крышка, наколенник, сосуды, кувшины, зооморфные ушки и железная мотыга. Второй слой датируется VIII-VII вв. до н. э. Материалы и стратиграфия археологического памятника подтверждают, что на “Кортебис Гора” поселение возникло в VIII в. до н. э. В конце VII в. до н. э. или в начале VI в. до н. э. жизнь на холме прекращена, но не на очень длительный период, так как в середине VI в. до н. э. здесь построено каменное сооружение, которое перестает функционировать в середине IV в. до н. э. Не исключено, что это событие связано с политической активацией Картли (Иберии) в Западной Грузии.

Помимо поселения на “Кортебис Гора” были раскопаны восемь погребений. Обнаружены два типа погребений: погребальные ямы и кувшинные погребения. Погребения № 1, № 2, № 3, № 6, № 7 относятся к типу погребальных ям, а погребения № 0, № 4, № 5 и № 8 являются кувшинными погребениями. Археологический материал могильника датируется II-III вв.

РГАНИ (ИЛЛ. 88-105)

Ргани находится в верхней Имерети, в 8 километрах от города Чиатура. В 1988-1991 годах в месте “Сипикари” были проведены археологические раскопки, результатом чего были обнаружены поселения и могильники. Поселение – однослойный археологический памятник, толщиной 1 метр. Найденный материал (зооморфные ручки, горшки с рельефными шейками и фрагменты кувшина с трубчатыми ручками) является типичным для VIII-V вв. до н. э. Особо надо отметить, что это был первый случай обнаружения предантичной и ранней античной керамики в одном слое памятников Квирильского ущелья.

В слое поселения были обнаружены погребения. Раскопано 48 захоронений. Процесс раскопок усложнял толстый слой марганца (пероксида). Все захоронения практически были в пероксидном слое, и почва физически не фиксировалась. Именно из-за влияния марганца металлические артефакты, особенно железные предметы, сохранились в крайне плохом состоянии и, во многих случаях, утратили свой первоначальный вид. Все захоронения в могильнике представляют погребальные ямы. Они были неравномерно вставлены в почву и марганцевые слои, их глубина варьировала от 40 см до 150 см. Марганец сильно повредил кости покойников и почти все кости сохранились фрагментарно. Тем не менее, можно было различить положение и погребальную ориентацию трупов. Большинство из погребенных были похоронены на левом или на правом боку, головой на северо-запад. В семи погребениях была засвидетельствована христианская поза, покойники были похоронены с растянутыми телами и опущенными руками. Впервые в археологии восточной Колхиды в могильнике Ргани был найден своеобразный ритуал, возле отдельной группы погребенных фиксируются кувшины, заполненные костями крупного рогатого скота. В одном из таких кувшинов была обнаружена глиняная пиала для вина. Несомненно, что дело имеем с традицией, когда близкие покойни-

ков временами ходили на могилы и совершали определенные ритуалы. Кроме этого, в могильнике обнаружен еще один необычный факт, захоронения голов (без тела) лошадей возле погребений № 11 и № 15. Сохранены были только головы с железными удилами. Подобный случай не подтверждается ни в одном могильнике Грузии. Очевидно, что здесь мы имеем дело с языческой традицией, поскольку похоронить животное или любую его часть на христианском кладбище совершенно невероятно. Как было сказано, это уникальный случай в грузинской археологии.

В Рганском могильнике можно выделить две хронологические группы: комплексы первой половины четвертого века и комплексы конца четвертого – начала пятого века. Не удивительно, что именно погребения первой хронологической группы отличаются обилием и разнообразием инвентаря. Почти во всех захоронениях этого периода были обнаружены оружие и бытовые предметы: железные мечи, железные кинжалы, железные наконечники копий, железные наконечники стрел, железный кнут, железный щит, железные ножи и железный топор. Как правило, погребения позднего античного периода верхней Имерети богаты оружием. Этот факт говорит о том, что мы имеем дело с погребениями военных, поскольку все могильники позднего античного периода, раскопанные в верхней Имерети, находятся на важных стратегических путях (на пересечении международных или местных дорог). Поэтому присутствие здесь воинских захоронений не удивительно и не неожиданно. Они защищали вышеупомянутые дороги, и, думаю, в верхней Имерети мы найдем еще большее количество погребений этого типа. Наряду с оружием в погребениях № 5 и № 15 найдены бронзовые музыкальные инструменты – цимбалы, которые также связаны с военными делами. Погребения первой хронологической группы Ргани богаты керамическими изделиями, среди них выделяются кувшины грушевидной формы красного цвета, с широкими и ребристыми горлышками. Они сделаны из идеально обожженной глины и имеют довольно утонченные формы. Помимо керамики и оружия в погребениях встречаются предметы, связанные с одеждой: бронзовые фибулы и булавки. Особенно разнообразны украшения, которые включают серебряные и золотые кольца, серьги, браслеты и полудрагоценные камни. Погребения № 3, № 7, № 11 и № 15 особенно примечательны в отношении золотых предметов. Тем не менее, среди них следует выделить погребение № 15, поскольку оно является самым богатым комплексом и, безусловно, одним из самых выдающихся среди богатых захоронений четвертого века в Грузии. Похороненный там имел почти

все виды оружия (кинжал, меч, наконечник копья, наконечник стрелы, щит), бронзовые тарелки, золотые серьги, золотые кольца и золотую подвеску, украшенную драгоценными камнями альмандина, что является уникальным артефактом IV века. Именно по указанным причинам мы расценили персону, похороненную в погребении № 15, как самого знатного война в могильнике и, очевидно, командира для остальных всадников.

С точки зрения инвентаря комплексы второй хронологической группы выглядят довольно скудно. Большинство захоронений содержат один или два кувшина, есть погребения и без инвентаря. Эта ситуация также предсказуема, так как именно в этот период христианство было объявлено государственной религией и новая вера начала постепенно утверждаться, что привело к постепенному сокращению и исчезновению погребального инвентаря.

Таким образом, разнообразный археологический материал демонстрирует, что Ргани является одним из самых важных и первоклассных археологических памятников не только Грузии, но и всего южного Кавказа той эпохи.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ В СЕЛЕ ГВАНКИТИ (Илл. 107-115)

В 2006 году на 260-ом километре нефтепровода Баку-Супса в селе Гванкити Терджольского муниципалитета были проведены археологические раскопки. Экспедиция финансировалась грузинской трубопроводной компанией и была направлена на исследование каменного сооружения, которое было частично раскопано в 1998 году. В результате археологического изучения выяснилось, что мы имеем дело с остатками церкви раннего средневековья (VI века). Обнаружение церкви особый случай в грузинской археологии, это незаконченное сооружение, построенное на уровне фундамента. Вопрос, почему не закончено строительство церкви, вызывает интерес. По нашему мнению, это обстоятельство связано с политической обстановкой тогдашнего периода. Как известно в 20-ых годах VI века на территории Эгрисского царства шла война между Византией и Ираном. Византийцы овладели краем Эгриси, а в местных крепостях (Шорапани и Сканда) поставили свои гарнизоны. Поначалу гарнизон продовольствием обеспечивало местное население, но потом они отказались от такой услуги и прекратили поставлять пищу византийцам. Последние были вынуждены покинуть крепости Шорапани и Сканда. Этим воспользовались персы, которые перешли из Картли в Эгриси и заняли крепости. Гванкити находится в 5 км от Сканда. Конечно же, зороастрийцы персы не были толерантны к христианским храмам и не дали право на строительство Гванкитской церкви, которая как уже отмечалось, была построена на уровне фундамента. Остановившееся строительство, на мой взгляд, единственное объяснение тому, почему церковь сохранилась в таком виде. Примечателен и тот факт, что в ходе раскопок не подтвердились следы разрушения. Найденный здесь обломок Сасанидской буллы, дополнительное доказательство вышесказанного. Это подтверждает и археологический материал верхнего слоя, который датируется первой половиной VI века. Что касается нижнего слоя (Илл. 111), выявленная в нем керамика принадлежит к VIII-VII вв. до н. э.

ДОПОЛНЕНИЕ

ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ПЕРВОЙ РЕСПУБЛИКИ ГРУЗИИ ЗА НЕЗАВИСИМОСТЬ

(Археологическое исследование Табахмельского окопа № 4)

(Илл. 118-128)

Посвящается памяти всех солдат и офицеров, боровшихся за свободу и независимость Грузии

В 2018 году Грузия отмечала 100-летие Первой Республики. В связи с этим в окопе № 4 Табахмела были проведены археологические раскопки. Организатором был молодежный легион им. генерала Мазнишвили, раскопки финансировались из резервного фонда президента Грузии. Археологические исследования проводились под моим общим руководством.

Окоп был создан во время Первой мировой войны в 1914 году и должен был защитить Тбилиси от возможного нападения Османской армии. Он приобрел большое значение в феврале 1921 года во время обороны Тбилиси. Как известно, битва за Тбилиси между вооруженными силами Демократической Республики Грузия и большевистской Красной Армией, которая произошла 16-24 февраля 1921 года, была решающей. В грузинских исторических источниках эта битва упоминается как битва Коджори-Табахмела, поскольку Коджори и Табахмела имели решающее значение для защиты Тбилиси. Трагические результаты этих сражений хорошо известны и наша цель не состоит в том, чтобы обсуждать это дальше. Мы лишь укажем, что вооруженные силы Грузии героически охраняли окраины столицы в течение недели, но 11-

ая Красная армия их значительно превзошла численностью. Грузинская армия была вынуждена покинуть свои позиции и отступить, что положило конец Первой республике.

Естественно, после 1921 года окоп № 4 Табахмела утратил свою функцию и не использовался даже в учебных целях. Тем не менее, спустя 96 лет после битвы за Табахмела, очертания траншеи были хорошо видны. В начале раскопок было ясно, что траншея была вырублена в слое скалы, так что она не должна была быть глубокой. Перед нами лежит простой окоп длиной 116 метров зигзагообразной формы. В начале (на западе) и в конце (на востоке) траншеи фиксируются блиндажи. Длина восточного блиндажа 5.2 метра, ширина – 3.4 метра, глубина – 1.1 метра. Размеры западного блиндажа относительно меньше: длина – 4 метра, ширина – 3 метра, глубина – 0.45 метра. Глубина окопа составляет 30 см, ширина 1-1.20 метра. Окоп был вырыт в стратегически удобном месте – отсюда хорошо контролируется обширная территория и, в условиях хорошей видимости, видна широкая часть Квемо Картли, то именно те места, откуда ожидалась атака врага.

Во время археологических раскопок были выяснены некоторые детали, в частности: телефонный пункт был расположен в 55 метрах от восточного блиндажа. Обнаружены плиты квадратной формы, покрытые тонким цинком. Пространство между плитами заполнено смолой и обмотано промасленной бумагой. Этот артефакт является частью гальванической батареи, которая используется в качестве источника питания для полевого телефона. На западе, в 18 метрах от телефонного пункта, окоп был достаточно углублен (70-80 см). Было обнаружено исключительно большое количество обойм и патронов, а также частей униформы вместе с оболочкой сигнальной винтовки. Остатки ткани униформы имеют голубоватый цвет. Это был цвет униформы грузинских юнкеров, и обнаружение этих фрагментов дает нам основание полагать, что по этому периметру также имели место рукопашные бои. Гильзы сигнальной винтовки исключительно интересные артефакты. Это может указывать на то, что юнкеры просили помощи во время неожиданного нападения врага. Здесь также найдена железная подкова военного сапога, хотя трудно сказать, принадлежала ли она грузинским солдатам или большевистским оккупантам.

Помимо артефактов, обнаруженных во время археологических раскопок, также поражает множество патронов и обойм. Среди патронов мы видим как неиспользованные, так и использованные единицы. Они в основном производ-

ства США, Великобритании, Германии и России. Размеры калибра неоднородные. Британские патроны имеют размеры 7,7x5,6 мм, а российские – 7,62x5,4 мм. Британские патроны производились на следующих заводах – Birmingham Metal and Munitions Co.; маркер: J 17 da RV2, Kynoch & Co. Witton; маркер: K3, Kings Norton Metal Co; Бирмингем; маркер: KN 94, Гринвуд и Батли. Лидс; маркер: G5. Американские патроны производились в основном на трех заводах: Peters Cartridge Company. Кингс-Миллс, Огайо, маркер: P6, Картридж США, маркер Лоуэлл, штат Массачусетс: US7 и маркер Remington Arms Company: RA8. Эти патроны были изготовлены в рамках программы “Для России” и поставлялись российской армии во время Первой мировой войны. Немецкие и австрийские патроны принадлежат компаниям: Deutsche Waffen und Munitionsfabriken AG. Карлсруэ, маркер: DM9 и Hirtenberger, маркер: X. и были произведены для российского калибра 7,62x5,4 мм. Почти все патроны, обнаруженные в валу Табахмела, были изготовлены в 1905-1907 годах. То же самое можно сказать и об обоймах. Абсолютное большинство обойм было выпущено английской компанией “Ли Энфилда”, а несколько – японской компанией “Арисака”. Всего в ходе археологических раскопок было обнаружено 182 артефакта.

Стоит отметить, что окоп № 4 Табахмела – первое боевое место в Грузии, которое было изучено археологами. Мы не исключаем, что этот прецедент будет способствовать развитию батальной археологии в Грузии, что поспособствует археологическому изучению и других полей сражений.

ОПИСАНИЕ ИЛЛЮСТРАЦИЙ

1. Золотая спираль. Модинахе III-II тысячелетия до н. э.
2. Серебристые спирали. Модинахе III-II тысячелетия до н. э.
3. Керамическая ваза. Модинахе. XIV век до н. э.
4. Кружка. Модинахе. XIV век до н. э.
5. Кинжал. Модинахе. XIV век до н. э.
6. Крепежи. Гагида. XIV век до н. э.
7. Бронзовая фигура женщины с ребенком. Самос. VIII век до н. э.
8. Бронзовая конная статуя. Цанши. VII-VII вв. до н. э.
9. Бронзовые конные фигуры. Уреки. Мухурча. VIII-VII вв. до н. э.
10. Бронзовые Ситулы. Окуреша. VIII век до н. э.
11. Колхидская керамика VIII-VII вв. до н. э.
12. Колхидская керамика VIII-VII вв. до н. э.
13. Стратиграфический разрез холма Сабадури. Саирхе. М 1:150. Рис. Лери Павленишвили
14. Саирхе. Холм Сабадури. План. М 1:50. Рис. Лери Павленишвили
15. Саирхе. Холм Сабадури. Пятая гробница
16. Саирхе. Холм Сабадури. Восьмая гробница
17. Саирхе. Холм Сабадури. Десятая гробница
18. Саирхе. Холм Сабадури. Гробницы № 8 и № 9. М 1:20. Рис. Лери Павленишвили
19. Глиняные скульптуры. Саирхе. VIII-VII век до н. э.
20. Тигель. Саирхе. VIII-VII век до н. э.
21. Сопловые трубы. Саирхе. VIII-VII век до н. э.
22. Серебряная ложка. Саирхе. V век до н. э.
23. Золотая пластина со сценой борьбы льва и быка. Саирхе. V век до н. э.

24. Графическая изображения золотой пластины. Саирхе. V век до н. э.
25. Серебряный кувшин со сценой борьбы льва и быка. Саирхе. V век до н. э.
26. Графическое изображение серебряного кувшина. Саирхе. V век до н. э.
27. Золотая диадема. Саирхе. V век до н. э.
28. Скипетр. Саирхе. V век до н. э.
29. Серебряная диадема. Саирхе. V век до н. э.
30. Золотая серьга. Саирхе. V век до н. э.
31. Серебряная чаша с золотым омфалосом. Саирхе. V век до н. э.
32. Серебряная чаша с серебряными омфалосом. Саирхе. V век до н. э.
33. Пластины с изображением орлов. Саирхе. V век до н. э.
34. Пластины с изображением уток. Саирхе. V век до н. э.
35. Кратер. Саирхе. V век до н. э.
36. Килик. Кратер. Саирхе. V век до н. э.
37. Графический эскиз стеклянной чаши. Саирхе. V век до н. э.
38. Золотая бусина с головками овнов. Саирхе. V век до н. э.
39. Золотая бусина с изображением головы быка. Саирхе. V век до н. э.
40. Золотой медальон с изображением быка. Саирхе. IV век до н. э.
41. Браслет. Саирхе. IV век до н. э.
42. Золотые медальоны с изображением Ахура Мазды. Саирхе. IV век до н. э.
43. Золотая серьга. Саирхе. IV век до н. э.
44. Капитель. Саирхе. III-II век до н. э.
45. Пилястровый капитель. Саирхе. III-II век до н. э.
46. Золотая диадема. Вани. V век до н. э.
47. Kohl-Tube. Пичвнари. V век до н. э.
48. Ритон. Мтисдзири. V век до н. э. (Реконструкция Гела Гамкрелидзе)
49. Росписная керамика. 1-3 Саирхе. 4 Мцхетиджвари. IV век до н. э.
50. Грузия на рубеже IV-III веков до н. э. По Леонтию Мровели
51. Грузия в VI-II веках до н. э.
52. Фрагмент сооружения. Дзеври. V-IV век до н. э.
53. Графический план сооружения. Дзеври. М. 1:30. Рис. Мананы Церетели
54. Стратиграфический разрез. Дзеври. М. 1:50. Рис. Мананы Церетели
55. Фрагменты скифоса. Дзеври. V век до н. э.
56. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.

57. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.
58. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.
59. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.
60. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.
61. Дзеври. Материал II слоя. VIII-VII век до н. э.
62. Дзеври. Материал I слоя. VI-V век до н. э.
63. Дзеври. Материал I слоя. VI-V век до н. э.
64. Дзеври. Материал I слоя. VI-V век до н. э.
65. Дзеври. Артефакты погребений 0 и I. II-III век
66. Дзеври. Артефакты погребений II и III. II-III век
67. Дзеври. Артефакты погребения IV. II-III век
68. Дзеври. Артефакты погребения. II-III век
69. Дзеври. Артефакты погребений VII и VIII гробниц. II-III век
70. Бори. Графический эскиз серебряного блюда. III век
71. Армазисхеви. Золотой перстень питиахша Аспаруга. II век
72. Армазисхеви. Золотая бляха с изображением Зевах и Карпак. II век
73. Армазисхеви. Блюдо с изображением Питиахша. III век
74. Армазисхеви. Саркофаги питиахша Аспаруга и Карпака. II век
75. Армазисхеви. Вид археологического памятника
76. Золотая диадема. Модинахе. IV век
77. Золотые серьги. Модинахе. IV век
78. Золотое кольцо с инталио. Модинахе. IV век
79. Золотые пряжки. Модинахе. IV век
80. Солид Императора Константин I. Аверс. Модинахе. IV век
81. Солид Императора Константина I. Реверс. Модинахе. IV век
82. Серебряная чаша. Модинахе. IV век
83. Серебряный кувшин. Модинахе. IV век
84. Железный кинжал, украшенный золотом. Модинахе. IV век
85. Железное копье. Модинахе. IV век
86. Бронзовые тарелки (цимбалы). Модинахе. IV век
87. Серебряный крестик. Модинахе. V век
88. Золотой медальон с альмандиновыми камнями. Ргани. IV век
89. Золотые серьги. Ргани. IV век

90. Золотые серьги. Ргани. IV век
91. Золотое кольцо. Ргани. IV век
92. Золотое кольцо. Ргани. IV век
93. Золотое кольцо. Ргани. IV век
94. Золотые браслеты. Ргани. IV век
95. Железный топор. Ргани. IV век
96. Железный кинжал. Ргани. IV век
97. Железный кинжал. Ргани IV век
98. Железный меч. Ргани. IV век
99. Железный кнут. Ргани. IV век
100. Железные удила. Ргани. IV век
101. Железные удила. Ргани. IV век
102. Бронзовые цимбалы. Ргани. IV век
103. Кувшин. Ргани. IV век
104. Кувшин. Ргани. IV век
105. Кувшин. Ргани. IV век
106. Серебряный кубок. Саргвеш. IV век
107. Гванкити. Ситуационный план. Рис. Георгия Гагошидзе
108. Гванкити. Стратиграфический разрез. Рис. Георгия Гагошидзе
109. Гванкити. Церковь. Вид с востока. VI век
110. Гванкити. Церковь. Вид с юга. VI век
111. Гванкити Церковь. Вид с запада. VI век
112. Гванкити. Церковь. План. Рис. Георгия Гагошидзе
113. Гванкити. Археологические материалы II слоя. VIII-VII век до н. э.
114. Гванкити. Археологические материалы I слоя. VI век
115. Гванкити. Сасанидская печать. VI век
116. Река Фазис по Страбону
117. Река Фазис по Прокопию Кесарийскому
118. Табахмела. Окоп. Общий вид
119. Табахмела. Окоп. Общий вид
120. Табахмела. Окоп
121. Табахмела. Окоп
122. Табахмела. 3D план окопа

- 123. Обоймы фирмы «Арисака». Табахмельский окоп
- 124. Боевые обоймы. Табахмельский окоп
- 125. Боевые патроны. Табахмельский окоп
- 126. Батарейка полевого телефона. Табахмельский окоп
- 127. Сигнальные гильзы винтовки. Табахмельский окоп
- 128. Остатки военной формы грузинских солдат. Табахмельский окоп

ბიბლიოგრაფია
BIBLIOGRAPHY
БИБЛИОГРАФИЯ

- აბრამიშვილი 2004.** აბრამიშვილი გ. შარაგასის სტელა და ქართული კულტურის ისტორიის პრობლემები. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები IX. თბილისი 2004
- ამირანაშვილი 1958.** ამირანაშვილი შ. არმაზისხევის გათხრების დროს ნაპოვნი ადრესასანური ეპოქის ვერცხლის თასი. „თბილისი-1500“. თბილისი 1958
- აფაქიძე 1970.** აფაქიძე ა. ანტიკური ხანის საქართველოს კულტურა. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები. ტ. I. თბილისი 1970
- აფაქიძე 1963.** აფაქიძე ა. ქალაქები და საქალაქო ცხოვრება ძველ საქართველოში. თბილისი 1963
- აფაქიძე 1947.** აფაქიძე ა. გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურეკიდან. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XIV. თბილისი 1947
- აფაქიძე 2003.** აფაქიძე ჯ. კოლხური კულტურის საგარეო კავშირები ნამოსახლარების კერამიკული მასალის მიხედვით და მათი მნიშვნელობა აბსოლუტური ქრონოლოგიის კვლევისათვის. „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“ №12. თბილისი 2003
- აფხაზავა 1979.** აფხაზავა ნ. ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა. თბილისი 1979
- აპაიანე 1959.** პაიანე. მითრიდატეს ომების ისტორია. თბილისი 1959
- ბარამიძე 1992.** ბარამიძე ა. საქართველოს ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი ქართული წყაროების მიხედვით. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბილისი 1992
- ბარამიძე 1998.** ბარამიძე მ. აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ძვ. წ. II-I ათასწლეულის პირველ ნახევარში. თბილისი 1998
- ბერძენიშვილი 1990.** ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები. თბილისი 1990

ბერძენიშვილი 1979. ბერძენიშვილი ნ. საქართველოს ისტორიის საკითხები IX. თბილისი 1979

ბრაგვაძე 2019. ბრაგვაძე ზ. 2018 წელს სვერის ციხეზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. 2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი 2019

ბრაგვაძე 2018. ბრაგვაძე ზ. 2017 წელს სვერის ციხეზე ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში. 2017 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული. თბილისი 2018

ბრაგვაძე 2015. ბრაგვაძე ზ. აქემენიდური ირანი და კოლხეთის სამეფო. „იბერია-კოლხეთი“ №11. თბილისი 2015

ბრაგვაძე 2013. ბრაგვაძე ზ. იბერია-კოლხეთის ზოგიერთი ისტორიულ-არქეოლოგიური პრობლემისათვის. „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“ № 21. თბილისი 2013

ბრაგვაძე 2009. ბრაგვაძე ზ. არქეოლოგიური გათხრები სოფელ ღვანკითში. „იბერია-კოლხეთი“ № 5. თბილისი 2009

ბრაგვაძე 2007. ბრაგვაძე ზ. კლასიკური ხანის ყვირილის ხეობაში არქეოლოგიურ კულტურათა ურთიერთობის ისტორიიდან. „იბერია-კოლხეთი“ №3. თბილისი 2007

ბრაგვაძე 2005. ბრაგვაძე ზ. ყვირილის ხეობა გვიანანტიკურ ხანაში. „იბერია-კოლხეთი“ №2. თბილისი 2005

ბრაგვაძე 2003. ბრაგვაძე ზ. ძვერის გვიანანტიკური ხანის სამარხები. „ძიებანი“ №12. თბილისი 2003

ბრაგვაძე. გაგოშიძე 2002. ბრაგვაძე ზ. გაგოშიძე გ. საირხის ადრე შუასაუკუნეების ნამოსახლარი. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ II. თბილისი 2002

ბრაგვაძე 2000. ბრაგვაძე ზ. რგანის სამაროვანი. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ I. თბილისი 2000

ბრაგვაძე. ჩიგოგიძე 2000. ბრაგვაძე ზ. ჩიგოგიძე ქ. მოდინახეს 66-ე სამარხი. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ I. თბილისი 2000

ბრაგვაძე. წერეთელი 1999. ბრაგვაძე ზ. წერეთელი მ. კოლხურ დიადემებთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ V. თბილისი 1999

ბრაგვაძე 1998. ბრაგვაძე ზ. არქეოლოგიური გათხრები ძვერსა და ღვანკითში. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის XVI სამეცნიერო სესია (თეზისები). თბილისი 1998

- ბრაგვაძე 1998.** ბრაგვაძე ზ. საირხე კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიის ცენტრი. ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ IV. თბილისი 1998
- ბრაგვაძე 1997.** ბრაგვაძე ზ. ჩხარის სამაროვანი. თბილისი 1997
- ბრაგვაძე 1995.** ბრაგვაძე ზ. ადრე შუა საუკუნეების საჩხერის შესახებ. საქართველოს ხელოვნების მუზეუმის ნარკვევები II. თბილისი 1995
- ბრაგვაძე 1993.** ბრაგვაძე ზ. აღმოსავლეთ კოლხეთი ძვ. წ. V-I საუკუნეში. თბილისი 1993
- ბრაგვაძე 1991.** ბრაგვაძე ზ. ფარნავაზის პოლიტიკა კოლხეთის მიმართ და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბილისი 1991
- ბრაუნდი. ჯავახიშვილი. ნემსაძე 2009.** ბრაუნდი დ. ჯავახიშვილი ქ. ნემსაძე გ. საგანძური ზღუდერიდან. თბილისი 2009
- გაგოშიძე 2015.** გაგოშიძე ი. 2013-2015 წლების არქეოლოგიური გათხრები დედოფლის გორზე. „იბერია-კოლხეთი“ №11. თბილისი 2015
- გაგოშიძე 2007.** გაგოშიძე ი. ქართლის სამეფოს (იბერიის) საზღვრები ქ. წ. I საუკუნეში. „იბერია-კოლხეთი“ №3. თბილისი 2007
- გაგოშიძე. გოგიბერიძე. მახარაძე 2006.** გაგოშიძე ი. გოგიბერიძე ნ. მახარაძე გ. ითხვისის სამაროვანი. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ IV. თბილისი 2006
- გაგოშიძე 1984.** გაგოშიძე ი. საქართველო ქრისტეშობამდე V-I საუკუნეებში. რეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1984
- გაგოშიძე 1976.** გაგოშიძე ი. ითხვისის სამარხი. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XV. თბილისი 1976
- გამყრელიძე. თოდუა 2006.** გამყრელიძე გ. თოდუა თ. რომის სამხედრო-პოლიტიკური ექსპანსია საქართველოში. თბილისი 2006
- გამყრელიძე 2001.** გამყრელიძე გ. კოლხეთის ისტორიული განვითარების პროცესზე ბიოგეოგრაფიის და საგარეო ფაქტორის გავლენის შესახებ. კოლხოლოგიური ნარკვევები. თბილისი 2001
- გამყრელიძე 1989.** გამყრელიძე გ. მითრიდატე ევპატორი და კოლხეთ-იბერიის ისტორიის ზოგიერთი საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №2. თბილისი 1989
- გამყრელიძე 1985.** გამყრელიძე გ. აზო – ფარნავაზის დროინდელი კოლხეთის ისტორიისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე.

ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბილისი 1985

გამყრელიძე 1982. გამყრელიძე გ. ცენტრალური კოლხეთის ძველი ნამოსახლარები. თბილისი 1982

გამყრელიძე 1977. გამყრელიძე გ. მთისძირის არქეოლოგიური ძეგლები. ვანი III. თბილისი 1977

გეორგიკა 1965. გეორგიკა II. ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ. თარგმნა, გამოსცა და კომენტარები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა. თბილისი 1965

გველესიანი 2000. გველესიანი მ. არმაზის კერპის საკითხისათვის. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ VI. თბილისი 2000

გიგოლაშვილი 2005. გიგოლაშვილი ე. ვერცხლის ჭურჭელი საირხიდან. „იბერი-კოლხეთი“ №2. თბილისი 2005

გრიგოლია 1994. გრიგოლია გ. ეგრის-ლაზიკის სამეფოს საისტორიო გეოგრაფიის პრობლემები. თბილისი 1994

დადიანი 2007. დადიანი მ. რაც მახსოვს. პუბლიკაცია მოამზადა გიორგი მამულიამ. „თანამემამულე“ 3 (24). პარიზი 2007

ვახუშტი 1973. ვახუშტი ბატონიშვილი. აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ქართლის ცხოვრება IV. თბილისი 1973

ზაქარაია 1987. ზაქარაია პ. ნოქალაქევეში 1978-1982 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში. ნოქალაქევი I. თბილისი 1987

ზაქარაია. ლომოური. ლექვინაძე. გვინჩიძე 1977. ზაქარაია პ. ლომოური ნ. ლექვინაძე ვ. გვინჩიძე გ. ნოქალაქევის ექსპედიციის 1974-1975 წლების მუშაოების მოკლე ანგარიში. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები V. თბილისი 1977

თოლორდავა 1977. თოლორდავა ვ. არქეოლოგიური გათხრები დაბლაგომში. ვანი III. თბილისი 1977

თოხაძე 1981. თოხაძე ნ (კ). წარმოთქმული სიტყვა, ქართული სათვისტომოს კრებაზე, პარიზში, 1971 წლის 19 მარტს. დაპყრობის 60 წლისთავი. პარიზი 1981

ინაძე 2009. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის ისტორიის საკითხები. თბილისი 2009

ინაძე 1995. ინაძე მ. ძველი კოლხეთის საზოგადოება. თბილისი 1995

ინაძე 1989 ინაძე მ. ქართლისა და ეგრისის ურთიერთობისათვის. „მნათობი“ №1. თბილისი 1989

- ინაძე 1986.** ინაძე მ. სატაძრო ცენტრები ძველ კოლხეთში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №4. თბილისი 1986
- ინაძე 1961.** ინაძე მ. კოლხეთის სამეფოს სკეპტუხიათა საკითხისათვის. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე. ტ. 26. ნაკვეთი 6. თბილისი 1961
- კაპანაძე 1987.** კაპანაძე თ. ნოქალაქევის ბაზილიკები. ნოქალაქევი I. თბილისი 1987
- კაპანაძე 2014.** კაპანაძე ნ. მოდინახეს შუა საუკუნეების ნამოსახლარი. „არქეოლოგიური მაცნე“ I. თბილისი 2014
- კაპანაძე 2012;** კაპანაძე ნ. საბეჭდავი წმინდა მხედრის გამოსახულებით იცქილიდან. „პეროლდი“ I. თბილისი 2012
- კაპანაძე 2008.** კაპანაძე ნ. წინსოფლის (ჯიეთის) ნამოსახლარი, „იბერია-კოლხეთი“ №4. თბილისი 2008
- კაპანაძე 2006.** კაპანაძე ნ. საჩხერის ადრეული შუა საუკუნეების სამაროვანი. „არქეოლოგიური ჟურნალი IV“. თბილისი 2006
- კახაძე 1993.** კახაძე ო. ტერმინი „ეგრისი.“ საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია. თბილისი 1993
- კახიძე 2008.** კახიძე ა. ირანული მინის ჭურჭელი ფიჭვნარის ძვ. წ. V ს. ნეკროპოლიდან. „იბერია-კოლხეთი“ №4. თბილისი 2008
- კვინიტაძე 1954.** კვინიტაძე გ. ჩემი პასუხი. პარიზი 1954
- კვირკვია. დავლიანიძე. ჩხატარაშვილი 2016.** კვირკვია რ. დავლიანიძე რ. ჩხატარაშვილი ნ. არქეოლოგიური კოლექციები სოფელ ბორიდან. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე VII (52). თბილისი 2016
- ლანჩავა 1996.** ლანჩავა ო. ქუთაისი ეგრის-ლაზიკის ციხე-ქალაქთა სისტემაში. ქუთაისი 1996
- კლავდიოს პტოლემეაიოსი 1955.** კლავდიოს პტოლემეაიოსი, გეოგრაფიული სახელმძღვანელო. თარგმნა, გამოსცა და კომენტარები დაურთო ნ. ლომოურმა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის. ნაკვ.32. თბილისი 1955
- ლეონტი მროველი 1955.** ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა. „ქართლის ცხოვრება“ I. თბილისი 1955
- ლომაძე 1997.** ლომაძე გ. ახლად აღმოჩენილი სამარხი მოდინახედან. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ III. თბილისი 1997

- ლომთაძე 2000.** ლომთაძე გ. მოდინახეს შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხები. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ I. თბილისი 2000
- ლომთაძე 2002.** ლომთაძე გ. მოდინახეს შუა ბრინჯაოს ხანის სამარხები II. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ II. თბილისი 2002
- ლომთაძე 2004.** ლომთაძე გ. მოდინახეს გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხები. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ III. თბილისი 2004
- ლომთათიძე 1957.** ლომთათიძე გ. კლდეეთის სამაროვანი. თბილისი 1957
- ლომთათიძე 1955.** ლომთათიძე გ. რუსთავეში ნარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. I. თბილისი 1955
- ლომოური 2001.** ლომოური ნ. დასავლეთ საქართველოს ეთნოპოლიტიკური სურათი ახ.წ. II საუკუნეში. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები VII. თბილისი 2001
- ლომოური 1994.** ლომოური ნ. საქართველოს საგარეო ურთიერთობათა სათავეებთან. „ქართული დიპლომატია. ნელინდეული“ I. თბილისი 1994
- ლომოური 1966.** ლომოური ნ. დიონ კასიუსის ცნობები საქართველოს შესახებ. თბილისი 1966
- ლორთქიფანიძე 2003.** ლორთქიფანიძე ოთ. ახალგორის განძი. „ძიებანი“ №11. თბილისი 2003
- ლორთქიფანიძე 2002.** ლორთქიფანიძე ოთ. ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან. თბილისი. 2002
- ლორთქიფანიძე 1986.** ლორთქიფანიძე ოთ. არგონავტიკა და ძველი კოლხეთი. თბილისი 1986
- ლორთქიფანიძე. გიგოლაშვილი. კაჭარავა. ლიჩელი. ფირცხალავა. ჭყონია 1981.** ლორთქიფანიძე ოთ. გიგოლაშვილი ელ. კაჭარავა დ. ლიჩელი ვ. ფირცხალავა მ. ჭყონია ა. ძვ. VI-IV საუკუნეების კერამიკა ვანიდან, ვანი V. თბილისი 1981
- ლორთქიფანიძე 1977.** ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი. ვანი III. თბილისი 1977
- ლორთქიფანიძე 1972.** ლორთქიფანიძე ოთ. ვანის ნაქალაქარი. ვანი I. თბილისი 1972
- ლორთქიფანიძე 1966.** ლორთქიფანიძე ოთ. ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი. თბილისი 1966
- მათიკაშვილი. კვალიაშვილი 1990.** მათიკაშვილი ნ. კვალიაშვილი ნ. იუნკრები. თბილისი 1990

- მახარაძე, ნერეთელი 2007.** მახარაძე გ. ნერეთელი მ. საირხე. თბილისი 2007
- მახარაძე, გაგოშიძე, ლომთაძე, ბერიკაშვილი. კაპანაძე 2005.** მახარაძე გ. გაგოშიძე გ. ლომთაძე გ. ბერიკაშვილი დ. კაპანაძე ნ. არქეოლოგიური გათხრები იცქისის ციხეზე. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ X. თბილისი 2006
- მახარაძე, ბერიკაშვილი 2004.** მახარაძე გ. ბერიკაშვილი დ. აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს კულტურათა შეხვედრა ზემო იმერეთის ტერიტორიაზე. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ III. თბილისი 2004
- მახარაძე, ნერეთელი 2002.** მახარაძე გ. ნერეთელი მ. ძვ. წ. I ათასწლეულის II ნახევრის სამარხები საჩხერიდან. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ II. თბილისი 2002
- მახარაძე, ბრაგვაძე 2001.** მახარაძე გ. ბრაგვაძე ზ. ძვ. წ. II-I საუკუნეების ქართლის სამეფოს ისტორიისათვის. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები VII. თბილისი 2001
- მახარაძე გ. ყვირილის ხეობის ნამოსახლართა ქრონოლოგია.** საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები. V. თბილისი 2000
- მახარაძე, ლომთაძე 2000.** მახარაძე გ. ლომთაძე გ. მოდინახეს წინარეანტიკური ხანის სამაროვანი. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ I. თბილისი 2000
- მახარაძე, ნერეთელი 2000.** მახარაძე გ. ნერეთელი მ. მოდინახეს ანტიკური ხანის სამარხები. „არქეოლოგიური ჟურნალი“ I. თბილისი 2000
- მახარაძე 1997.** მახარაძე გ. საირხის კაპიტელების თარიღისათვის, საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები III. თბილისი 1997
- მახარაძე, ლომთაძე 1996.** მახარაძე გ. ლომთაძე გ. კოლხური კულტურის გავრცელება ყვირილის ხეობაში. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის ნარკვევები II. თბილისი 1996
- მახარაძე 1993.** მახარაძე გ. საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1993
- მახარაძე 1991.** მახარაძე გ. საბადურის გორის სტრატეგრაფია და საირხის ნაქალაქარის ისტორიის ძირითადი ეტაპები. თბილისი 1991
- მახარაძე, ბრაგვაძე 1990.** მახარაძე გ. ბრაგვაძე ზ. არქეოლოგიური გათხრები კარახტინში. „ძეგლის მეგობარი“ №1. თბილისი 1990
- მინდორაშვილი 2005.** მინდორაშვილი დ. არქეოლოგიური გათხრები ხევში. თბილისი. 2005
- მირიანაშვილი 1983.** მირიანაშვილი ნ. შიდა ქართლის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან. თბილისი 1983

- მიქელაძე 1985.** მიქელაძე თ. კოლხეთის ადრე რკინის ხანის სამაროვნები. თბილისი. 1985
- მიქელაძე 1978.** ძიებანი ძველი კოლხეთისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთი საქართველოს უძველესი მოსახლეობის ისტორიიდან. თბილისი 1978
- მიქელაძე 1978.** მიქელაძე თ. არქეოლოგიური კვლევა-ძიება რიონის ქვემო წელზე. თბილისი 1978
- მელიქიშვილი 1978.** ქართლის (იბერიის) მეფეთა სიებში არსებული ხარვეზის შესახებ. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბილისი 1978
- მელიქიშვილი 1970.** მელიქიშვილი გ. რომაელთა ლაშქრობა იბერიასა და კოლხეთში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები ტ. I თბილისი 1970
- მელიქიშვილი 1970.** მელიქიშვილი გ. საქართველო I-III საუკუნეებში. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები ტ. I. თბილისი 1970
- მელიქიშვილი 1970.** მელიქიშვილი გ. ახ.ნ. პირველი საუკუნეების ქართლის სოციალურ-ეკონომიკური და სახელმწიფოებრივი წყობილების საკითხები. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები I. თბილისი 1970
- მუსხელიშვილი 1993.** მუსხელიშვილი დ. ქართველთა თვითსახელწოდების ისტორიისათვის. საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი ქართული და უცხოური ტერმინოლოგია. თბილისი 1993
- მუსხელიშვილი 1980.** მუსხელიშვილი დ. საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები II. თბილისი 1980
- მცხეთა I. 1955.** არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1955
- ნადირაძე 1990.** ნადირაძე ჯ. საირხე საქართველოს უძველესი ქალაქი. თბილისი 1990
- ნადირაძე 1975.** ნადირაძე ჯ. ყვირილის ხეობის არქეოლოგიური ძეგლები. თბილისი 1975
- პაპუაშვილი 2003.** პაპუაშვილი რ. კოლხური ბრინჯაოს ექსპორტი. ძიებანი №12. თბილისი 2003
- პაპუაშვილი რ. ესებუა. ჯიქია. პაპუაშვილი ი. 2015.** პაპუაშვილი რ. ესებუა თ. ჯიქია ლ. პაპუაშვილი ი. ცაიშის სამაროვანი. თბილისი. 2015
- პლუტარქე 1975.** პლუტარქე, პომპეუსი. რჩეული ბიოგრაფიები. თბილისი 1975
- პროკოპი კესარიელი 1965.** პროკოპი კესარიელი, ომი გუთებთან. გეორგიკა II. თბილისი 1965

- რამიშვილი 1983.** რამიშვილი რ. ახალი ჟინვალის ნამოსახლარი და სამაროვანი 1971-73 წწ. განათხარის მიხედვით. ჟინვალი I. თბილისი 1983
- რამიშვილი 1978.** რამიშვილი რ. ერნოს ველი გვიანარმაზულ ხანაში. თბილისი 1978
- საგინაშვილი 2000.** საგინაშვილი მ. მინის სანელსაცხებლეების ოპლ-თუბების გავრცელება საქართველოში. „ძიებანი“ 5. თბილისი 2000
- საგინაშვილი. მახარაძე 1999.** საგინაშვილი მ. მახარაძე გ. აქემენიდური ხანის მინის ფილა საირხიდან. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ V. თბილისი 1999
- საგინაშვილი. გაგოშიძე 1973.** საგინაშვილი მ. გაგოშიძე ი. ალგეთის ფილა. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის „მაცნე“ ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №4. თბილისი 1973
- სადრაძე 2009.** სადრაძე ვ. ურეკის გვიანანტიკური ხანის ძეგლები. „იბერია-კოლხეთი“ №5. თბილისი 2009
- სახოკია 2012.** სახოკია მ. აქემენიდთა ძველსპარსული წარწერები. თბილისი 2012
- სილაქაძე. გიგაური 2017.** სილაქაძე დ. გიგაური პ. ტაბახმელას №4 სანგრის ისტორია და სანგარზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგების მნიშვნელობა <http://legionerebi.com/angarishi.html>
- სინაურიძე 1966.** სინაურიძე მ. აღმოსავლეთ საქართველოს ადრე ფეოდალური ხანის კერამიკა. მასალები საქართველოსა და კავკასიის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. I. თბილისი 1966
- უგრელიძე 1987.** უგრელიძე ნ. ადრეულ შუა საუკუნეთა ქართლში მინის წარმოების ისტორიისათვის. თბილისი 1987
- ურუშაძე 1964.** ურუშაძე აკ. ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში. თბილისი 1964
- ფუთურიძე 1959.** ფუთურიძე რ. დასავლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის II. თბილისი 1959
- ყაუხჩიშვილი 1976.** ყაუხჩიშვილი თ. საქართველოს ისტორიის ძველი ბერძნული წყაროები. თბილისი 1976
- ყაუხჩიშვილი 1958.** ყაუხჩიშვილი თ. სტრაბონის გეოგრაფია. თბილისი 1958
- ჭილაშვილი 1964.** ჭილაშვილი ლ. ნაქალაქარი ურბნისი, თბილისი 1964
- ჩიგოგიძე 1997.** ჩიგოგიძე ქ. იცქისის სამარხები. საქართველოს ხელოვნების სახელმწიფო მუზეუმის „ნარკვევები“ III. თბილისი 1997

- ჩხეიძე 1933.** ჩხეიძე ა. სამხედრო სკოლა. „მხედარი“ 13. პარიზი 1933
- ჭყონია 2013.** ჭყონია ა. ძველი კოლხეთის კონტაქტები აქემენიდურ სამყაროსთან (ოქროს სამაჯურები). „იბერია-კოლხეთი“ №9. თბილისი 2013
- ხარაბაძე 2002.** ხარაბაძე ს. გვიანანტიკური ხანის სამარხი ფერეთაძან. „ძიებანი“ №9. თბილისი 2002
- ხიმშიაშვილი 1992.** ხიმშიაშვილი კ. არმაზისხევის ანტიკური ხანის ნაგებობანი. „ლიტერატურა და ხელოვნება“. №1-2. თბილისი 1992
- ხორენაცი 1984.** მოვსეს ხორენაცი. სომხეთის ისტორია. თბილისი 1984
- ძიძიგური 2002.** ძიძიგური ლ. სამხრეთ კავკასიის მინათმოქმედების ისტორიისათვის. თბილისი 2002
- ქც. I. 1955.** ქართლის ცხოვრება. ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს.ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი 1955
- ქართული მწერლობა 1987.** ქართული მწერლობა. ტ. I. თბილისი 1987
- ცინცაძე 1964.** ცინცაძე ვ. კაცხის სვეტი. საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ტ. VII. თბილისი. 1964
- ციციშვილი 1977.** ციციშვილი ი. ბიჭვინთის საკულტო ნაგებობათა კომპლექსი. დიდი პიტიუნტი II. თბილისი 1977
- წერეთელი 1958.** წერეთელი გ. მცხეთის ბერძნული წარწერა ვესპასიანეს ხანისა. თბილისი 1958
- წერეთელი 1943.** წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა. ენიშკის მოამბე XIII. თბილისი 1943
- წერეთელი 1991.** საირხეში აღმოჩენილი საიუველირო ნაწარმის მხატვრული დამუშავების ზოგიერთი საკითხი. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია №3. თბილისი 1991
- ჩუბინიშვილი 1953.** ჩუბინიშვილი ტ. არქეოლოგიური ძეგლები „ციხურას“ მიდამოებიდან. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე, XVII. თბილისი 1953
- ჯაფარიძე 1987.** ჯაფარიძე ვ. ვარდციხის ნაქალაქარი. თბილისი 1987
- ჯაფარიძე 1999.** ჯაფარიძე ვ. ეგრისის მატერიალური კულტურა ახ.წ. I-VII საუკუნეებში. ავტორეფერატი ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად. თბილისი 1999
- ჯაფარიძე 1984.** ჯაფარიძე ვ. კლდეეთის სამაროვანი და დასვლეთ საქართველოს გვიანანტიკური ძეგლების შესწავლის ზოგიერთი საკითხი. „ძეგლის მეგობარი“ №68. თბილისი 1984

- ჯაფარიძე 1977.** ჯაფარიძე ვ. ძველი ვარციხე („ვარდიგორა“). „ძეგლის მეგობარი“. №46. თბილისი 1977
- ჯაფარიძე 2012.** ჯაფარიძე ო. მონანილეობდნენ თუ არა ქართველი ტომები ტროას ომში. საქართველოს არქეოლოგიის ძირითადი საკითხები. თბილისი 2012
- ჯიბლაძე 1997.** ჯიბლაძე ლ. კოლხეთის დაბლობის ბრინჯაოს ხანის ნამოსახლართა სტარტიგრაფია, ქრონოლოგია და პერიოდიზაცია. თბილისი 1997
- Bragvadze 2016.** Bragvadze Z. Colchis-Aegean Relations in the Middle Bronze Age. Aegean World And South Caucasus. Tbilisi. 2016
- Gagoshidze 2004.** Gagoshidze Iu. The Royal Palace of the First Century BC-First Century AD at Dedoplist Gora. "Journal of Georgian Archaeology." №1. Tbilisi 2004
- Gamkrelidze 1998.** Gamkrelidze G. Ein Rhyton mit Gotterdarstellung aus der Kolchis, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Band 30, Berlin, 1998, S. 211-219, 2 Abb.
- Gamkrelidze 2009.** Gamkrelidze G. Two Silver Rhytons From West Georgia – Colchis (Mtisdziri and Gomi), "Iberia-Colchis" N5. Published by National Museum of Georgia. Tbilisi 2009
- Kapanadze 2013.** Kapanadze N. Itskisi Fortress. იბერია-კოლხეთი №9. Tbilisi 2013
- Knaus. Gagoshidze. Babaev.** Knaus F. Gagoshidze Iu. Babaev I. A Persian Propyleion in Azerbaijan Excavations at Karacamirli. <http://www.pontos.dk/publications/books/bss-11-files/bss-11-knauss>
- Lordkipanidze 1996.** Lordkipanidze O. Vani Ein Antikes Religioses Zentrum Im Lande Des Goldenen Vlieses (Kolchis). Mainz. 1996
- Hartner 1965.** Hartner W. The Earliest History of the Constellations in the Near East and the Lion-Bull Combat, JNES, XXIV, 1965. №1-2.
- Tschubinasvili 1925.** Tschubinasvili G. Der Fund Von Sargveshi. Известия Кавказского историко-археологического института. III. Тифлиς 1925
- Tsotselia M. 2003.** Tsotselia M. Seal Of Sasanian Period From The Village Gvankiti. „საისტორიო ვერტიკალები“ №3. თბილისი 2003
- Richthofen 1908.** Richthofen F. Vorlesungen über allgemeine Siedlungs-und Verkehrsgeographie. Berlin 1908
- Rex Gestae Divi Augusti.** Завещание Императора Августа. Источники по истории древнего Рима. Издатель М. А. Бокшанин. Москва 1984
- Stronach 1973.** Stronach D. Pasagradæ. A report on the excavations conducted by the British Institute of Persian Studies from 1961 to 1963. Oxford 1973

Бабаев И. Гагошидзе Ю. Кнаусс Ф. Раскопки дворцовых зданий ахеменидского времени вблизи селения Гараджамирли Шамкирского района “Азербайджан – страна, связывающая восток и запад. Обмен знаниями и технологиями в период «первой глобализации» VII-IV тыс. до н. э.” Баку 2009

Барамидзе М. Пичорское поселение. Материалы международного симпозиума по древней истории Причерноморья. V. Тбилиси 1990

Барцева Т. Б. Вознесенская Г. А. Черных Е. Н. Металь Черняховской Культуры. Москва 1972

Брагвадзе З. Иран при Ахеменидах и Древняя Колхида. “Культуры Степной Эвразии и Их Взаимодействие с Древними Цивилизациями”. Санкт-Петербург 2012

Брагвадзе З. Церетели М. Саирхе – Религиозный Центр Древней Колхиды. “Археология” № 4. Київ 1997

Бокшанин А.Г. Парфия и Рим. ч.II. Москва 1966

Болтунова А. Первобытно-общинный строй и древнейшие государства на территории СССР. Очерки Истории СССР. Москва 1965

Воронов Ю. Н. Вазнюк А. С. Юшин В. А. Апуштинский могильник IV-VI вв. н. э. в Абхазии. Советская Археология № 1. Москва 1970

Гамкрелидзе Г. К Археологии долины Фазиса. Тбилиси 1992

Гамкрелидзе Т. Иванов В. Индоевропейский язык и Индоевропейцы. Тбилиси 1984

Гогадзе Е. К вопросу о хронологии и периодизации памятников колхидской культуры. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე. XXXVII – თბილისი 1984

Гордезиани Р. Проблемы Гомеровского Эпоса. Тбилиси 1978

Гумбольдт А. Пространство – Опыт физического описания мира. Москва 1851

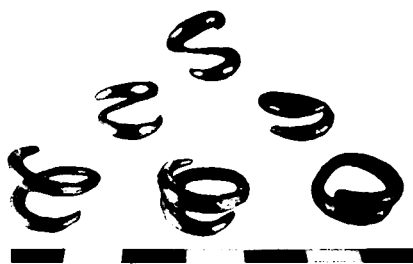
Джапаридзе В. М. Некоторые Памятники Восточной Колхиды Античной Эпохи. Материалы международного симпозиума по древней истории Причерноморья. V. Тбилиси 1990

Иващенко М. М. Самтаврские погребения первых трех веков н. э. მცხეთა III. თბილისი 1980

Качаравა Д. Д. Город Гиенос в античную эпоху. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси 1973

1

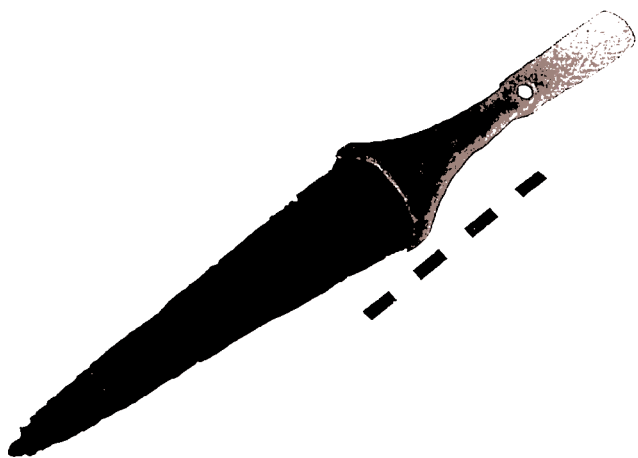
2

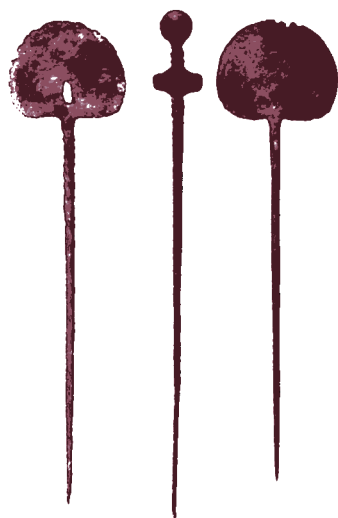
3

4

5

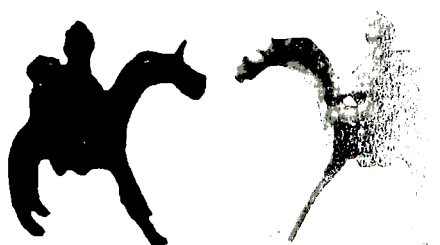
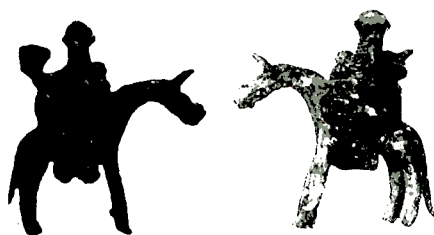
6

7

8

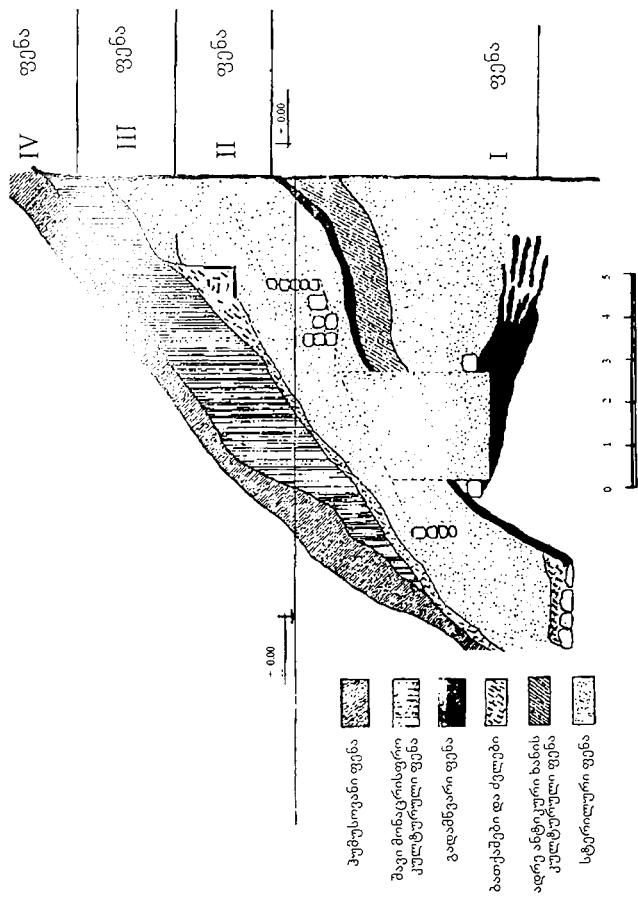
9

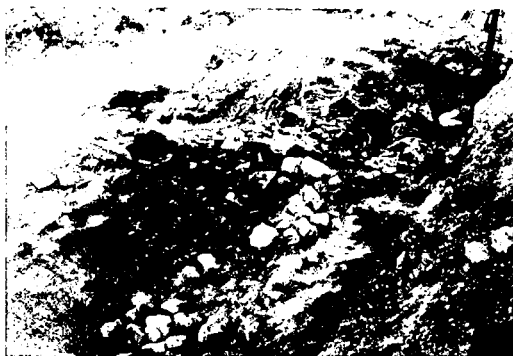
10

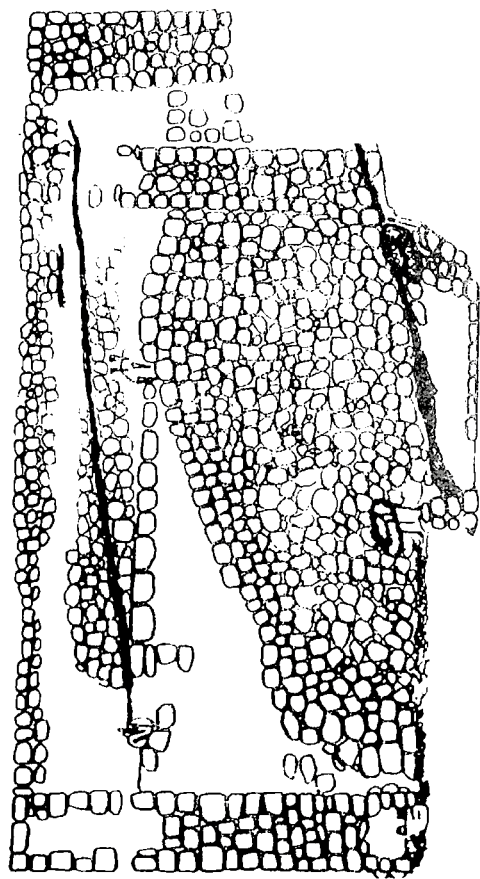
15

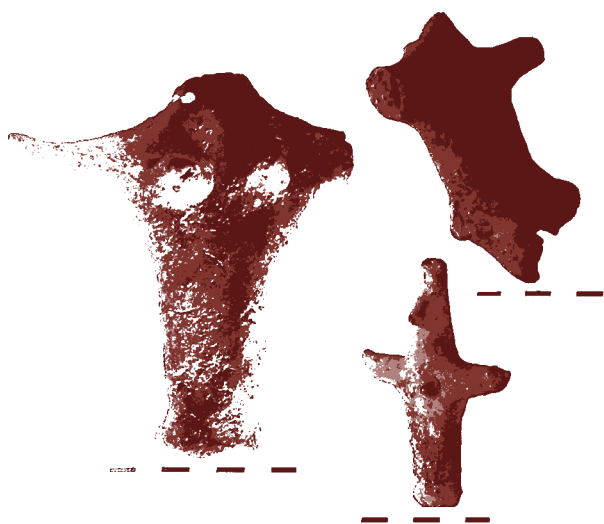

16

17

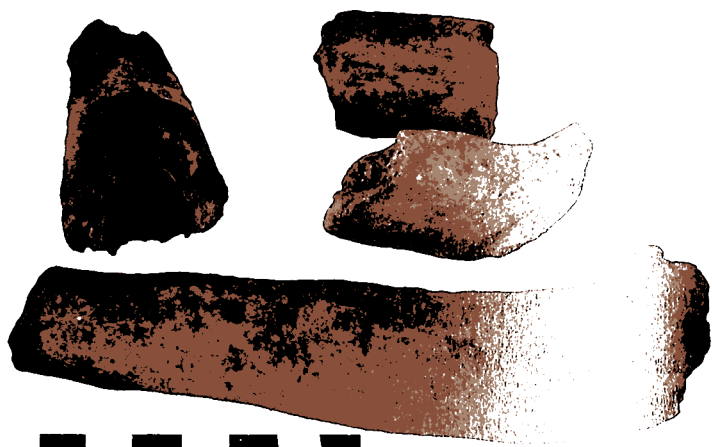

19

20

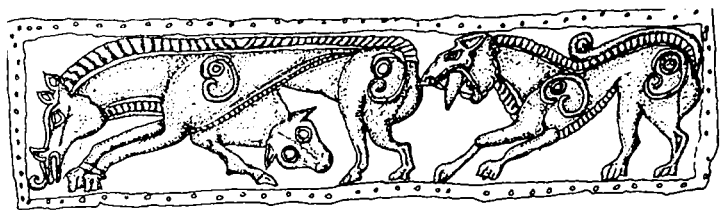
21

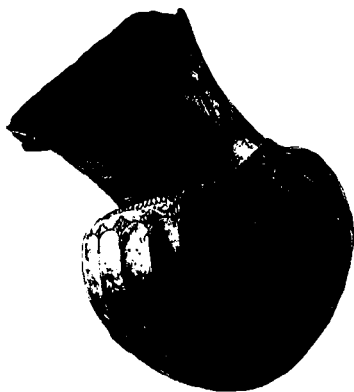
22

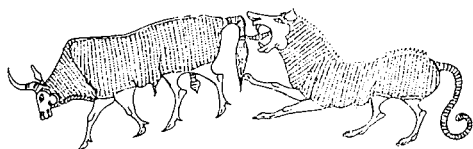
23

24

25

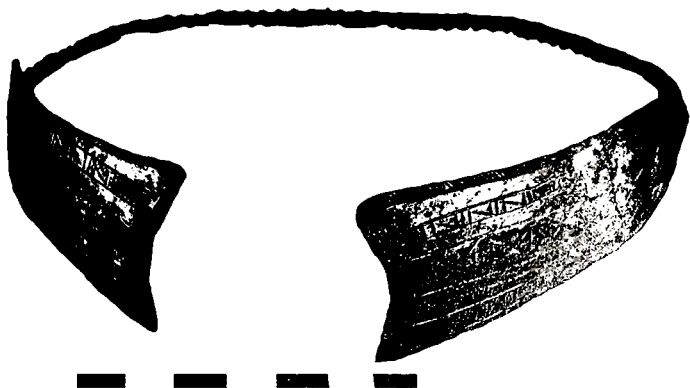
26

27

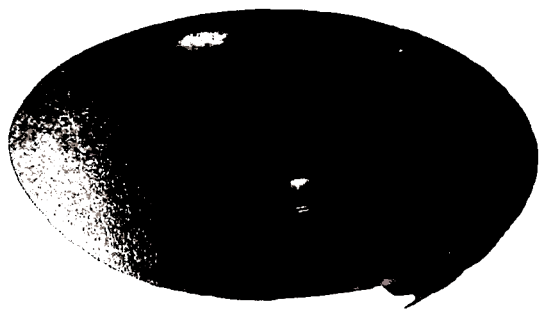
28

29

30

31

32

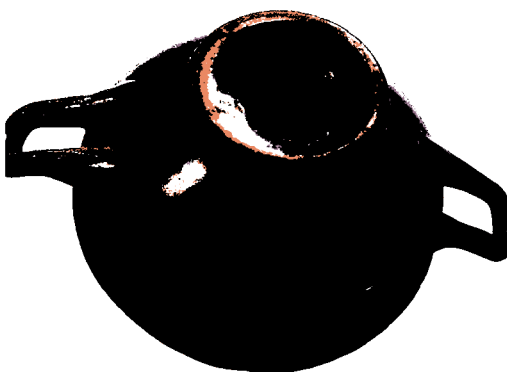
33

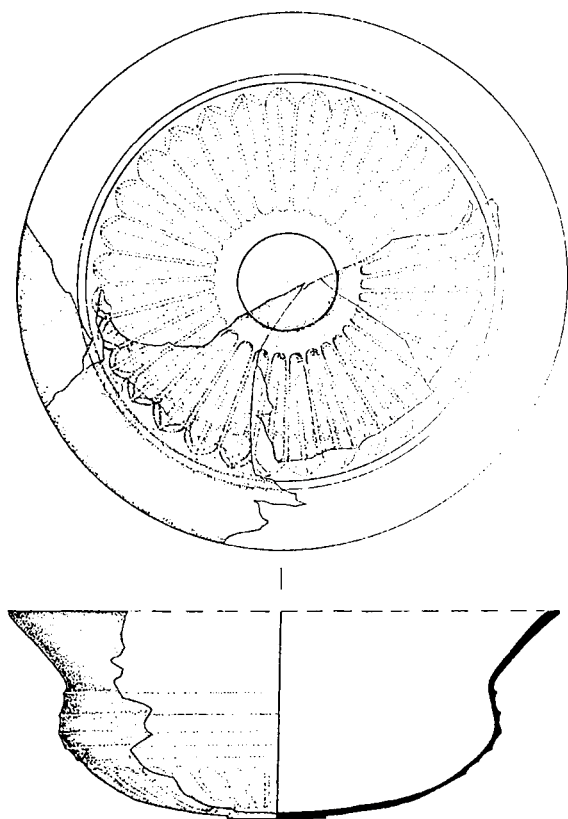
34

35

36

38

39

40

41

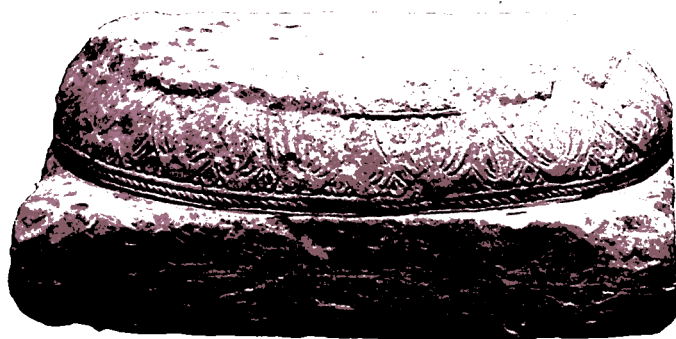
42

43

44

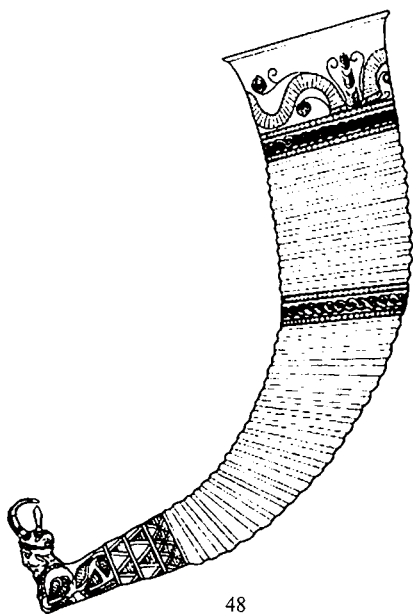
45

46

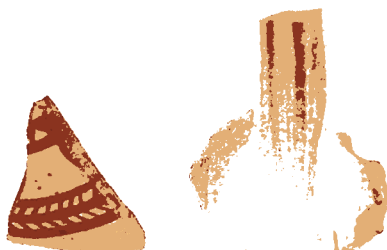
47

48

1

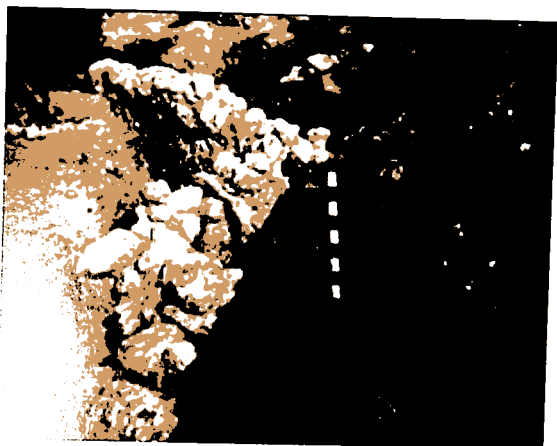
2

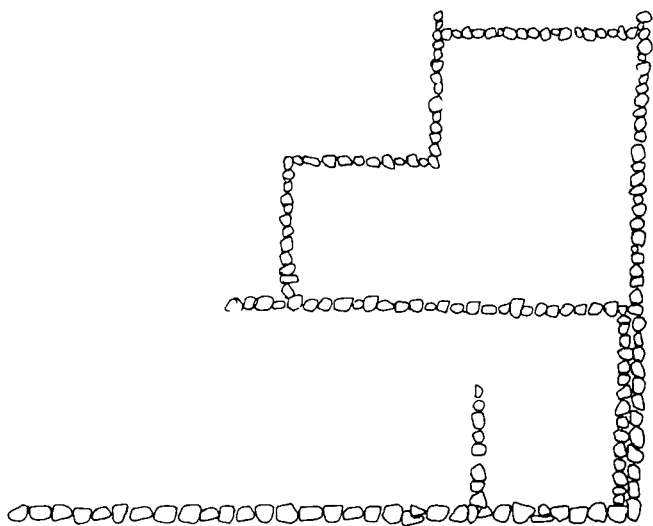
3

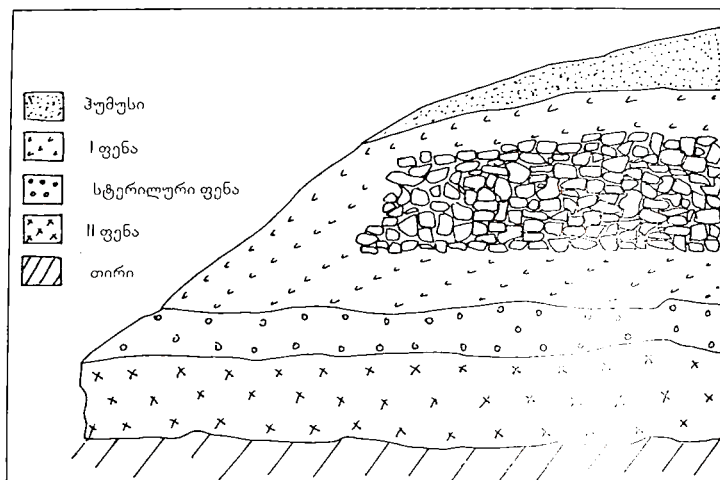
4

52

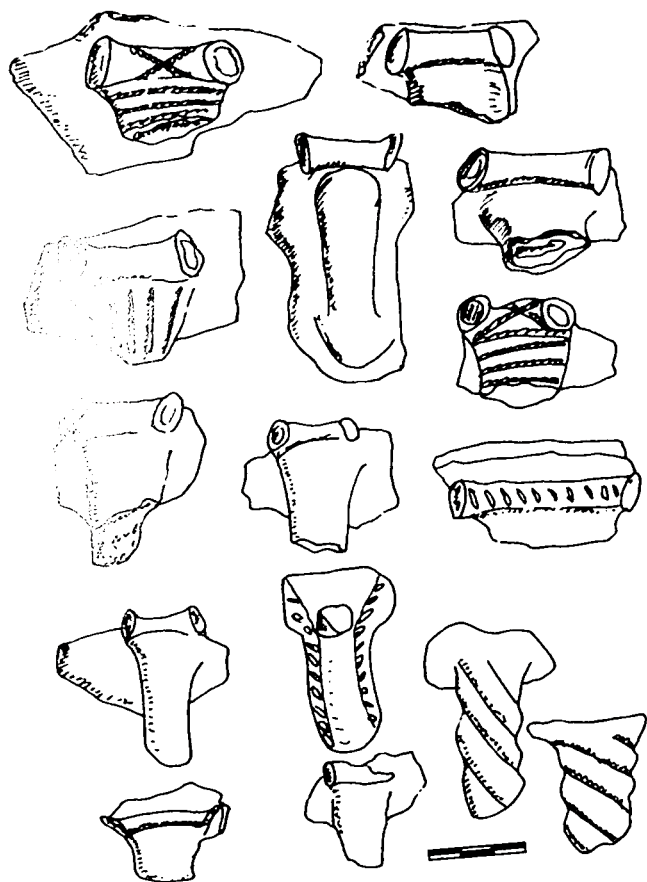
53

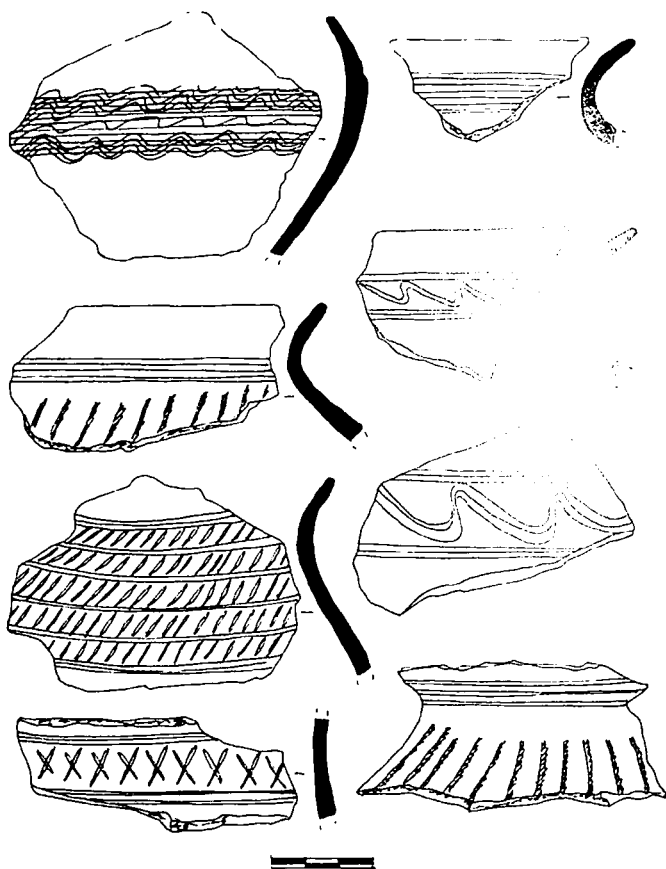

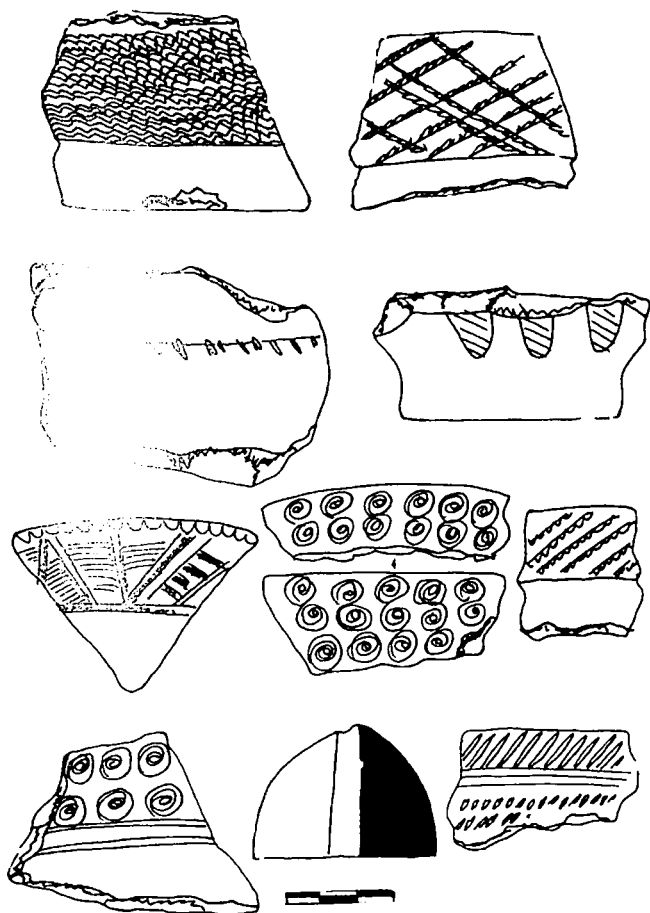
54

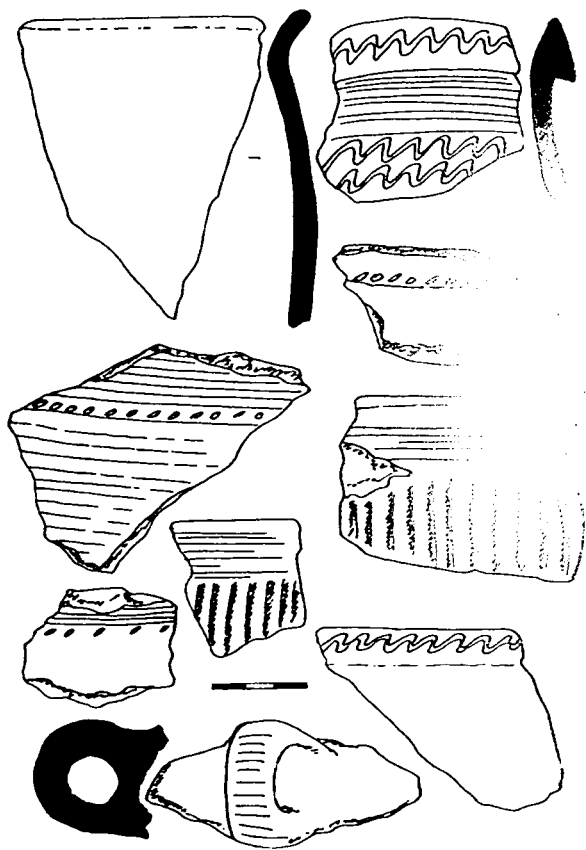

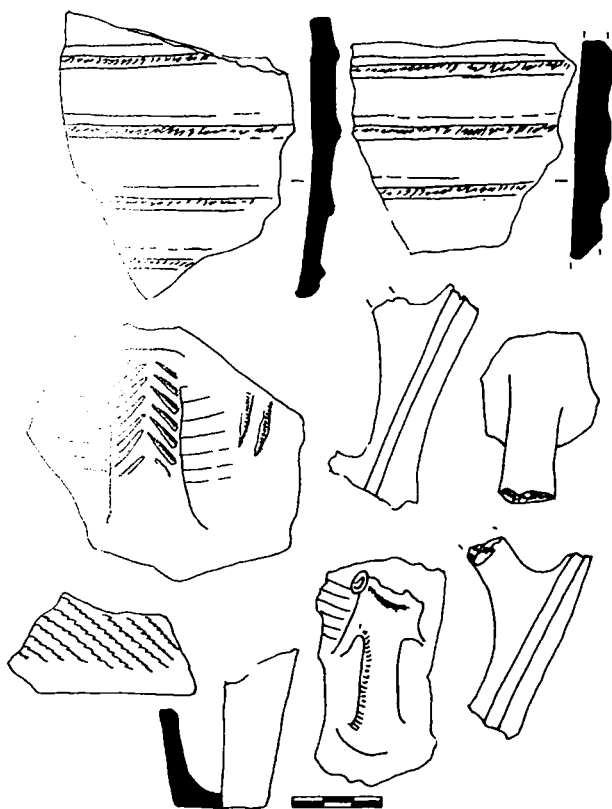
55

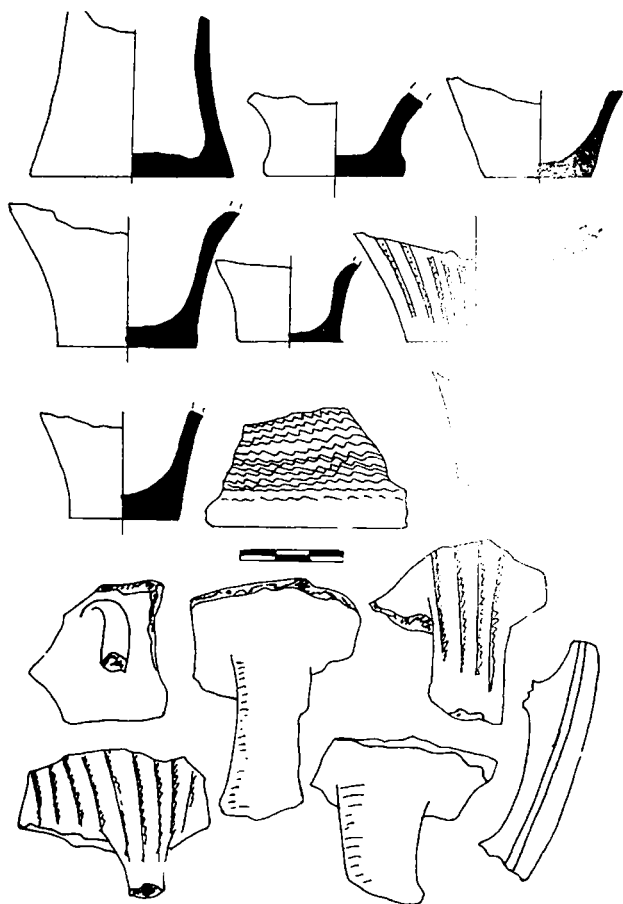

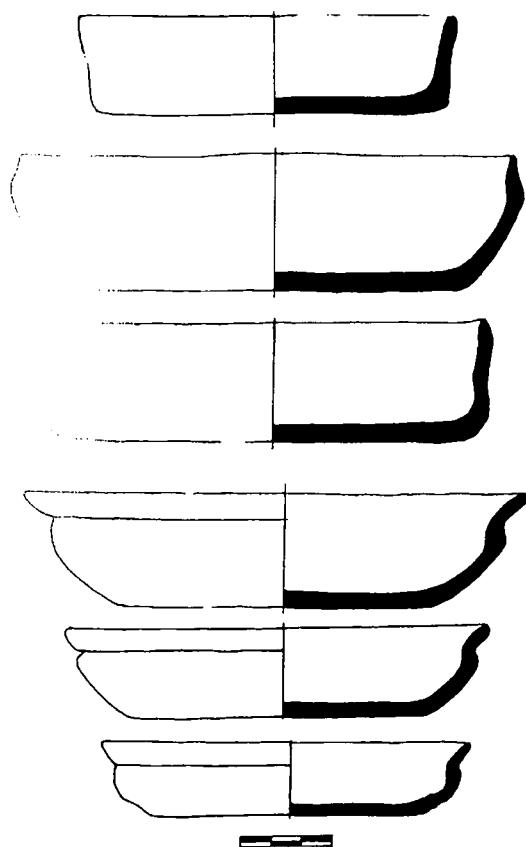

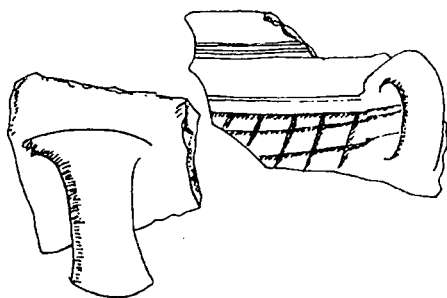
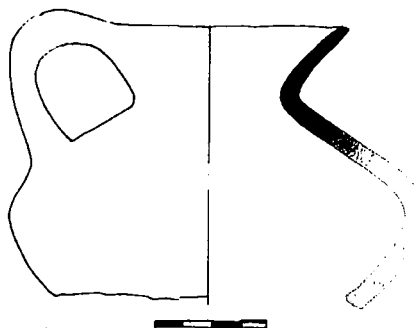

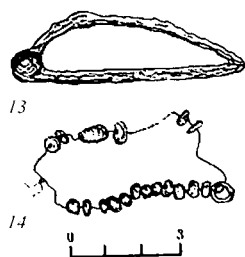
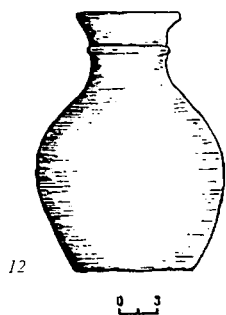
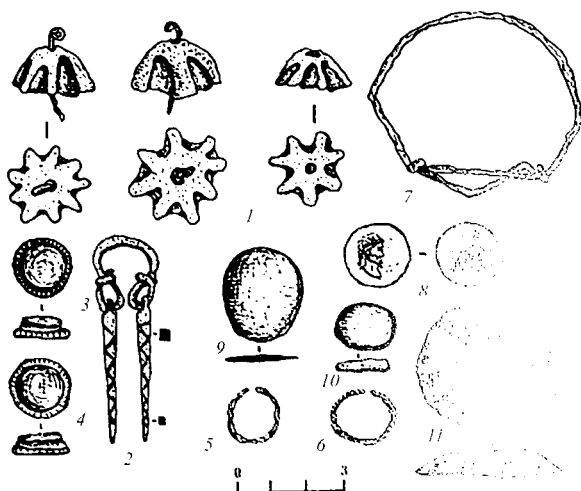

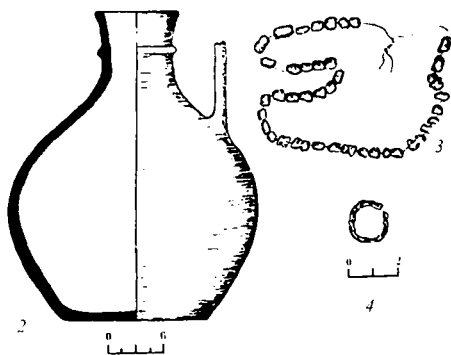
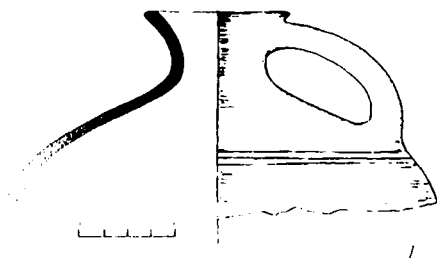

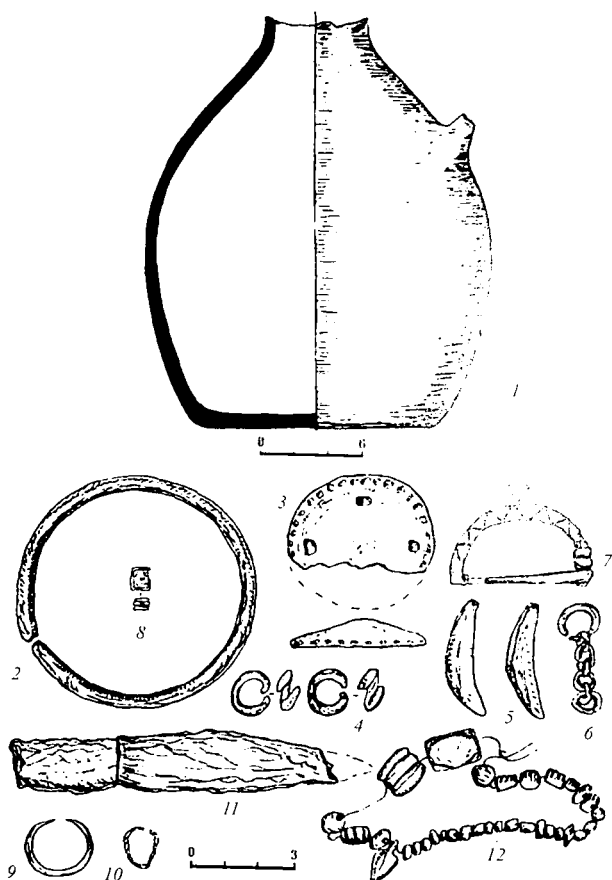

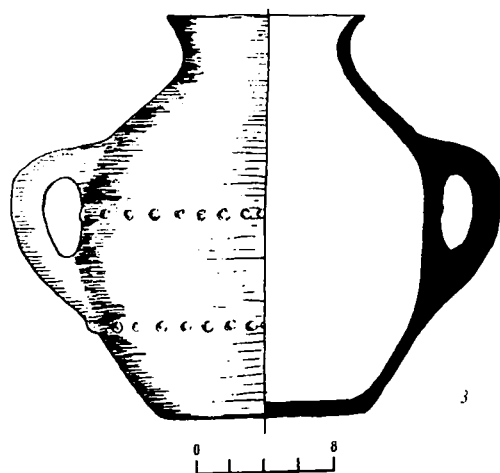
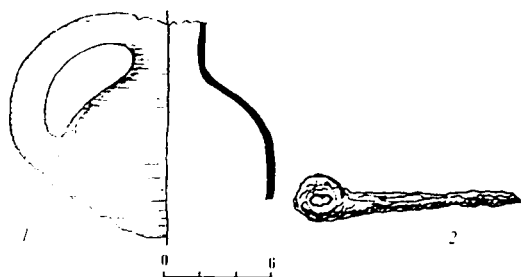

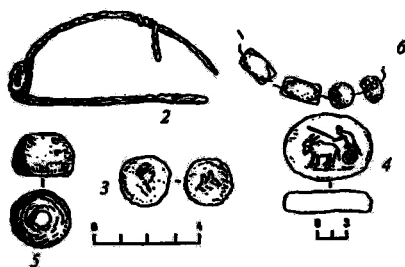
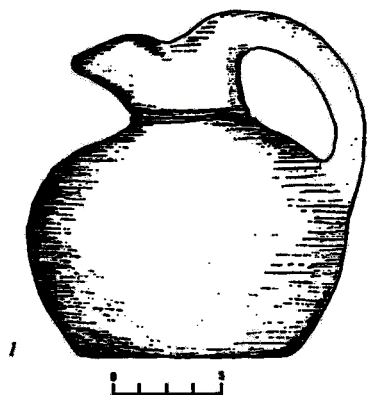

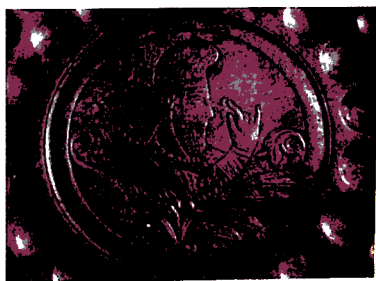
70

72

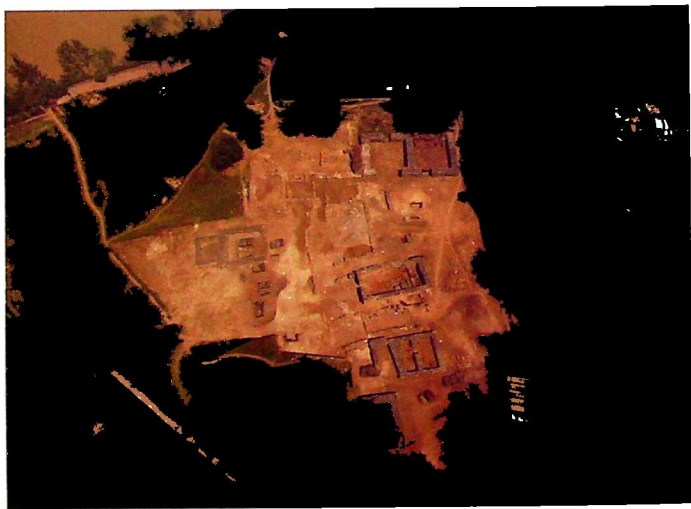
71

73

74

75

76

77

78

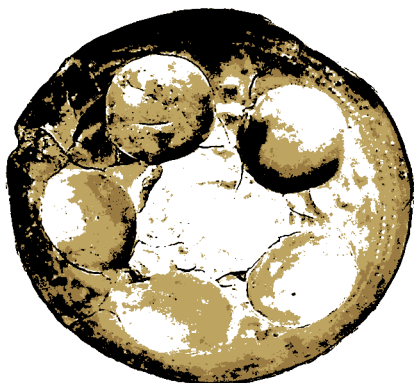

79

80

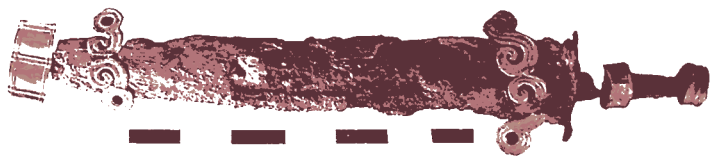
81

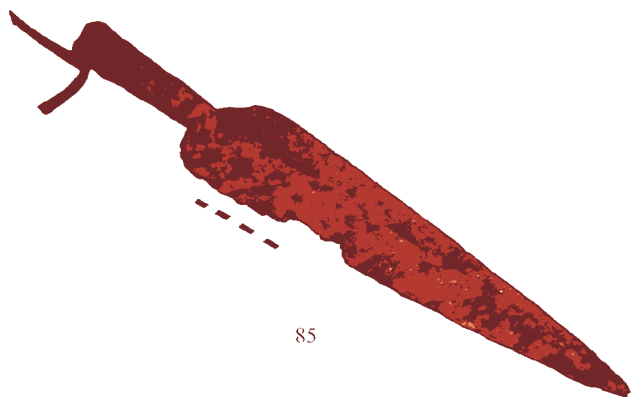
82

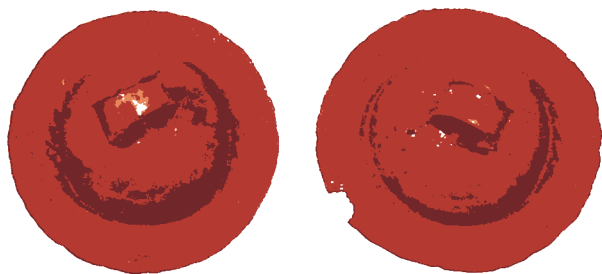
83

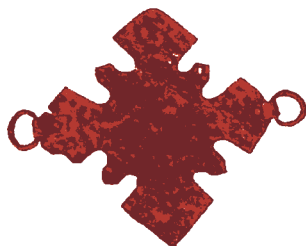
84

85

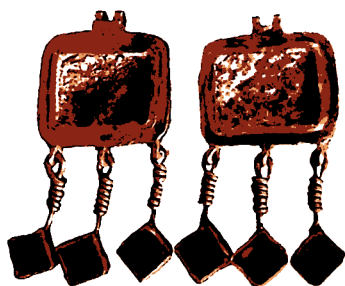
86

87

88

89

90

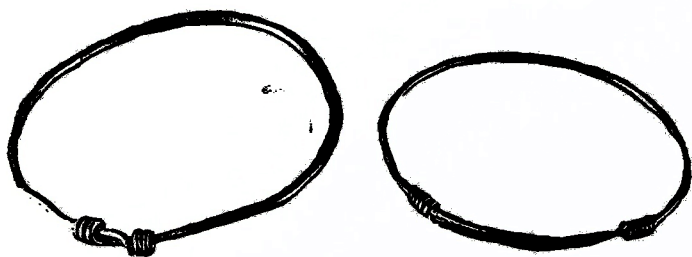
91

92

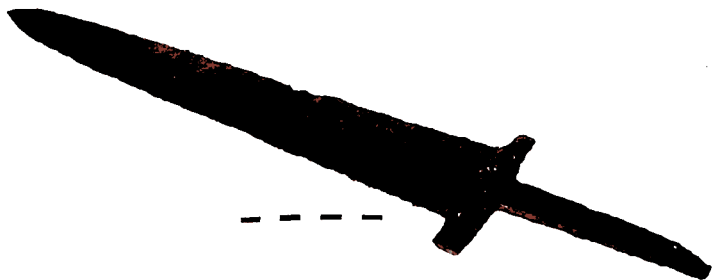
93

94

95

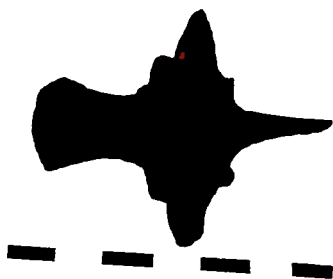
96

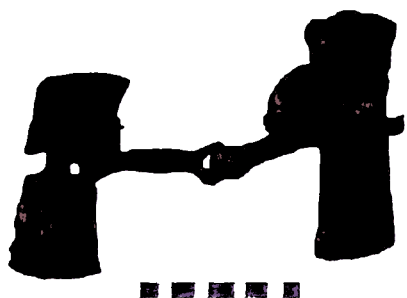
97

98

99

100

101

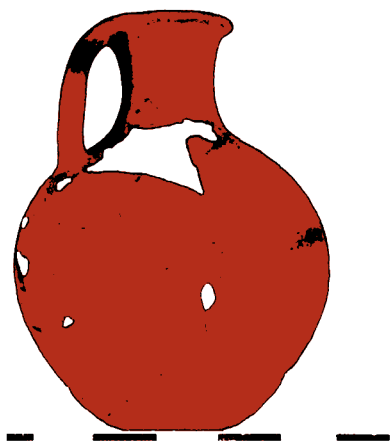
102

103

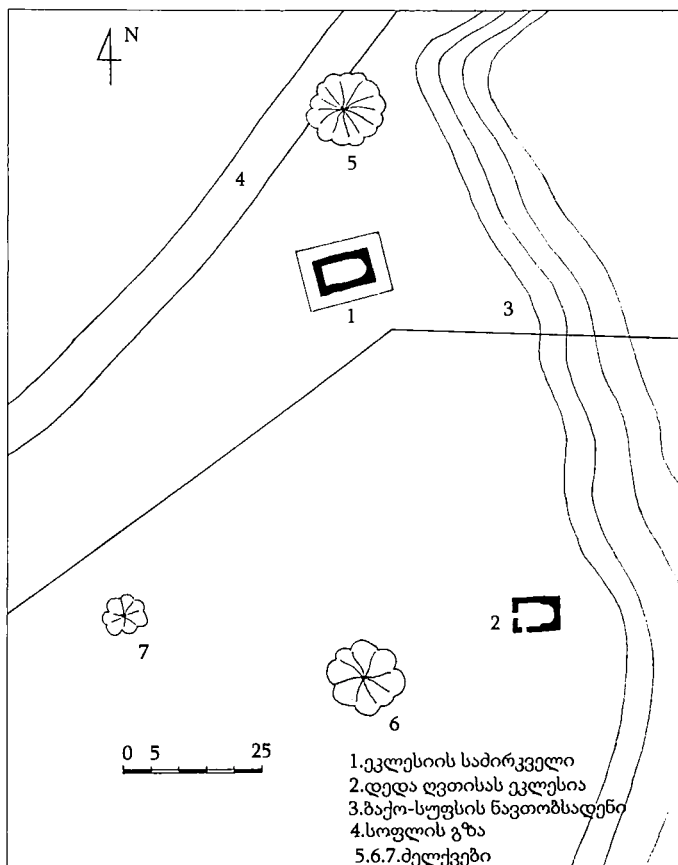
104

105

106

ჰუმუსი

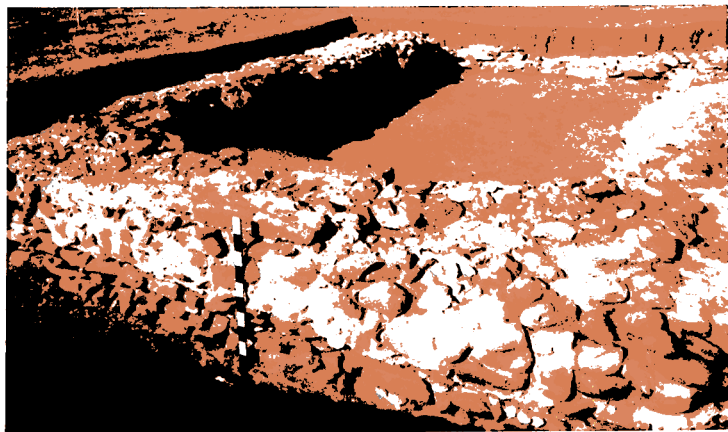
სტერილური ფენა

I ფენა

II ფენა

108

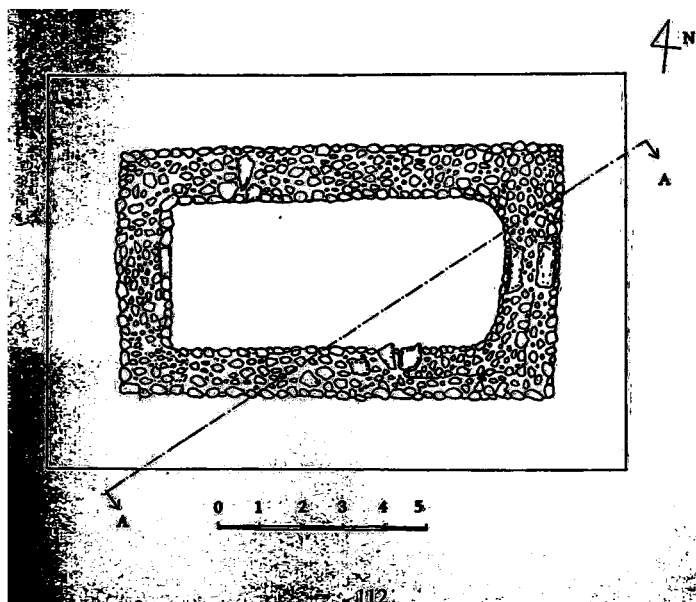
109

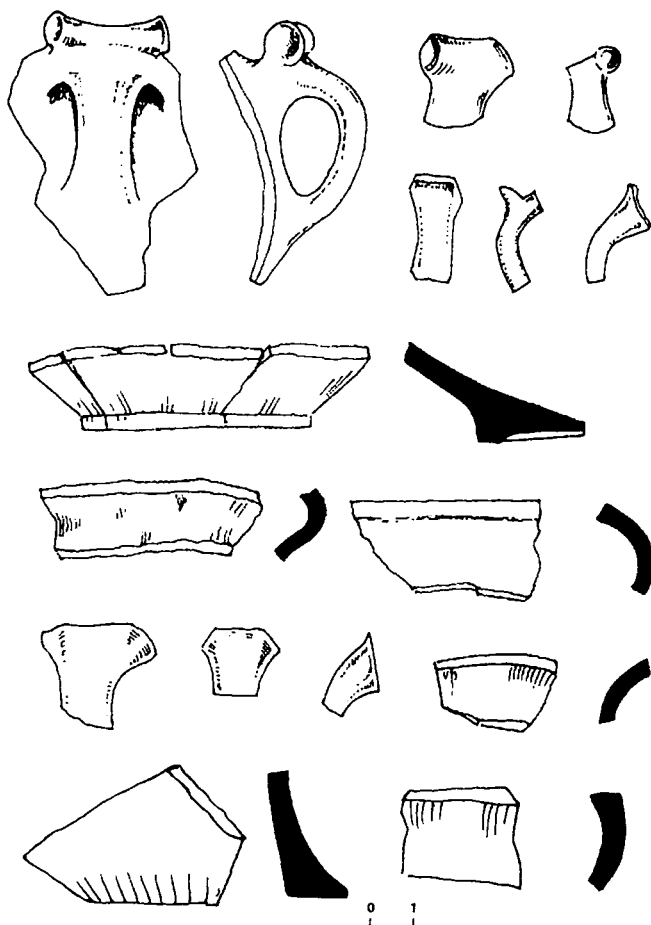

110

111

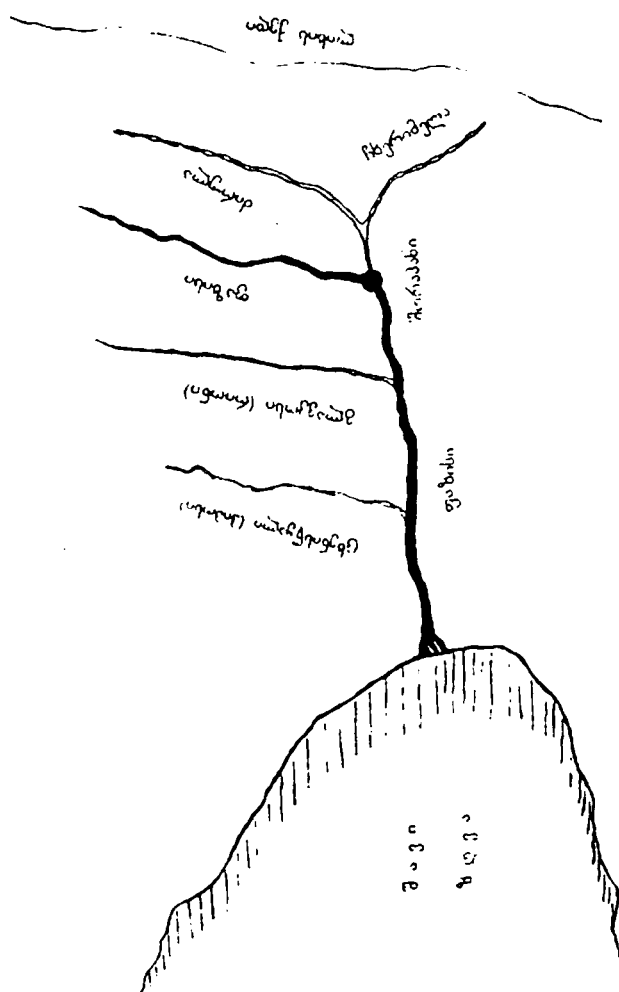

0 1

114

115

118

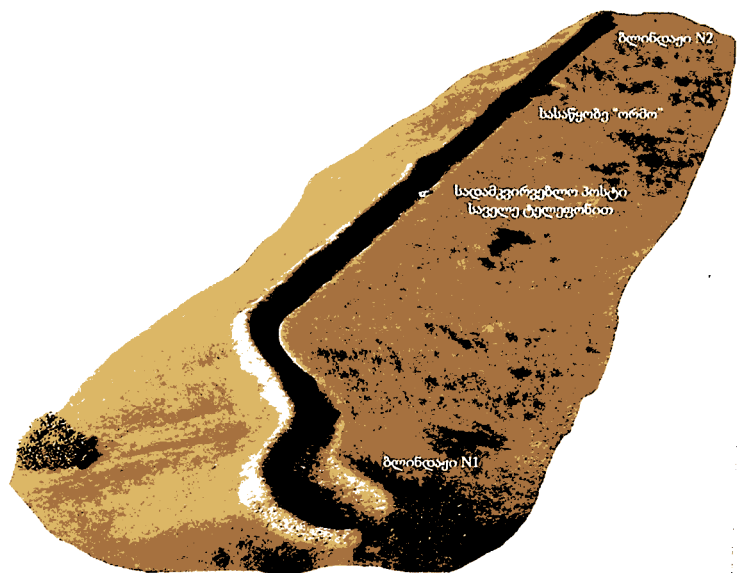
119

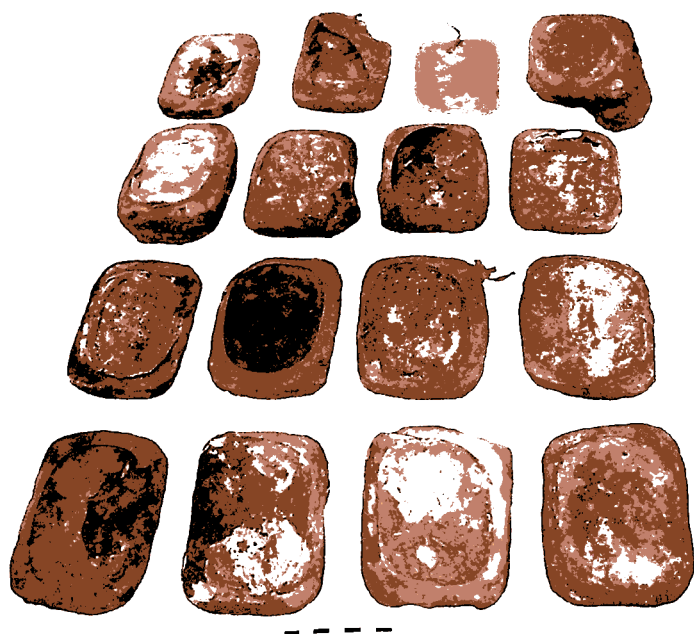

120

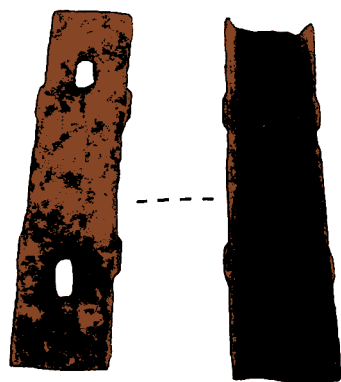

121

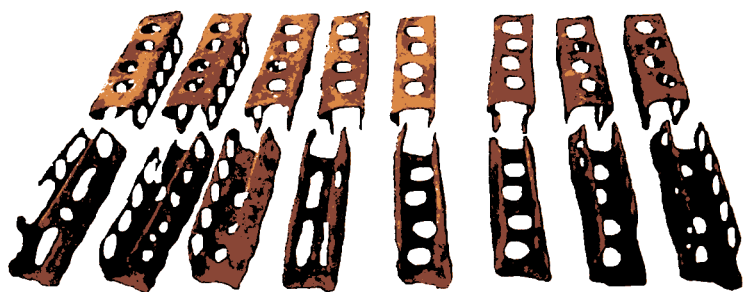

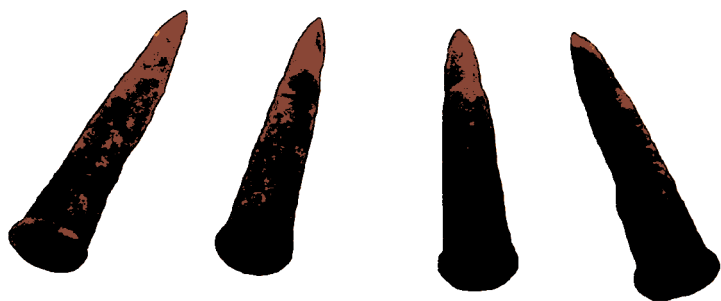
123

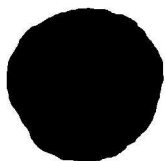
124

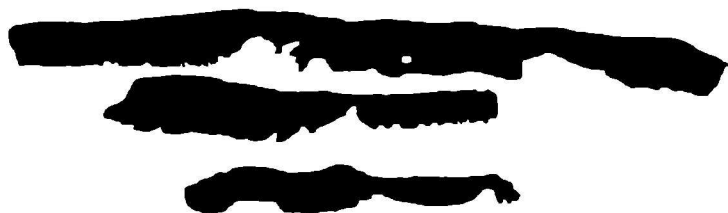
125

126

127

128

- Куфтин Б. А.** Маршрутная Экспедиция в бассейны рек Лиахви, Проне, Квирилы среднего Риони в 1951 году. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე XXX-V. თბილისი 1974
- Куфтин Б. Н.** Материалы к археологии Колхиды. Т. II. Тбилиси 1950
- Латышев В. В.** Сведения древних писателей о Скифии и Кавказе. Вестник Древней Истории № 4. Москва 1947
- Леквинадзе В. А.** О постройках Юстиниана в Западной Грузии. Византийский Временник. т. 34. Москва 1963
- Ломоური Н. Ю.** К вопросу о методике использования некоторых античных и грузинских источников по истории древней Грузии. Источниковедческие Разыскания. Тбилиси 1985
- Ломоური Н. Ю.** Грузино-Римские взаимоотношения. Тбилиси 1978
- Лорткипанидзе Г.** Колхида в VI-II вв. до н. э. Тбилиси. 1975
- Лордкипанидзе О. Д.** Городище Вани в общем колхидском контексте. "Причерноморье в VIII-VII вв. до н. э." Тбилиси 1990
- Лордкипанидзе О. Д.** Наследие древней Грузии. Тбилиси 1989
- Лордкипанидзе О. Д.** Вани в IV-II вв. до н. э. Причерноморье в эпоху эллинизма. Тбилиси 1985
- Меликишвили Г. К.** Истории Древней Грузии. Тбилиси 1959
- Микеладзе Т. Мигдисова Н. Папуашвили Р.** Колхидская Экспедиция. Полевые археологические исследования в 1987 году. Тбилиси 1995
- Микеладзе Т.** Археология Колхиды. Тбилиси 1990
- Микеладзе Т. Хахутаишвили Д.** Древнеколхское поселение Намчедური. Тбилиси 1985
- Микеладзе Т. Барамидзе М.** О некоторых итогах полевых исследований в зонах новостроек. Археологические исследования на новостройках Грузинской ССР. Тбилиси 1976
- Муравьев Н. С.** Страбон XI.3.2. Ханес. Роитикес. Сандобанис. Реки античной Колхиды. Причерноморье в эпоху Эллинизма. Тбилиси 1985
- Мухелишвили Д. Л.** Некоторые Проблемы Источниковедческой Критики Грузинских Средновековых Источников. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე. ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის და ხელოვნების ისტორიის სერია № 3. თბილისი 1985
- Нариманишвили Г.** Керамика Картли V-I вв. до н. э. Тбилиси 1991

- Нелюбин Л. Л.** Иллюстрированный военно-технический словарь. Москва 2013
- Немсадзе Г.** Погребение Иберийской знати из Згудери. Краткие сообщения Института Археологии № 151. Москва 1977
- Придик Е.** Новые Кавказские Клады. Материалы Археологии Кавказа. Санкт-Петербург 1914
- Сергеев Б.** История Древней Греции. Москва 1948
- Техов Б. В.** Материальная культура населения среднего течения реки Большой Лиахви в I-VIII вв. Тбилиси 1985
- Трапш М. М.** Древний Сухуми. Труды. Т. 2. Сухуми 1974
- Тревер К. Луконин В.** Сасанидское серебро. Москва 1987
- Толордава В.** Культовый комплекс из Вани VIII-VII вв. до н. э. Причерноморье в VIII-VII вв. до н. э. Тбилиси 1990
- Уварова П. С.** Могильники Северного Кавказа. Материалы Археологии Кавказа. т. 8. Санкт Петербург 1900
- Церетели Г.** Эпиграфические находки в Мцхета – древней столице Грузии. Вестник Древней Истории № 2. Москва 1948
- Хачатрян Ж. Д.** Античный некрополь. Гарни. V. Ереван 1976
- Хенинг Р.** Неведомые земли. Москва 1961
- Хоштария Н. В.** Археологические исследование Уреки. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის I. თბილისი 1955
- Хоштария Н. В.** Чкороцку-могильник с трупосожжением (захоронения в урнах). მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის II. თბილისი 1941

საქიჯელები

გეოგრაფიული სახელები

აზერბაიჯანი 50, 77
ალბანეთი 68-70, 77
ალგეთი 43, 267
ამირანის გორა 52
ანაკლია 118
ანატოლია 15
არაქსი 65, 107
არგეთი 57, 61-63, 72-74, 76, 83, 87, 88, 97, 104, 105, 114
არმაზისხევი 54, 81, 85-88, 93-95, 97-105, 113, 146
არმენია 65, 73, 106, 107
ატრაპატაკანი 69
ატროპატენა 70, 77
აფხაზეთი 57-59, 80, 120, 129
აფშერონი 77
აჩანდარა 24
ახალგორი 45
ახალი ჟინეალი 95, 96
ახალციხე 52
აქციუმი 80
აჭარა 74, 75
ალაიანი 128

ბაგინეთი 81, 99
ბაქო 133
ბეჰისტუნი 39, 40
ბიზანტია 19, 59, 73, 75, 106, 110, 135, 136

ბიჭვინთა 135
ბრილი 12, 52
ბოასი 109, 110
ბორი 109, 110

გაგიდა 12, 147
გარნი 138
გველეთი 138
გლავეოსი 106-108
გუდაუთა 24
გურია 74, 75

დაბლაგომი 25, 43, 120, 121, 140
დარდანელის სრუტე 20
დედოფლის გორა 72, 73, 103, 104
დედოფლის მინდორი 81
დიმნას ციხე 71-73
დღევაბა 122

ეგეოსი 11-13, 15-20, 52
ეგვიპტე 36, 70, 79
ეგრისი 56, 57, 59, 60-64, 106, 110, 135, 136
ეგრისწყალი 57
ერგეტა 121

ვანი 122
ვარდიგორა 118
ვარციხე 108, 109
ვაშნარი 75, 138

ზღუდერი 85, 90, 95, 98, 128

თაკვერი 87
 თბილისი 57, 58, 141, 142, 145
 თერჯოლა 116, 117, 120, 133
 თოდაძის ციხე 116
 თურქეთი 13, 15

 იბერია 116, 262-264, 267, 268
 ითხვისი 25, 32-34, 40, 53, 102
 იმერეთი 27, 45, 53, 75, 83-85, 87-92,
 97, 110-112, 114, 116-119, 121, 127,
 129-131, 135, 137, 138
 ირანი 13, 27, 28, 37, 39, 40, 42-50, 88,
 96, 119, 135, 136, 139
 იტალია 15
 იცქისი 84, 115, 116

 კადეში 12, 20
 კაეკასია 13, 48-50, 69, 70-72, 77-81, 86,
 90, 96, 129, 138
 კაეკასიონი 48, 49
 კასპი 89
 კასპიის ზღვა 73
 კარა 48, 69, 84, 87, 136
 კარკა 40
 კარახტინი 24
 კაცხი 135
 კინტრიში 75
 კლდეეთი 54, 113, 126
 კოდისწყარო 23, 24
 კოლხეთი 55, 59-61, 63-65, 72-76, 83,
 86, 106-109, 118, 119, 121, 126, 130,
 131, 140, 149
 კორტების გორა 117-119, 121, 123, 127,
 129
 კოჯორი 141, 145

 ლაზიკა 59, 74, 75, 110
 ლეჩხუმი 87
 ლიხი 61, 62, 72, 75, 119, 120
 ლომინაური 28, 76

მაგრანეთი 85
 მაკა 40
 მარნიგორა 84, 137
 მესხეთი 40, 45,
 მთისძირი 25, 34, 46, 63, 118, 120, 140,
 148
 მოდინახე 12, 25, 32, 33, 51-54, 63, 84-
 90, 95, 96, 112-114, 116, 120, 127,
 131, 138, 140, 147, 149, 150
 მტკვარი მტკვარ-არაქსია ორივეგან
 51, 112
 მუხურჩა 14, 120-122, 140, 147
 მცირე აზია 15, 20, 86
 მცხეთა 60, 81, 84, 85, 90, 94, 99-104,
 129, 138

 ნავარძეთი 116
 ნამჭედური 120, 121, 140
 ნატანები 75, 76
 ნაოხვამუ 118
 ნაჩერქეზევი 52
 ნიგეზიანი 121, 122, 140
 ნიგოზეთი 116
 ნოსირი 120, 121, 140
 ნოქალაქევი 135, 137

 ოსმალეთი 141
 ოჩამჩირე 138
 ოქონის გორა 116

 პალური 122
 პართია 65, 69-71, 77-80
 პასაგრაღე 45
 პატრიკეთი 118
 პო 14
 პონტო 65, 66, 68, 83, 86

 რაჭა 87, 90, 108, 117, 119
 რგანი 84, 88-91, 127, 128, 130-132, 138,
 140, 150
 რიონი 59, 62, 63, 74, 106-110, 119

რომი 65-72, 74, 77-81, 83, 96

რუსეთი 141, 142, 144, 145

რუსთავი 137, 138

საბერძნეთი 15

საბადურის გორა 23, 24, 27, 29, 30, 32,
34-37, 46, 63, 120, 140, 147

საგვარჯილე 127

საზანო 118

საირხე 18, 21-37, 42-47, 49, 50, 53, 63, 76,
83, 84, 102, 116, 120, 137, 140, 147, 148

სამადლო 72

სამთავრო 54, 63, 64, 113, 127

სამოსი 13, 14, 147

სანქტ-პეტერბურგი 93, 144

სარაქე 109

სარაპანისი 109

სარგვეში 88, 150

საჩხერე 51, 52, 73, 83, 84, 88, 107, 115

სახოველი 24

საქართველო 12, 13, 21, 22, 25, 29, 33,
39, 40, 41, 43-45, 49-53, 55-59, 61-
64, 74-76, 78, 80, 83-85, 88-91, 93,
94, 99, 102, 106, 107, 109, 112-114,
116, 117, 119-122, 126-132, 135,
137-142, 145, 146

სეფიეთი 135

სვერი 112, 114, 115, 131

სიმაგრე 118

სკანდა 73, 136

სომხეთი 13, 66, 69, 70, 71, 77-80, 107,
138

სოხუმი 138

სოღანლული 142

სტირფაზი 137, 138

სუზა 45

სუფსა 75, 76, 133

ტაბახმელა 141, 142, 144-146, 151

ტროა 12, 19, 20

ურბნისი 54, 85, 90, 91, 95, 96, 113, 137,
138, 139

ურეკი 14, 74-76, 121, 122, 128, 140, 147

ფაზისი 74, 106-110, 151

ფერეთა 127

ფიზორი 120, 140

ფიჭვნარი 45, 148

ფრიქსეპოლისი 18

ქართლი 27, 29, 30, 33, 44, 45, 48, 56-69,
71-73, 75-85, 87, 89-91, 93, 94, 96,
98, 100, 101, 103, 104, 114-116, 122,
129, 135, 136, 143

ქუთაისი 57, 110, 123, 135, 137

ლართისკარი 81

ლეღისპირი 23

ლევანკითი 120, 133, 135-140, 150, 151

ყარაჯამირლი 50

ყვირილა 22, 28, 33, 51, 53, 54, 63, 73,
83, 84, 88, 90, 106-110, 113, 116, 119,
121, 122, 130

ყვირილის ხეობა 22, 28, 33, 51, 53,
54, 63, 73, 83, 84, 88, 90, 107, 113,
116, 121, 122, 130

შავი ზღვა 12, 15, 19, 20, 65, 73, 119

შავიზღვისპირეთი 11, 15, 20, 63

შორაპაპანი 72, 73, 76, 81, 106-109, 136

შუამდინარეთი 42, 69

ჩხარი 116, 120, 126, 128, 129

ჩხერიმელა 73, 106, 107, 108

ჩხორონყუ 127, 128

ცაიში 147

ცარცის გორა 52

ციხისძირი 135, 138

ციხე გოჯი 62

ცხენისწყალი 107, 108

ძალისა 81, 90
ძირულა 73, 88, 106, 108, 109
ძვერი 117-123, 126, 127, 129, 149

ნებელდა 138
ნინსოფლის ციხე 84
ნინამური 72
წყაროსთავის გორა 24, 27, 63, 76

ჭანეთი 110
ჭიათურა 73, 83, 84, 88, 114, 115, 130
ჭოროხი 65, 74, 107, 110

ხარაგაული 73
ხეთების იმპერია 11, 20
ხმელთაშუა ზღვისპირეთი 16

ჯიეითი 88, 89, 131, 138

პელესპონტი 20
პიპოსი 106-108

პირთა სახელეები

აიეტი 19, 64
ალექსანდრე მაკედონელი 42, 56
ამირანაშვილი შ. 51, 102, 115, 117, 130
ანდრონიკაშვილი ა. 142
ანტონიუსი 69, 70, 77, 79, 80
აპიანე 65, 66, 68, 83
აპოლონიოს როდოსელი 19
არდაშირი 102
არისტარქე 74
არმაზი 44
არმაზესი 94, 102, 105
არტაგი 65-67
არტავაზდი 69, 70, 77, 79
არტაქსერქსე II 41, 42
არტაქსერსე III 42

არტოკე (იხ.არტაგი)
ასპარუგი 99
აფაქიძე ა. 74, 75, 82, 99, 100, 103
აფაქიძე ჯ. 14, 15
აპურამაზდა 44

ბერსუმა 94, 95, 97, 99, 100, 105
ბერძენიშვილი ნ. 55-60, 112
ბიბილური თ. 129
ბოლტუნოვა ა. 69
ბორისოვი ა. 93
ბუზმიძი 88, 93-97, 104

გაგოშიძე ი. 25, 28, 33, 34, 40, 43, 45
გამყრელიძე გ. 25, 26, 29, 34, 46, 56, 63,
65, 74, 75, 118, 120, 140 148

გიგაური პ. 146
გიგოლაშვილი ე. 42
გოგაძე ე. 14, 121
გრიგოლია გ. 109, 110

დადიანი მ. 145
დავით აღმაშენებელი 57
დარიოს I 41, 47, 48
დარიოს III 42
დიონ კასიოსი 65, 68, 70, 77

ვარაპრან II 88
ვარსკენი 96
ვახტანგ გორგასალი 87
ვახუშტი ბაგრატიონი 114
ვესპასიანე 72, 104

ზევახი 98-100, 105, 149
ზობერი 70, 77

თოლორდავა ვ. 23, 121, 140
თოხაძე ნ. 145

იასონი 19
ისაკაძე რ. 123
ივანოვი ვ. 19

ინაძე მ. 9, 12, 18, 13, 24, 26, 29, 31, 33,
35, 36, 47, 56, 61, 63, 64, 76
იოდმანგანი 98
იუსტინიანე I 135
იუსტინე II 136

კაპანაძე ნ. 9, 53, 54, 113-116
კარპაკი 98-100, 149
კახიძე ა. 45
კვალიაშვილი მ. 145
კვინიტაძე გ. 142, 145
კონსტანტინე I 87, 113, 150
კონსტანტინუს II 113
კრასუს მარკუსი 69
კუფტინი ბ. 14, 51

ლათიშვი ვ. 107
ლეონტი მროველი 29, 30, 39, 44, 48,
55-64, 66, 67, 71-73, 76, 81, 87, 149
ლეპიდუსი 69, 77
ლექვინაძე ვ. 135
ლომთაძე გ. 22, 52, 112, 113
ლომთათიძე გ. 126, 128, 137
ლორთქიფანიძე ოთ. 11, 15-18, 20, 23,
30, 31, 37, 43, 45, 56, 102, 118, 119,
122
ლომოური ნ. 9, 56, 68, 69, 74, 109
ლუკონინი მ. 102
ლუკულუსი 66

მაზნიაშვილი გ. 141, 142
მათიკაშვილი ნ. 145
მარკუს კრასუსი 69, 70, 77
მარუაშვილი გ. 139
მახარაძე გ. 21-25, 27, 28, 32, 34, 42, 43,
45, 46, 51, 53, 63, 72, 73, 76, 81, 102,
104, 113, 115, 119-121, 140
მითრიდატე I 72, 80, 81, 82
მითრიდატე II 72, 100, 103
მითრიდატე VI 60 65, 68, 73, 83

მითრიდატე პერგამონელი 74
მიქელაძე თ. 14, 17, 18, 118, 121, 122,
140
მედეა 19
მელიქიშვილი გ. 33, 56, 66, 67, 69, 79,
88

მემნონი 65, 66
მეფარიძე რ. 117
მოესეს ხორენაცი 69, 77
მურვან ყრუ 114
მუსხელიშვილი დ. 56-58

ნადირაძე ჯ. 9, 21-23, 26, 27, 29, 31, 32,
45, 49, 51, 53, 63, 76, 84, 86

ორიოსე 68
ოქტავიანე 69, 71, 77, 80, 81

პაპაკი 102
პაპუაშვილი რ. 13, 14
პლუტარქე 66, 68
პოლემონი 60, 74
პომპეუსი 59, 65-68, 78
პრიდიკე ე. 93
პროკოპი კესარიელი 106, 109, 110,
136, 151
პუბლიუს კანიდიუს კრასუსი 69, 70, 77

რამიშვილი რ. 85, 137
რიხტოფენი ფ. 20

საგინაშვილი მ. 43, 45
სამარა 60
სახოკია მ. 40
სეპტიმუს სევერუსი 123, 126
სერაფიტა 98-101
სილაქაძე დ. 146
სინაურძე მ. 138
სტრაბონი 18, 29, 31, 47, 48, 60, 63, 70,
73, 83, 86, 106-109, 151

ტიგრანი 65
ტრევერი კ. 102

ფარნაბაზე (იხ. ფარნავაზ II) 70, 77
ფარნავაზი 29, 44, 48, 56, 57, 59-64, 71-
73, 76, 81-83, 149

ფარნავაზ II 71, 72, 73, 75, 77, 80-82, 97
ფარნაქე 60

ფარსამან I 81, 103

ფარსმან II 67, 74, 81

ფლავიუს არიანე 74

ფრიქსე 18

ფუთურიძე რ. 127, 138

ფხალაძე ჯ. 123

ქართლოსი 57, 59, 62

ქეეხიშვილი ს. 9

ქსენოფონტე 39, 41

ქუჯი 56, 59, 60-63, 72

ლამბაშიძე ნ. 21

ყაუხჩიშვილი თ. 31, 65, 66, 73, 106, 107,
109

ყაუხჩიშვილი ს. 110

შარაგასი 82, 101, 105

შეყილაძე მ. 9

ჩხეიძე ა. 145, 146

ძიძიგური ლ. 122

ნერეთელი გ. 24, 25, 27, 32, 42, 43, 46,
53, 63, 86, 93, 98, 100, 102, 104, 113

ნერეთელი მ. 26, 149

ნონელია მ. 139

ჭყონია ა. 46

ხაჩატრიანი ჟ. 138

ხიმშიაშვილი კ. 103, 104

ჯაფარიძე ვ. 11, 72, 118, 126, 137, 138

ჯუანშერი 87

პეროდოტე 13, 39, 41, 48

პუმბოლდტი ა. 20

INDEX

GEOGRAPHICAL NAMES

- Aegean 157-163, 182
Achandara 167
Albania 187
Amiranis Gora 181
Anatolia 160
Argveti 185, 186, 189
Armenia 159, 192
Akhalgori 177
Akhaltsikhe 181
Armaziskhevi 183, 190, 191, 205
Asia Minor 160, 162, 163

Behistun 174
Black sea 157, 160, 162, 163, 177, 186
Brili 158, 182
Bori 190, 205

Caucasus 159, 179, 187
Colchis 157-169, 171-180, 183, 185, 186,
192, 196, 203, 205
Chiatura 196

Dardanelles 162
Dedoplis Gora 188
Dedoplis Mindori 188
Dzalisi 188
Dzevri 177, 195, 205
Egrisi 185

Gagida 158, 203
Georgia 158, 159, 164, 165, 169, 174-179,
182, 183, 186, 187, 189, 194, 195, 197,
200, 202
Glavkos 192
Ghartiskari 188
Ghvankiti 199, 207
Ghelispiri 165
Gudauta 167
Guria 186

Hittites Empire 162
Hypos 192

Iberia 169, 174, 176, 179, 185-188, 190,
194, 195, 205
Imereti 164, 169, 183, 189, 194, 196, 197
Italy 160
Itkhvisi 167, 171, 177, 182, 183
Itskisi 189
Iran 169, 173-179

Jieti 189, 197

Kadesh 163
Karka 174
Kartli 169, 176, 179, 185, 187, 188, 190,
194, 195, 201
Karakhtini 166
Kvirila 182, 183, 192, 193, 196
Kodistskaro 166

- Kojori 200
 Lominauri 169
 Makka 174
 Meskheti 174
 Mtsdziri 178
 Mtskheta 188
 Mtkvari 192
 Modinakhe 189, 194, 197, 203, 205, 206
 Mukhurcha 159
 Nacherkezevi 181
 Natanebi 186
 Pasargad 177
 Pichvnari 177, 204
 Phasis 192, 193, 207
 Po 160
 Rgani 189, 196-198, 206
 Rioni 192, 193
 Rome 187
 Sabaduri 165-169, 171-173, 203
 Sairkhe 164-173, 175-178, 180, 182, 185, 203, 204
 Sachkhere 164, 181, 192
 Samos 159, 203
 Sakhoveli 166
 Shorapani 186, 188, 192
 Sveri 189, 197
 Sufsa 186
 Suza 177
 Tabakhmela 200-202, 207
 Tbilisi 200
 Troy 157, 162
 Turkey 159
 Tsaishi 159, 203
 Tsartsis Gora 181
 Tsinsopeli 189, 197
 Tskarostavi 166, 168
 Tskhenistskali 192
 Ureki 159, 186, 203
 Vani 164-168, 171, 173, 176-178, 204
 Vartsikhe 193
 NAMES
 Amiranashvili Sh. 181, 196
 Apakidze J. 160
 Armazi 176
 Armazes 190
 Artaxerxes II 175
 Ahura Mazda 176, 204
 Asparug 190, 205
 Bersuma 190
 Buzmihr 190
 Claudius Ptolemy 192
 Chkonია A. 178
 Cyrus 175
 Dario 175, 178, 179
 Dion Cassius 187
 Ghambashidze N. 164
 Gogadze E. 159
 Kapanadze N. 155, 183
 Kaukhchishvili T. 192
 Kevkhishvili S. 155
 Kuptin B. 159
 Leonti Mroveli 176, 179, 205
 Lomtadze G. 165, 182
 Lordkipanidze O. 157, 160, 162, 165-167, 173, 176, 177

- Makharadze G. 164-169, 175-177, 181-183, 188
 Mark Anthony 187
 Mazniashvili G. 200
 Mikeladze T. 159
 Mithridates I 187
 Nadiradze J. 155, 164-169, 171, 177, 180-183
 Herodotus 158, 175, 179
 Octavian 187
 Papuashvili R. 159
 Parnavaz 176, 179, 185
 Parnavaz II 187, 188
 Parsman I 187
 Parsman II 187
 Procopius of Caesarea 192, 193, 207
 Sakhokia M. 174
 Shekiladze M. 155
 Strabo 178, 179, 185, 192, 193, 207
 Sharagas 190
 Tsereteli M. 165-168, 175, 176, 183, 205
 Xenophon 175
 Zevakh 190, 205
 Zober 187

УКАЗАТЕЛЬ

ГЕОГРАФИЧЕСКИХ ИМЕН

Азербайджан 234

Амиранис Гора 235

Анатолия 216

Ачандара 222

Аргвети 239

Армазисхеви 237, 244, 258

Армения 215

Ахалцихе 235

Багинети 242

Баку 252

Бехистун 230

Бирмингем 255

Бори 235, 244, 258

Брили 214, 236

Вани 220-224, 226-229, 231-233, 257

Варцихе 246

Великобритания 255

Византия 245, 252

Гагида 214, 256

Гараджамирли 234

Гартискари 242

Гванкити 252, 259

Германия 255

Главкос 245, 246

Грузия 253, 257

Гудаута 222

Гурия 240

Даблагоми 223

Дарданеллы 218

Дедоплис Гора 242

Дедоплис Миндори 242

Дзалиса 242

Джиети 243

Иберия 242, 247

Имерети 220, 237, 243, 247, 249, 250

Иран 215, 225, 228, 230-234, 252

Италия 216

Итхвиси 223, 227, 237

Ицкиси 243

Кавказ 215, 233, 234, 241, 251

Кадеш 218, 219

Карлсруэ 255

Карка 230

Картли 239

Квирила 236, 237, 245, 246

Коджори 253

Колхида 216, 230, 233, 239

Кортебис Гора 248

Малая Азия 216

Массачусетс 255

- Мтисдзири 223, 257
 Модинахе 223, 235-238, 243, 247, 256, 258
 Мтквари 245
 Мухурча 215, 256
 Мцхета 242

 Натанеби 240
 Начеркезеви 236

 Огайо 255

 Пичвнари 257

 Рача 248
 Ргани 243, 249-251, 258, 259
 Риони 245, 246
 Рим 241
 Россия 255

 Сабадური 222-224, 226-228, 256
 Саирхе 220-229, 231-233, 237, 239, 256, 257
 Самос 215, 256
 Санкт-Петербург 244
 Свери 243
 Сачхере 220, 235, 245
 Сканда 252
 Супса 240, 252
 США 255

 Табахмела 253-255, 259
 Тбилиси 253
 Терджола 248
 Трой 218
 Турция 215, 216

 Уреки 215, 240, 256

 Фазис 245, 246, 259

 Хеттская империя 218
 Хипос 245, 246

 Царцис Гора 235
 Цинсопели 243
 Цкаростави 222, 224
 Цхенисцкали 246

 Черное море 213
 Чиатура 249

 Шорапани 240, 242, 245, 252

 Эгейс 213-219, 236
 Эгриси 239, 252

 ЛИЦ

 Апакидзе Дж. 216
 Артаксеркс II 231
 Аспаруг 244, 258
 Армазес 244
 Ахура Мазда 232, 257

 Берсума 244
 Бузмихр 244

 Гамбашидзе Н. 220
 Геродот 215, 230, 233, 234
 Гогадзе Э. 215
 Гумбольдт А. 218

 Дарий I 230, 233
 Дион Кассии 241

 Инадзе М. 211, 214, 221-224, 226, 232

 Капанадзе Н. 211, 237, 238

- Каухчишвили Т. 245
 Кевхишвили С. 211
 Кир 231
 Клавдий Птолемей 245
 Константин I 258
 Куфтин Б.Н. 215, 235
 Ксенофонт 230, 231
- Леонтий Мровели 239
 Ломтадзе Г. 221, 236
 Лордкипанидзе О. Д. 217, 221-223, 228, 231, 233
- Мазнишвили Г. 253
 Марк Антоний 241
 Махарадзе Г. 220-225, 227, 231, 235, 237, 242
 Микеладзе Т. К. 215
 Митридат I 241, 242
- Надирадзе Дж. 211, 220, 221, 223, 224, 226, 231, 235, 237
- Октавиан 241
- Парнабас (см. Парнаваз II) 241
 Парнаваз 239, 241, 242
 Парнаваз II 241, 242
 Парсман I 242
 Парсман II 242
 Папуашвили Р. 215
 Прокопий Кесарийский 246
 Публий Канидий Красс 241
- Шекиладзе М. 211
- Страбон 232, 233, 239, 245, 246, 259
- Толордава В. 221
- Церетели М. 221-224, 227, 231, 232, 237, 257

გამომცემლობა არტანუჯი

✉ თბილისი, ილია ჭავჭავაძის გამზ. 5.

☎ 2-25-05-22, 2-91-22-83, 5(93) 25-05-22.

www.artanuji.ge info@artanuji.ge